

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ

„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrushevsky.

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ТРЬОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Кн. 4

1924

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue trimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hruchevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ТРЬОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКШІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

при ближчій участі академиків, професорів і співробітників академії:
Д. Багалія, С. Веселовського, О. Гермайзе, О. Грушевського, В. Данилевича,
С. Єфремова, А. Кримського, М. Макаренка, В. Міяковського, О. Новицького,
В. Перетца, Ю. Полівки, М. Птухи, С. Семковського, К. Студинського, Є. Тим-
ченка, П. Тутковського, В. Щербини, Б. Якубського та інших.

Книга 4

К И Ї В

Закінчено книгу 15 листопаду

1924

ЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1924

Дозволяється випустити в світ.
Неодм. Секретар Академії Наук. **А. Кримський.**
25 листопаду 1924 р.

Константин Петрович Михальчук,
перший відповідальний редактор „України“ в 1914 р. З нагоди десятиліття
його смерті (фотографія 1872—73 року).

Готичні мотиви в українському золотарстві.

При всіх своїх зв'язках з Азією, від глибокої давнини й до пізніших часів, Україна в історичний період свого існування в культурному відношенні все ж завжди була кутом Європи, і розуміти її культуру й мистецтво не можливо без зв'язку з мистецтвом Європи.

Вся Європа, як відомо, перейшла в останні тисячоліття однакові що до розвитку мистецтва доби й утворила спільні мистецькі стилі. В мистецтві майже кожного більш значного народу Європи була своя романо-візантійська доба; на зміну останній приходив ренесанс; за ним ішов бароко і т. д. Але кожний значніший нарід в своєму творчому процесі надавав цим загально-європейським стилям місцевого характеру, вносив свої улюблені пережитки від попереднього стилю, пристосовуючи їх до місцевого життя, і, таким робом, надавав їм своїх національних рис і ознак ¹⁾.

Українське мистецтво, будучи в великій залежності від мистецтва сходу, все ж в цілому є частина загально-європейського еволюційного процесу, і, студіювати його твори найкраще в межах цього останнього. Треба лише зазначити, що європейські стилі відбиваються на українському мистецтві з де-яким запізненням проти західньої Європи.

Одною з найменше вистудіюваних доб в українському мистецтві є готична доба. Вона прийшла на зміну візантійсько-романській добі на Україні, мабуть, не пізніше, як на кінець XIV ст. В цьому й наступному століттях західня Україна була під сильним німецьким культурним впливом: тоді там працювали десятки німецьких архітектів і будували на території України церкви й костьоли. Адже первісну церкву св. Юра й вірменську церкву у Львові в XIV ст. будував німецький архітект Дорінг; навіть патроном такої важливої католицької установи, як католицька катедра у Львові був Німець. Ці Німці, на думку одного з новітніх істориків українського мистецтва, ²⁾ й принесли з собою на Україну готичний стиль, який з кінця XIV ст. займав в історії її мистецтва період часу по-над два століття.

В зруйнованій центральній Україні мало залишилось пам'яток цієї доби, але західня Україна має їх чимало, як пам'яток архітектурних, так ікон і цілих храмових розписів.

Дуже темним і мало розробленим в українському мистецтві готичної доби є питання про золотарство. Стан джерел з історії цієї галузі мистецтва не дозволяє зараз не тільки дати повної картини золотарства на Україні тієї доби, але й підібрати фактів, щоб намітити головні її моменти. Тому ця замітка має на меті дати відомості про де-кільки пам'яток українського золотарства, і то пізнішого часу (XVI—XVII ст.), що мають риси готичного стилю, лише як матеріал до такого нарису.

Ці пам'ятки—все речі церковного вжитку, бо золотарські цивільні речі ще за давніх часів, під час небезпеки, були заховані в землю і, після загибелі власників, ждуть щасливого випадку побачити світ,—або

¹⁾ Антонович Д., „Скорочений курс історії українського мистецтва“, Прага 1923, ст. 3

²⁾ Ibid, ст. 50.

давно перелиті й перероблені на нові речі й, лише монастирські та й церковні скарбниці, що були до послуг завжди консервативного релігійного культу, могли зберегти культові речі таких давніх часів і в них пам'ятки тодішнього мистецтва.

Розглянемо їх по черзі.

Хрести. В. Лозинський свого часу опублікував знімок великого напестольного хреста, що його зробив 1638 р. львівський золотар Андрій Касьянович для Львівського Ставропігійального Братства. Докладним аналізом його стилю Лозинський з'ясував двоїстість його: сполучення старих готичних мотивів з ренесансовими¹⁾. Але єсть і більше хрестів такого-ж характеру.

І. Серед колекції хрестів фонду вилучених цінностей (№ 182) є срібний визолочений напестольний хрест, що має, принаймні, в деяких своїх частинах, готичний характер. Походить він з Харківщини, з якої саме місцевості—невідомо, але міг бути туди перевезений із Правобережжя.

Як і всі напестольні хрести, цей хрест складається з трьох частин: з самого хреста, седеса-постаменту і середньої частини, яка з'єднує хрест з постаментом.

Цей хрест однораменний, з потрійними заокругленнями на кінцях, в первісному вигляді не зберігся, і на ньому яскраві сліди пізніших переробок. Розпяття і дві голівки янголів з крилами пізніші—типові для доби ренесансу. І це видно з того, що вони прикривають первісне ритоване (різблене) розпяття й старі написи і стилем різко відрізняються від автентичних рисунків на звороті. Також пізніше зроблені, досить грубі, литі поясні фігури чотирьох євангелістів з емблемами, що містяться на чотирьох кінцях хреста з чільного боку.

Зворотний бік хреста має архаїчний характер (мал. 1): в центрі його круглий медальйон,—вплив католицьких реліквіарів або монстранців—з досить грубо гравованим поясным образом Миколи Угодника (напис: „Σ Ἰϋϋζ Νιβολαι“). На кінцях хреста гарні литі малюнки емблем євангелістів (образу вола на лівому кінці хреста не збереглося), що так часто робились на хрестах романської й готичної доби. Рубці берігів хреста обтягнені сканню.

Седес шостигранний; кожна грань покрита карбованими розводами.

Особливий інтерес має „пукля“, середня (мал. 2) частина хреста, що з'єднує хрест з седесом. Під час переробки руками невдалого майстра її перевернено і закріплено горішньою частиною додолу. Вона також, як і седес шостигранна, і грані їхні одна одній відповідають. Оздоби в ній зроблено в готичному стилі з архітектурних мотивів: кожна з шости її прорізних граней подає схематичний рисунок готичного вікна типу вікон Аменського собору; вгорі кожне віконце завершується колом з ажурною розеткою свастичного характеру і крім того має ажурне обрамлення в формі якогось балдахіну, бічні частини його почасти нагадують улюблені готичні архітектурні контрфорси й арк-бутани. Що до загальних пропорцій, то самий хрест трохи замалий проти височини постаменту й середньої частини.

Хрест дати не має. Характер написів на ньому український, не пізніше як XVII ст. Вільна й чітка модельовка рухливих постатей на оборотній його стороні, характер трактовки крил, ламані стрічки для написів у постатей на кінцях хреста й особливо витриманість стилю „пуклі“ в нижній частині хреста,—все говорить за старі традиції характеру німецько-

1) Władysław Loziński, „Złotnictwo Lwowskie“. Wydanie II we Lwowie, 1912—стор. 106—111.

го золотарства XV ст. На Україну ці мотиви могли прийти з запізненням може й не меншим, як на сто років, і тому старі частини хреста, на нашу думку, можна було б віднести до XVI ст.

II. У Всеукраїнському Історичному Музеї імені Шевченка в Києві єсть датований напрестольний хрест 1641 року (ч. 9399, історично-побутового відділу). Розміром своїм цей хрест куди більший ніж попередній. Верхня частина його, самий хрест, теж має трьохлопасні заокруглення на кінцях. З обох боків звичайні образи розп'яття й хрещення, ритовані досить невміло й неохайно, але по старих зразках: наприклад, з води Йордану на малюнкові хрещення виглядає голова якогось дива. Але поруч з цим на других виображеннях є й деталі тогочасного побуту: так сотника Логина (з одного боку розп'ятого божа мати з Марією Магдалиною, а з другого—апостол Іван з сотником Логином) зображено в латах і з туповою польською шаблею при боці.

На обороті під рисунком хрещення нижче ангола з розгорненою одежою в руках напис: „СЕЙ ЧЕСНЫ ХРЕСТ СЪВРЪЖЕН ЕСТЬ КОЛЕЮ БОЖИЮ И ЛЮБОВИЮ И КОШТОМЪ УТ ПРАЦІ СКОЕИ ФЕВДОСИИ ИНОКИНЪ ЖЕНЫ НАЗАРИА ДИАКОНА: И ПРИДАЛА ЕГО КО ХРАМЪ ПРВНО МЧНИЦЪ ПАРАСКЕВИИ К СЕЛЪ ВОРОНЪХЪ НЕ УТДАЕНО КЪЧНИМИ ЧАСЫ СЪГО, ХРАМЪ ТОГО ЗА ПИСЕННЕ ДШЕВНОЕ И МОДЖА РО БЪЖИЛ „АХМА“.

Нижня частина цього хреста розроблена багатше ніж така-ж частина з попереднього хреста; седес шостигранний; три грані (через одну) з цих шости мають негравований орнамент. Нижні частини лопастей цих граней обтягнені орнаментованою смугою. Середня частина, що з'єднує самий хрест з седесом, має також, як і в першому хресті, шостигранну „пуклю“ (мал. 3) з рясним готичним ажурним орнаментом. Кожна грань цієї пуклі розроблена в стилі готичного вікна й крім того оздоблена окремими, литими, ажурними орнаментами в стилі готичних контрфорсів і арк-бутанів, припоаяних до їх ребер. На тлі нижньої частини кожного вікна виображено зайця. Загальна композиція цієї пуклі, при всьому порівнюваному багатстві її оздоб, все ж досить упадочна.

Таких хрестів з більш-менш багатими готичними орнаментами, і хоч почасти виявленою головною готичною будовою, дуже мало. Іноді ще можна здибати шости або восьми-гранний готичний седес під чисто ренесансовим хрестом або вузьку ажурну смугу з чотирьохлопасних прорізних розеток, лише як слабкі відгуки цільних готичних композицій.

Гробниці. Переходячи до гробниць, я мушу зазначити, що спинює лише на одному типі гробниць, який власне найдовше зберігав готичний характер,—на типі, що його представляє гробниця 1673 року Макотинського монастиря на Чернігівщині (фонд вилучених цінностей ч. 1675). Це невеличка гробниця (мал. 4) вис. 15 сант., довжиною 14,5 с., шириною 7 сант.) низькопробного срібла; нижня її частина має загальну форму середньовічного реліквіярія типу саркофага; верхня—три витягнені піраміди, поставлені на даху нижньої частини.

Нижня частина покрита гравованими образками: на передній стіні—„положення во гроб“, „бичеваніє“ Христа й покладення на нього тернового вінка; на задній—оранта типу „знаменіє“ з Антонієм і Феодосієм, Миколаєм і апостолами Петром і Павлом; на бічних стінках голівки шостикрилих серафимів.

Підвалину й верх нижньої частини гробниці обтягнено смужечками з прорізним готичним орнаментом—зубчиками. Дашок гробниці з трьома пірамідами підіймається; всередині місце для дарів; засувка завершується

ренесансовою ангельською голівкою. Три піраміди верхньої частини покриті з усіх чотирьох боків прорізним готичним орнаментом досить грубої трактовки; первісного вигляду вони не зберегли й завершуються зараз галками, що були мабуть лише базою для хрестів, якими звичайно завершуються гробниці. На дні напис: „Сїю гробница Соуружка старанемъ гѣдна отца Пафнѣтіа Ігѣмена і брати монастыра Сѣго Николы Макошинского в рокѣ 8480г мѣ мѣца Феврал дна сі“.

Де саме на Україні роблено цю гробницю, невідомо, але рисунки Антонія й Феодосія обабіч оранти типа „знаменія“ свідчать про якісь звязки з Києвом.

Орнаменти цієї гробниці, власне верхньої її частини, відрізняються сухістю й свідчать про виродження готичних форм, які дожили до другої половини XVII ст. В основу прорізного орнаменту й тут покладено архітектурні мотиви готичного вікна: смужки, кружечки: трактовано їх досить грубо й схематично; невеличка площа, яку треба було орнаментувати, потрібувала тоншої, чужої й уважної роботи.

Який характер цей тип гробниці мав за попередніх часів, добре видно з гробниці, фотографічний знімок якої належить проф. В. Б. Антоновичеві (мал. 5). Нижня її частина, так само, як і низ макошинської гробниці, має форму саркофагу, але замість ритованих виображень на ній виритовано два ряди написів; увесь простір між написами й навкруги них заповнюють накладні смуги з готичним орнаментом, а також ажурні приливи на кутах гробниці, до яких прироблено чотири галки, що служать ніжками для гробниць. На горішній частині гробниці вкріплено, як і в макошинській гробниці, три піраміди, але вони орнаментовані куди рясніше, ніж піраміди макошинської гробниці. Нижні частини пірамід закруглені й покриті прорізним готичним орнаментом архітектурного типу, а також оздоблені прорізними приливами в стилі готичних контрфорсів і арк-бутанів, що подібні до тих, які ми вже бачили на пуклях українських хрестів. Середня піраміда ширша й вища; всі вони завершуються хрестиками на трохі причавлених галках. Напис розібрати трудно. У верхньому рядку, здається, можна прочитати: „сѣ килѣт сѣткѣри геврїи архїєпископ...“

Де зроблено цю гробницю, невідомо. Нам тепер важливо встановити той готичний прототип макошинської гробниці, від якої вона походить. Знімок цієї оригінальної гробниці відслоняє завісу над добою гоатики й показує, якими змістовними могли бути сторінки історії нашогомистецтва з доби середньовіччя, коли-б збереглась від неї хоч невеличка частина пам'ятників.

Цей тип гробниць, що так нагадує своїм силуетом типові трьохбани українські церкви, був значно розповсюджений по Україні. Найчастіше його можна здібати серед олив'яних гробниць і мирниць в формі дуже спрощеній і схематичній і без готичного орнаменту. В „Трудах“ чотирнадцятого Археологічного з'їзду в Чернигові (том II, таб. XXVII ч. 317) опубліковано одну з таких гробниць XVII ст. Загальний її силует той самий, що й силует макошинської гробниці, лише ніжки в неї зроблені на кшталт чотирьох лапок. Три пірамідальні шпилі її верхньої частини (середній шпиль трохі вищий за бічні) установлені на чотирьохскатному дахові й, замість прорізного готичного орнаменту, покриті дрібною ритованою штриховкою. Мадних рисунків на стінках нижньої частини гробниці немає, її заштриховано так, як і шпилі. Шпилі завершують розп'яття й хрести. Походить ця гробниця з с. Шибириновки Чернігівського повіту.

Подібні гробниці й мирниці (мирниці відрізняються тим від гробниць, що мають всередині поділ на дві камери, в яких уміщено посуд для миру, стручець та губку) мені довелося бачити в с. Нарожжі, Пологах, Яненках, Єрківцях на Полтавщині; їх є де-кільки й у Всеукраїнському Історичному Музеї імені Т. Шевченка в Києві (ч.ч. 3738, 905, 1678). В Полтавському музеї, можливо, теж є подібні, бо хоч в „Указателі“ Трипольського під ч.ч. 308, 309, 310, 311, 312 говориться про гробниці „съ тремя конусообразными главками“ мабуть на ділі вони мають пірамідальні шпилі, або форми обелісків. Релігійних рисунків вони, майже, не мають; замість них, дуже бідний орнамент—рисочки-цяточки. Форма даху над нижніми частинами цих гробниць дає різні переходи від дахів з рівними схилами до закруглених. Три піраміди на даху бувають остільки витягнені догори, що скоріше нагадують обеліски. Завершуються гробниці або трьома розп'яттями (Всеукр. Музею ч.ч. 738 з м. Монастирища на Київщині), або огненным сердцем на бічних хрестах з літерами „ІС ХС“ і „сонцем правди“ з монограмою „Марія“ на середньому шпилі (Всеукр. Муз. ч. 905), або розп'яттям в центрі і „сонцем правди“ на бічних шпильях.

Чим далі, тим цей тип гробниць більше набирає ренесансових і барочних рис. Олив'яні гробниці з м. Городні і с. Красного, Чернігівського повіту (Труди XIV Арх. Съѣзда въ Черниговѣ т. II, табл. XXVII) показують шляхи дальнішої еволюції цього типу й остоточне загублення ним готичних рис.

Чаші. Не зважаючи на те, що по різних музеях, церквах і монастирях України залишилось ще багато старих чаш (потірів), між ними дуже мало таких, що мають більш значні риси готичного стилю, хоча старі церковні описи свідчать, що таких чаш було багато. Адже в опису чаш Межигірського монастиря 1777 року находимо цілу низку їх з ознаками готичного стилю: наприклад, в чашах під ч. 13 і 14 зазначено „на накладѣ вокругъ штука просѣчная подобіемъ коронки“. Під піддонням п'ятнадцятого номера, який, до речі сказати, названо „ветхим“—зазначена „насквозь просѣчка старинной работы“, а опис чаші ч. 18-е опис типового готичного потіру: „потиръ старинный сребраный съ рисованнымъ крестом воокружій, пукля граниста, съ просѣчкою, съ четырма репейками не позолочеными, а двоихъ нѣтъ, поддонъ гладкой, здѣланъ звѣздою, весь золоченъ, вѣсу въ немъ одинъ фунтъ и восемнадцать золотниковъ“ (Перетць В. Н., проф. (Потиры Кієво-Межигорскаго монастыря по даннымъ 1877 года“. Окрема відбитка з журналу „Археол. Лѣтопись Южной Россіи 1905 г. № 1—2 Кієвъ, ст. 8). Тут усе типові готичні риси: „граниста пукля съ просѣчкою“, шість „репейков“, на пуклі, „поддонъ... звѣздою“ і коли старий опис 1777 року сам називає цей потір „старинным“, то не було б нічого дивного в тім, коли б цей потір належав о XVI, а то й кінця XV ст., бо німецькі зразки потірів цього типу аляжать переважно до XIV—XV століття.

Найстарішим потіром цього типу, здається, буде потір з колекції Всеукраїнського Історичного Музею у Києві ч. 4516, що походить з церкви села Великих Петрівців біля Києва. На жаль, він у первісному вигляді не зберігся, і зараз грубо реставрований. Чаша в цьому потірі мабуть не автентична: профіль її нижньої частини не відповідає профілеві ложа з прорізним готичним рослинним орнаментом. Вінця її мають значний заворот, характерний для барокової доби, а не готики; рівнобічний хрест в колі, виритованім на ньому, виконано куди грубіше, ніж літери й орнамент автентичних частин потіру.

Седес, як звичайно в готичних потірах, шостигранний з ступінькою, оздобленою прорізним орнаментом-виноградом і накладним орнаментом, хрестоцвіт в верхній частині седеса. Первісна пукля замінена сферичною новою грубої роботи; під нею в шости гранях стержня гравований готичний орнамент двох типів. В гранях під пуклею перевернений (мабуть під час реставрації) напис: „IHESUS“— по одній літері в кожній грані. В Західньо-європейських потірах цього типу над пуклею й під нею часто буває напис „IHESUS“, „MARIA“. Ні дати, ні яких інших написів на цьому потірі немає, не вважаючи на це, він все ж має в своїх автентичних частинах чимало ознак XV—XVI століття.

Визнати, що цей потір зроблено на Україні в добу унії не можна, бо він для того застарий. Найскоріше, ми тут маємо діло з західньо-європейським XV—XVI століття, який попав в давні часи на Україну, де було його перероблено.

З опублікованих в літературі потірів, безумовно готичний характер має потір 1560 року, що належав раніш церкві села Харківці, Переяслав. повіту на Полтавщині, а зараз належить пролетарському музеєві в Полтаві.¹⁾ Форма чаші цього потіру яйцевидна—типова готична; на ній вирізано чотирьохконечний хрест. Седес, шостигранний переходить вниз у шостилопасну зірку, що спадає простовісною ступінькою з прорізним орнаментом (виноградна лоза) на нижню—ширшу зірку. Пукля округла, трохи приплюснута орнаментована півкучжями. Над нею й під нею на стержень надіто два кулка з шости одвісних поставлених ребром до стержня пластинок. На спідньому боці піддоння напис: „ раба божія Марія Игнатова и ковь скатомоу Николѣ Б. матер року на рож хка $\neq$ аф $\neq$ ²⁾“³⁾. Це дуже рідкий датований зразок безумовно української пізньої готики, цінний особливо тим, що потір зберігся, здається, в первісному вигляді без переробок і реставрацій.

З датованих потірів ще треба занотувати фрагмент потіра 1638 р. (рис. ч. 8) ч. 1851 Всеукраїнськ. Істор. Музею в Києві, який теж почасти ще зберіг готичні форми. Нижня частина седеса має форму розетки з вісьма загостреними лопастями й ступінькою; ступінька має ажурний орнамент типу готичного чотирьохлистника, а не виноградної лози, як ступінька потіру 1560 року. Під пуклею також, як і в харківському потірі, надіто на стержень кулко з шістьма одвісними пластинками. Сама пукля дуже подібна до пуклі хреста Касьяновича 1638 року, про який ми вище згадували—майже сферична з пуклястим орнаментом „au gerousse“ і пояском, хоч і прорізного, але вже ренесансового орнаменту, а не готичного,—належить вже добі ренесансу, а не готики.

На седесі зверху вигравована дата: „ $\neq$ 4 X LI“.

Кадильніці. Дуже цікаві зразки золотарських композицій в готичному стилі дають кадильніці.

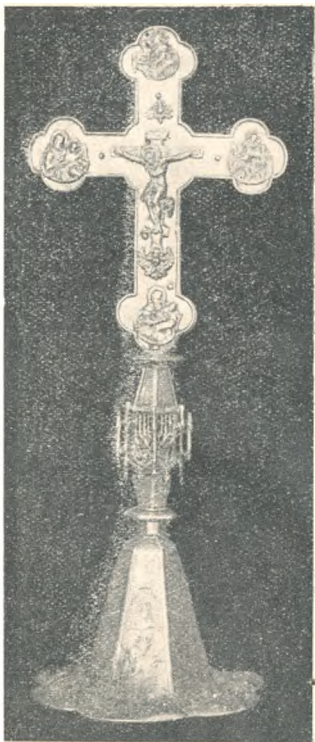
В. Лозинський дав знімок кадильніці з церкви св. Онуфрія у Львові³⁾. Нижня її частина шостигранна з седесом, подібним до седесів готичних потірів і хрестів і з шостигранною чашею для ладану й вуглю, оздоблена на ребрах зубцями. Верхня частина кадильніці—кришка теж шостигранна висока, оздоблена готичним орнаментом архітектурного типу: внизу

1) Трипольський В., свящ. „Полтавское Епархіальное древлехранилище. Указатель съ описаниемъ выдающихся письменныхъ и вещественныхъ памятникъ церковной старины Полтавской Епархіи“. Полтава 1909 г. № 456, і знімок на таблиці з іншими потірами.

2) У В. Трипольського напис приведено скорочено й з помилками. Я привожу його так, як прочитав, коли бачив його ще в церкві в с. Харківцях під час екскурсії на Полтавщину.

3) L o z i ŋ s k i W. „Złotnictwo Lwowskie“, стор. 28, рис. № 8.

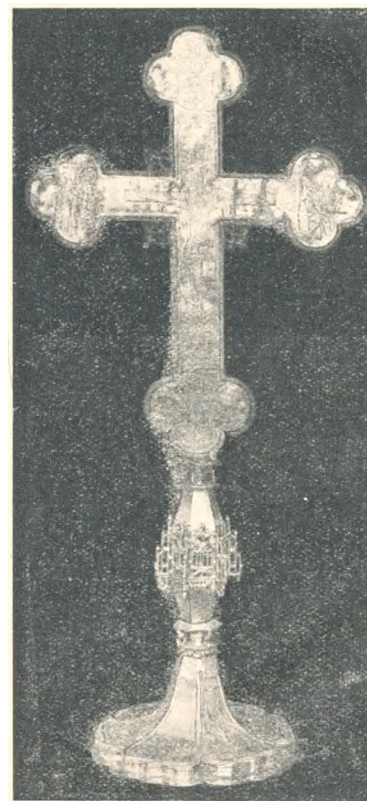
До статті Д. Щербаківського: „Готичні мотиви в українському золотарстві.

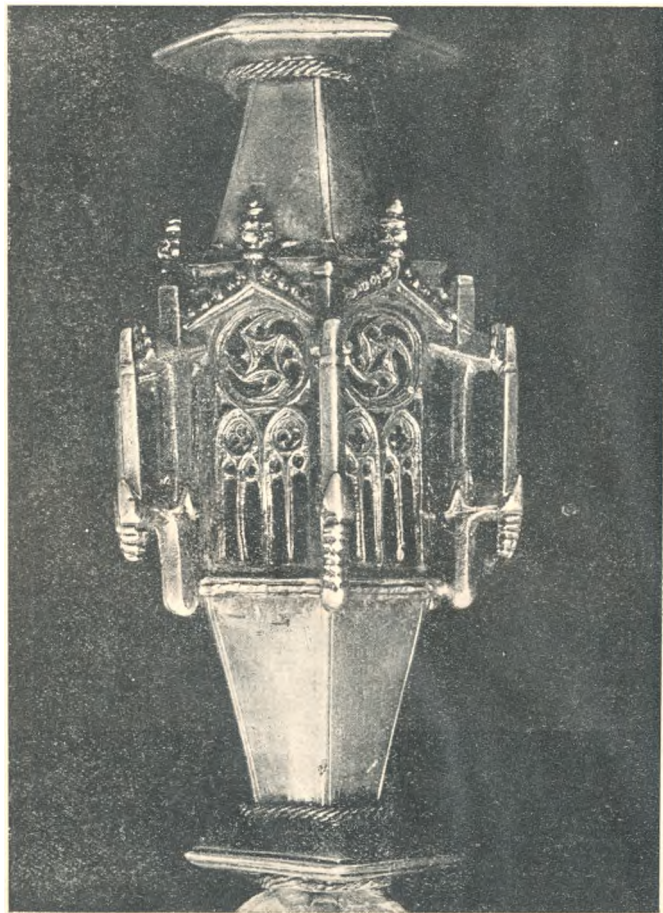
1. Напрестольний хрест
кінця XVI ст.
вис. 50 см.
перехрестя 20 “
діям. седеса 18 “

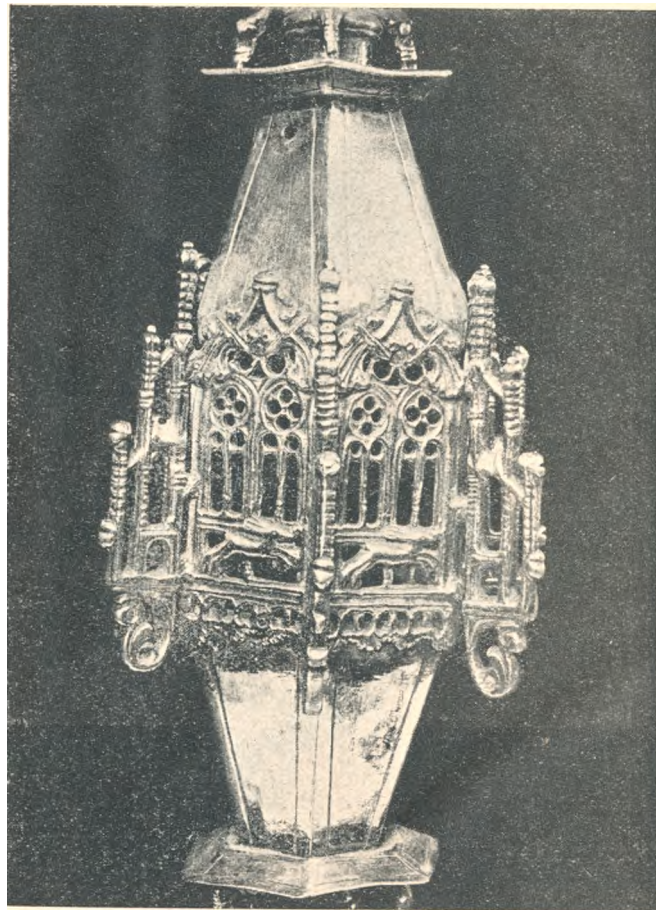
7. Потір XV—XVI ст.
вис. 25 см.
діям. верх. 12 “
„ низн. 16 “

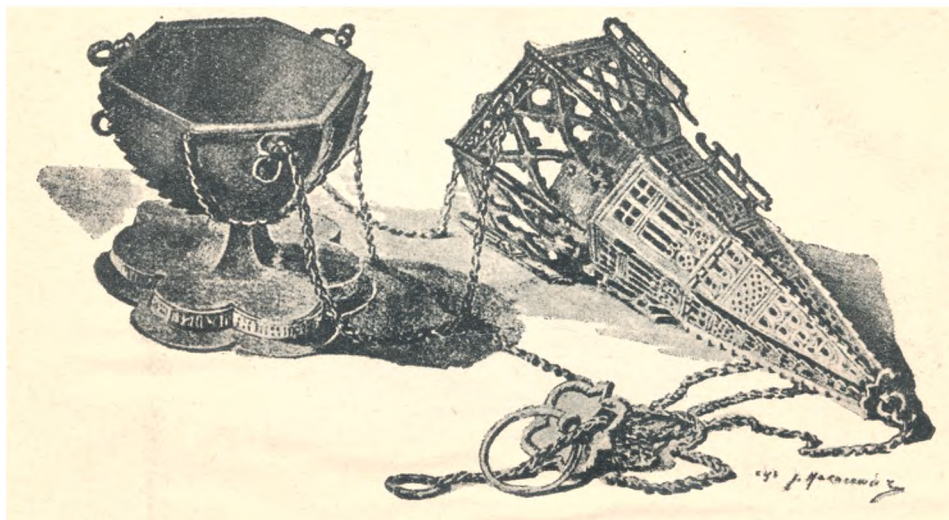
2. Напрестольний хрест 1641 р.
вис. 78 см.
перехрестя 38 “
діям. седеса 24 “

3. Деталь креста XVI ст (мал. 1).

4. Деталь креста 1641 г. (мал. 2).

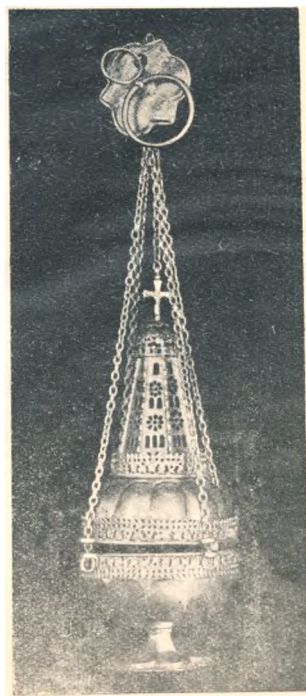

9. Кадильниця XVI ст.

8. Фолгачеве я 1633

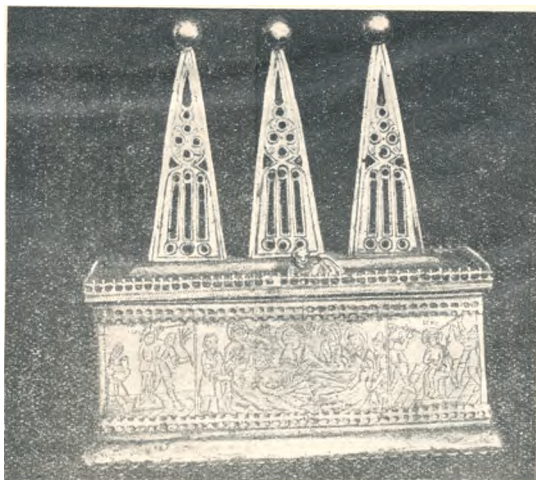
вис. 15 см.
діам. ніжн. 15 1/2 "

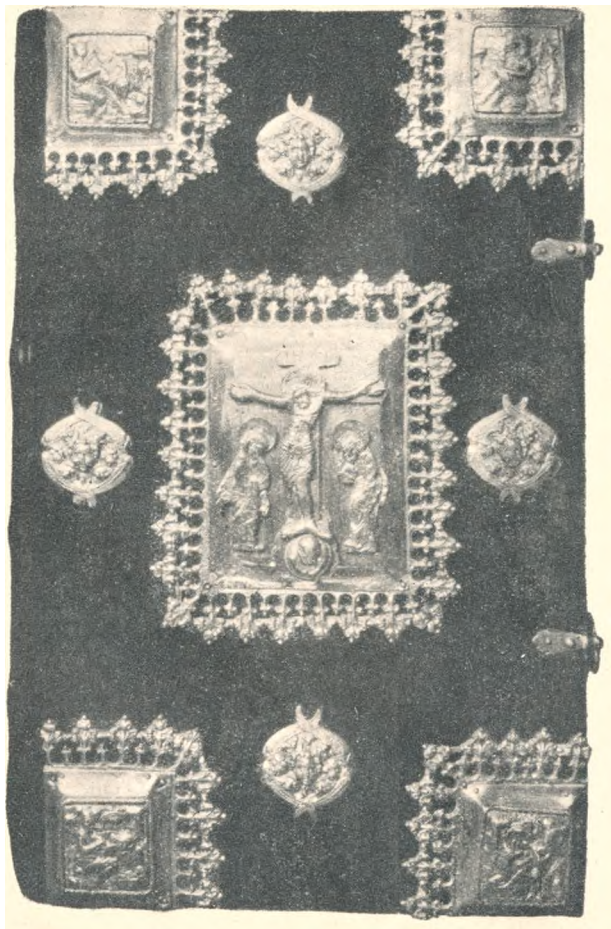
10. Кадильниця 1511

5. Гробница XVI ст.

6. Гробница 1673 р.
вис. 15 см., довж. 15 см., шир. 7 см.

11. Оправа євангелія кінця XVI ст.

12. Оправа євангелія XVII ст.
(розм. $42\frac{1}{2} \times 27$).

кришки—орнаментом на кшталт різьби на готичних балдахінах і балюстрадах з схематизованими „кроссами“ й „крестоцвітами“, а вище—досить складною системою прорізних орнаментів, що нагадує мотиви башт соборів пізньої готики. До ребер гранів припоаяні литі ажурні орнаменти в стилю готичних контрфорсів і арк-бутанів. Дати цієї кадильниці Лозінський не дає. Повна відсутність мотивів ренесансу, певна соковитість готичних орнаментів дає підставу однести її до XVI ст.

В альбомі виставки археологічної польсько-руської 1886 року на таблиці XXXV дано фотодрук кадильниці з Жовківської церкви, в Галичині. Шостигранна нижня частина її покрита пізнім гравованим орнаментом, не автентична й належить, мабуть, до початків XIX ст. Верхня частина кадильниці скомпонована з готичних архітектурних орнаментальних мотивів, якими оздоблювали в часи готики балдахіни й карнізи. Загальна композиція верхньої частини остільки присадкувата, що її важко однести до доби розцвіту української готики. Видавці однесли її до XVII ст.

В Києво-Печерській Лаврі збереглася срібна кадильниця вкладу Івана Горностая, земського підскарб'я великого князівства Литовського. На ній немає ні дати, ні відповідних написів, але з традицій Лаврської ризниці, це та сама кадильниця, про яку згадується у вкладнім запису Івана Горностая на рукописному евангелії, що його подарував Горностай вкупі з кадильницею й панагією Лаврі: „в лѣто Божего нароженіа тчелача пѣтысот 41 годѣ мѣсца дек. 9 дна индикта пѣтаго на де-сятъ А... Иванъ Остафѣевичъ Горностай Подскарбій земскій великого князюства Литовского... даю вѣдати иже есми далъ тоє свѣтое евангеліе... Пречистое Богоматери ѿ Киевѣ ѿ Печерскій Монастырь... при том дал есми к томѣ ж свѣтомѣ храмѣ Богородичномѣ кадильницѣ великѣю сребренѣю в которой полдевата гривны сребра и 6 золотниковѣ“.

Нижня її частина—седес і чаша—шостигранна. Верхня частина—кришка має подвійну кількість граней. По вінцях, на місці стику кришки з нижньою частиною, полоска ажурного орнаменту хоч в основі й готичного, але дуже пізньої трактовки. Верхня частина—кришка зроблена в формі шостигранної башти з ажурним орнаментом, який являється лише дуже слабим відгуком готики. Розетка біля кулка, що править за ручку кадильниці, має ту саму форму, що й розетка кадильниці онуфрїєвської церкви у Львові¹⁾, вона шостилопасна з трьома гострими й трьома заокругленими лопастями.

Взагалі треба сказати, що готика цієї кадильниці остільки суха й безбарвна, що мимоволі виникає сумнів в тому, що вона дійшла до нас в первісному вигляді.

Наведений вище вкладний запис Івана Горностая дає лише одну прикмету кадильниці—її вагу— „полдевати гривны сребра и 6 золотниковѣ“ — або 4 фунти 54 зол. Теперішня вага кадильниці на декільки золотників більше,—можливо, що це є результат якихось реставрацій і переробок, що зіпсували її первісний вигляд.

Поминувши інші золотарські вироби, скажемо ще декільки слів про оправи евангелій.

Оправи евангелій. Я вже мав нагоду говорити про суто готичну емальову оправу Дерманського евангелія 1507 року князів Острозьких, про оправи рукописних евангелій 1541 і 1536 років—

¹⁾ Łoziński, „Złotnictwo Lwowskie“ ст. 28, № 8.

вклади Івана і Іоанкія Горностаїв в Київ-Печерську Лавру, які цікаві зразки сполучення готики з ренесансом, а також про пізньоготичну оправу 1639 року Переяславського євангелія¹⁾. На таблиці ч. 7 дано знімок готичної оправы одного Київського євангелія з фотографії Ю. Ф. Красицького. Зауваживши на велику подібність стилю цієї оправы до стилю готичних частин Горностаєвого євангелія 1541 року, можна її датувати XVI-им століттям. Середник в цій оправі чотириохвотний трохи витягнений; чотири наріжники з євангелістами—квадратові; між ними чотири голівки шостикрилих серафимів. Середник з усіх боків, а наріжники з двох внутрішніх оточені ажурним зубчатим готичним орнаментом—стилізованими листочками. На середнику розп'яття з двома стоячими перед ним. Воно не тільки своєю загальною композицією, але й деталями, позами перед ним стоячими, модельовкою тіла, характером складок одягу, литими німбами—надзвичайно близьке до Горностаєвого євангелія. Образи євангелістів на наріжниках—навпаки, цілком відмінні від Горностаєвих—не ритовані, як останні, а літні й тому, принаймні, в технічному відношенню, являють більшу цільність і спорідненість з центральним зображенням. Зроблені вони, здається, вже на кшталт ренесансових гарних зразків.

Для нашого питання має великий інтерес також малюнок богоматері на чільній дошці оправы московського євангелія 1644 року Братського монастиря в Києві. Ця справа цього євангелія тепер уже не має первісного вигляду, неоднотільна й збірна, кидається в вічі одразу. Адже розп'яття міститься в ній не на чільній стороні, де воно завжди буває, а на спідній. На чільній стороні вміщено образ божої матери в рист, чого, здається, на оправях євангелій ніколи не буває. Ця до самого малюнку божої матери, то він остільки великий, що окремі проміни його сяйва, або прикриті наріжниками, або самі прикривають ажурне обрамлення берігів оправы, а з лівого боку проміни сталися остільки великі, що кінці їх зрізано. Докладніший аналіз пам'ятника це ствердить ще більше, а ми зазначимо тільки найголовніші ознаки: чотири наріжники московського типу з євангелістами, херувимами й серафимами й стилем і технікою, й палеографічними даними різко відрізняються від безперечно українських інших частин оправы. Велика різниця також в стилі й техніці між образом божої матери, розробленим „au герousse“ в готичному стилі й ренесансовими оздобами ритованого розп'яття на звороті оправы. На нашу думку, це виображення божої матери своїм сюжетом, характером й розміром чуже іншим частинам оправы, попало на неї випадково під час ремонту, а первісно було призначене для чогось іншого.

Для нас воно важливе тому, що і своєю композицією й характером деталей цілком просякнута духом готики.

Сувору, величню постать богородиці—оранті з суворим обличчям з короною на трохи схилений голові вміщено на тлі подвійного овального сяйва, по краях випуклого й сточеного промінням простим й хвилястим в переміжку. Руки богородиці простягнені не вгору, а в сторони, як на деяких композиціях Покрова. Складки одягу м'якко спадають донизу.

Вся нижня половина постати богородиці, як іноді нижні краї одягу на картинах Бернгарда Штрігеля, Ганса Фріза або якогось іншого майстра пізньої готики, обрамлена стрічкою з орнаментально розробленим написом „*kw zlwnczn pmlwzj zelewne zko*“, написом, який своїми палеографічними даними, ясно свідчить, що ця річ вийшла з рук укра-

¹⁾ Щербаківський Дан. „Золотарська справа книжки на Україні XVI—XIX ст.“ Бібліологічні вісти, Київ 1924, ч. 1—3, стор. 104—106.

їнського майстра. Вишукана, сильна й поруч з цим повільна лінія цього обрамлення надає постаті богородиці певної, правда, трохи важкої монументальності. На грудях богородиці в круглomu с'яві з проміннями—погруддя Христа.

Взагалі це рідкий і цінний зразок готики в українському золотарстві.

Розглядаючи українські золотарські вироби XVI—XVII ст. помічаємо явища, характерні для всякої переходової доби: перш за все, де-які предмети, зроблені в готичному стилі, — що вже одживає свій вік, носять на собі риси занепаду стилю і його виродження, помітна шаблонність і ремесничість виробу. Друге характерне явище, — що в ту саму добу одночасно і рівнобіжно роблять речі і в стилі готичному і в ренесансі. Нарешті, часто буває, що на одній і тій самій речі де-які частини зроблені в готичному стилі, а де-які в ренесансі, при чому в цих речах змішаного стилю, чим далі, тим більше переважають елементи ренесансу й від готики залишаються лише дрібненькі, незначні риси.

Що до цього, надзвичайно показними являються справи рукописних Горностаєвих евангелій і згаданий вище твір Касьяновича. Лозинський обвинувачує останнього в відсутності справжньої творчості, в компліативності. Це почасти й так, але Касьянович в даному разі був і залишився лише сином свого часу, сином переходової доби між двома великими стилями в мистецтві Європи, і його твір як найкраще відбив боротьбу цих стилів, боротьбу двох різних смаків, яку повно було українське мистецьке життя не лише в XVI, але й в XVII столітті.

Де-які з зазначених золотарських виробів важливі, на нашу думку, тим, що дають матеріал для встановлення точнішої датировки: „terminus post“ для цієї переходової доби.

Ці дані свідчать, що не тільки в першій, але і в другій половині XVII ст. в українських золотарів ще жили традиції готики. Добою вмирання готичних традицій, цеб-то, кінцем переходової доби могла б бути середина, або навіть початок другої половини XVII ст., бо ті дрібні пережитки готики, що можна помітити в українському золотарстві пізніших часів, остільки спорадичні й самі по собі незначні, що їх не треба брати до уваги, встановлюючи хронологічні межі цієї доби.

Наш висновок що до кінця готики в українському золотарстві не розходиться з тим, що нам відомо про золотарство західньо-європейське. В західній Європі, як відомо, готичні форми в церковній утварі збереглись довше ніж в архітектурі. Правда, в Італії вже в кінці XV ст. ренесансовий стиль цілком опанував церковні вироби, але в Германії й особливо в тих її країнах, що залишились за католицтвом і не прийняли реформації, старі готичні форми в речах церковного вжитку, а між иншим і в речах золотарського виробу, ще довго консервувались і остаточно були замінені ренесансовими лише на протязі XVII століття ¹⁾.

Цією публікацією де-кількох зразків пізньої української готики ми хочемо розпочати справу докладнішого збирання матеріялів з мистецтва цієї доби и студювання його. Церковні ризниці Волині й особливо Галичини й Буковини переховують у себе ще багато золотарських речей готичного стилю; можуть бути подібні речі, звичайно, й по інших місцевостях України. Лише дальші публікації готичних речей, а також докладні студії над ними й над ренесансовими пам'ятниками українського золотарства XVI—XVII ст. дадуть змогу встановити точний протяз як доби готики, так і переходової доби від готики до ренесансу.

1) Julius Lessing, Gold und Silber, Berlin 1907, стор. 52—53).

Рада старшинська на Гетьманщині.

(Історично-юридичний нарис) *).

Проф. М. Ф. Владимирський-Буданов писав про раду в кн. Литовського та московську Боярську Думу, що вони „по різному виявляють той загальний тип установ, що в усіх державах Старої й Нової Європи зветься сенатом чи радою. Такі установи існують по всіх державах, не дивлячись на різницю державного устрою їх“¹⁾). Дійсно у всіх державах бачимо ми такі установи, як сенат. Цікаво простежити чи не було такої установи на лівобережній Україні-Гетьманщині, хоч в науці прийнято думати, що державний устрій цього державного організму несuverеного типу був несхожий на устрій інших держав²⁾). У цій державі, на погляд ак. М. П. Василенка, не було виразно оформленого устрою, ніяких тісних громадсько-юридичних принципів, і все життя її пройшло в якомсь хаотичнім стані і зникло, не залишивши ніде ніяких слідів³⁾). Ми не можемо, однак, вважати цей погляд за правдивий і гадаємо, що думка про хаотичність суспільного та державного устрою Гетьманщини повстала з тих причин, що ця галузь не дуже досліджена в історично-юридичній науці.

Дійсно, ще до цього часу не вирішено хоч би таке важливе питання, як те, чи була Гетьманщина республікою, чи монархією. Отже проблеми, що повстають перед дослідником державного устрою Гетьманської України, є надто складні.

Між иншим, всіма визнається, що у гетьмана бували наради зі старшиною „Війська Запорозького“, як стала зватися після 1648 р. нова держава, проте ми не знаємо юридичного аналізу відносин гетьмана та старшини. Для науки ще й досі не з'ясовано, чим же де jure були такі наради, чи не було тут своерідної установи, що базувалася на звичаєвому праві⁴⁾).

Ми будемо рахувати своє завдання за здійснене, як що нам пощастить, хоч в де-якій мірі, освітлити цю проблему. Нам здається, що Рада Старшинська на Гетьманщині існувала⁵⁾ і при тому існувала як установа, і ми будемо намагатися довести це, розібравши перед усім суть цієї інституції.

Необхідно перед усім сказати, що певної назви для „Старшинської Ради“ на Гетьманщині не було. Говорилося тільки про те, що козацька

*) Доклад, читаний на засіданні Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права при III відділі В.У.А.Н.

1) „Сб. Гос. Зн.“ Т. VIII стор. 124.

2) „Малорусский общественный строй носит характер некоторого рода самобытности, а с этим вместе он приобретает и особый интерес для исследования“. Н. П. Василенко. „Къ истории малорус. историческ. и общественного строя“. „К. Стар.“ 1894 р. Листопад, сс. 242—243.

3) Ibidem.

4) Акад. М. С. Грушевський, що присвятив Раді старшинській кілька сторінок в своєму „Очеркѣ истории укр. народа“ (вид. 1911 р. сс. 254—266) установою в юридичному розумінні її не називає.

5) Це довів акад. М. С. Грушевський.

старшина, генеральна старшина, полковники збиралися до гетьмана на раду, на таємну раду ⁶⁾, на думу ⁷⁾, на сойм ⁸⁾.

При цьому ця рада завжди відріжнялася від генеральної, військової чи „чорної“ ради, де брали участь ще й прості козаки та іноді поспільство („чернь“). Нам здається за найбільш вірне назвати такі збори старшини „Старшинською Радою“ в одміну від „Генеральної Ради“.

Склад Ради Старшинської, очевидно, не був різко визначений. В усякому разі до неї входив гетьман, що був головою її засідань.

Під час відсутности його, чи міжгетьмання, головував на засіданнях її старший зі старшини—скоріше всього генеральний обозний. На Раді Старшинській були присутні генеральна старшина та полковники, що були на цей час в гетьманській резиденції ⁹⁾, крім того на Р. С. бували представники полкової старшини, сотників ¹⁰⁾.

Ми знаємо випадок, коли правобережна старшина писала з приводу Острозької комісії до Запорожжя: „*My tedy wszystkie starszyzna z Radnym towarzystwem z umysłu zjechalismy się tu do Korsunia dla tego, zebymy te pisma królewskie wyczytali*“ ¹¹⁾. В такому разі склад Р. С., очевидно, значно поширений, на ній присутні „*radne towarzystwo*“,—можливо представники простих козаків, що спеціально приїхали до Корсуня на засідання Р. С. Нам здається, що присутність на Р. Старш. радного товариства не була випадковим явищем. Для козаків, що не мали урядів, як що вони були членами Р. С., вживалася спеціальна назва „радиків“ ¹²⁾. Іноді ж на поширені збори Р. С. запрошувалися і представники від міст та міщанства, як це було, напр., на великодніх зборах Р. С. в 1693 р., коли розглядалося на ній питання про скасування оренд ¹³⁾. Здається,

⁶⁾ Д. Бантыш-Каменській. „Источники малор. исторіи“ М. 1858. ч. I, ст. 111.

⁷⁾ А. Ю. і З. Р. Додаток до ч. VIII. с. 356.

⁸⁾ Ibidem т. III. сс. 551—553.

⁹⁾ В квітні 1764 р. Генеральна Військова Канцелярія на запитання Гр. Теплова про компетенцію полковників писала „по статямъ же гетманскимъ и обычаемъ малороссійскимъ (в) случай какого важного къ обществу касающагося дѣла они же полковники собираются къ гетману и призываются зъ старшиною на совѣтъ“. М. Е. Слабченко. „Малорос. Полкъ въ администрат. отношеніи“. Додаток I. с. 329—330.

¹⁰⁾ Напр., в 1734 г. (30 травня) на засіданні Р. С., що мала висловити думку про скупо землю козацькою старшиною були присутні: 7 генер. старшин (підскарбій, 2 генер. суддів, писар, 2 осаули, хорунжий), 3 полковники, 1 наказн. полковник, 11 предст. полкової старшини (1 обозний, 2 писарі, 6 суддів, 2 хорунжих) та 16 сотників. Рукоп. А. М. Лазаревського в біб-ці К. У-ту №—10, лл. 56—58. Народня українська пісня також оповідає, що сотники були присутні на засіданнях Р. С.:

„Зажурилась Хмельницького сідая голова,
Що при йому ні сотників, ні полковників нема;
Час приходить умирати,
Нікому поради дати,
Покликне він на Івана Луговського (Виговського),
Писаря військового:
—Іван Луговський,
Писарь військовий.
Скоріше біжи,
Да листи пиши,
Щоб сотники, полковники до мене прибували,
Хоч мало пораду давали“.

„Историч. пѣсни малор. народа съ объяснен. В. Антоновича и М. Драгоманова“ т. II. в. I. с. 1:2. К. 1875.

¹¹⁾ Ambr. Grabowski „Ojczyste Spominki“ т. II. сс. 303—305. Кр. 1845.

¹²⁾ В травні 1674 р. гетьман Самойлович скаржився до Москви на те, що правобережн. полковник О. Гоголь замордував його „радика“ С. Завицького, якого був надіслав до Гоголя Самойлович. А. Ю. і З. Р. т. XI. ст. 143.

¹³⁾ Рукоп. М. О. Судіенка в бібл. К.У-ту № 296. Збірн. Універсалів, грамот. ч. V. сс. 773—776; с. 484.

одначе, що представників міщанства закликали спеціально з пропозиції Москви прислухатися до того, що „ізъ городовъ посполитой народъ объявить“.

В квітні 1710 р. українські емігранти в Бендерах обирали нового гетьмана після смерті Мазепи. Цьому гетьманові не довелося вже стояти на чолі держави і „статті“, умови, що були складені при його обранні не стали за закон для Гетьманщини. Проте, здається, що ця умова намагалася відновити де-що із старих „прав і вольностей“ України¹⁴). До складу Р. С. в умові Орлика входять генеральна старшина, полковники й крім того обрані з кожного полку „по единой значной, старинной, благоразумной и заслужоной особѣ“ — „Енералніи Совѣтники“¹⁵), про яких не сказано, що вони повинні мати уряди. Можливо, що таким чином поновлювався інститут „радиців“, що до того часу був занепав.

Коли ж збиралася Р. С.? Чи були її збори постійними, щоденними чи, навпаки, члени її з'їздилися в певні терміни на сесії Р. С.? Здається, що тільки поточні справи вирішувалися гетьманом на малому пленумі Р. С., де брала участь постійно присутня в резиденції його генеральна старшина¹⁶). Про це цілком ясно виражено в р. 6-му умови 1710 р.¹⁷). Але більш важливі справи відкладалися до з'їздів полковників та „значної старшини“, що на великі свята приїздила до гетьмана з привітанням; тут їх запрошувалося й до вирішення та обговорювання державних справ, вирішення яких гетьман вважав за необхідне винести на такий великий пленум Р. С.

Такі з'їзди старшини на сесії Р. С. відбувалися на свята Різдва¹⁸), Великодня¹⁹), Спаса²⁰), Нового Року²¹) і т. инш.

В Бендерській умові 1710 р. постановлено, що для вирішення державних справ має збиратися Р. С., що тут зветься „Енеральна Рада“, тричі на рік „первая о Рождествѣ Христовомъ, другая о Воскресеніи Христовомъ, третія о Покровѣ Пресвятой Богородицы“²²): Дійсно, наради-збори Р. С. в Гетьманщині бували весь час на Різдво й на Велик-

¹⁴) На велике значіння умови 1710 р. вперше звернув увагу, здається, М. Драгоманов. „На цю умову, писав він, досі мало звертали увагу учені люди, певно через те, що складали її вигнанці, і що з неї нічого не сповнилось. Тільки ж вона дуже важна тим, що вона зводить до купи всі бажання запорожців, котрі вони викладали частково од часів Виговського в своїх листах,—і показує запорожську думку, як порішити всі суперечки, що мали запорозці, з того часу до зради Мазепи,—з начальством московським і в гетьманами. Певно, в надії справдити ту думку на ділі, січовики й повстали проти Москви в 1708—1709 рр.“ „Політичні пісні укр. народу XVIII—XIX ст.“ з увагами М. Драгоманова ч. I. р. I. Женева 1883 г. Нам здається, що в Бендерській умові виявилось не тільки бажання запорожців. Тут взагалі обрання гетьмана провадилось без впливу московських представників і українські емігранти могли вільно висловити свої бажання як реформ, так і поновлення старих „прав і вольностей“.

¹⁵) Д. Б.-Каменскій. „Источники“... т. II. с. 248.

¹⁶) Ми не можемо слідом за акад. М. С. Грушевським думати, що генеральна старшина була гетьманською радою міністрів (Ор. сіт. с. 264). Рада міністрів—це явище нового часу. В ній беруть участь керівники окремих галузів державного управління. Між тим функції членів генер. старшини не були різко визначені. Ми не знаємо, напр., чим відрізнялись функції генер. бунчужного й хорунжого. Отже—генеральна старшина це не рада міністрів, а обмежений постійний кворум Р. С., *установи sui generis*.

¹⁷) „Есть бы зась, опрочъ тыхъ вышреченыхъ, до Енеральной Рады назначенныхъ терменовъ, притрафялися якіе публичные sprawy, скорого управления, от преставления (?) и отправления потребуючіе, tedy Ясневельможный Гетьманъ моцень и воленъ будетъ; зъ *обрадою Енеральной Старшини*, таковые дѣла повагою своєю гетманскою управлять и отправовать“. Д. Б.-Каменскій. „Источники“... т. II. с. 249.

¹⁸) Напр., А. Ю. і З. Р. т. XII с. 338; т. XIII. сс. 761—762 і т. инш.

¹⁹) *Ibidem*. т. IX. с. 848, 186—187 і т. инш.

²⁰) Літоп. Самовидця, сс. 35—36. К. 1878.

²¹) Костомаров. „Мазепа и Мазепинцы“ ПТБ. 1885 р. с. 145.

²²) Д. Б.-Каменскій. „Источники“—т. II. с. 248.

день, спорадично ж Р. С. збиралася й на інші свята, можливо, що й на Покрову.

Народня пісня зв'язує Р. С. в пісні про те, як заарештував гетьман Мазепа полковника Палія на святковім „бенкеті“ у гетьмана²³). Збирається Р. С. звичайно в резиденції гетьмана.

Самий порядок цих засідань Р. С. на святах досить цікаво описаний у Величка²⁴), коли він говорить про такий випадок: в 1700 р. „въ мѣсяцѣ априлѣ на обыкломѣ з'ездѣ праздничномѣ Воскресенскомѣ полковниковѣ и всей старшинѣ Малороссійской до Гетмана въ Батуринѣ, Василій Леонтіевичъ Кочубей здалѣ зъ себе тотъ урядъ писарскій и, положивши публично предѣ гетманомѣ, при всей старшинѣ въ избѣ гетманской столовой, на Гончаровцѣ, печать войсковую, подяковалѣ гетману и всей старшинѣ за урядъ свой писарскій. Якому нечаянному его Кочубея премѣненію нетилко полковники и вся старшина, але и гетманъ удивилсѣя, и, контенти будучи въ писарськихъ его дѣлахъ справностю и ку себѣ зичливою склонностю возшумѣли были знову его Кочубея на писарскомѣ урядѣ обстоіювати, но онѣ, весьма того удаляючисѣя, отехалѣ заразѣ зъ дому гетманского до дому своего“. Між тим — „по отездѣ его зъ дому гетманского полковники и вся старшина обѣдаючи у гетмана усовѣтвовали обще не бытъ ему безѣ уряду и постановили вручить ему урядѣ судейства енералного, до того и гетманѣ латво склонившисѣя, велѣлѣ зискати зъ скарбцу лѣску судейскую чорную жбановую просто въ сребло оправную, а на другій чили на третій день, когда полковники и вся старшина предѣ службою Божою до гетмана на Гончаровку зехалсѣя и Кочубей туда жѣ прибылѣ, тогда нечаянно и его отѣ гетмана и всей старшини постинулѣ урядѣ судейскій, о которомѣ онѣ и не мыслилѣ“. Тут ми бачимо як на „бенкетахъ“ вирішувалися державні справи, складався уряд, робилися нові призначення.

Ми не знаємо, чи вирішувалися на Р. С. державні справи, проте, маючи на увазі те, що в ті часи не знали постанов більшістю голосів, що в аналогічних установах сумежних держав (Раді в. кн. Литовського, Боярській Думі Московщини) вимагалосѣя одноголосне вирішення справ, слід думати, — що тим самим принципом керувалася і Р. С. Очевидно, приймалися ті постанови, що за них висловлювалися найбільш впливові члени Р. С. Як що проти їх пропозицій решта зборів не заперечувала, постанови визнавалися за одноголосні. Певного quorum'у Ради Старшинської, очевидно, не було. Поточні справи вирішувалися при всякій кількості членів, скоріше всього, як ми це зауважили вище, в присутності генеральної старшини, що більш і менш постійно бувала при гетьмані. Більш важливі справи одкладались до зборів Р. С. в великому складі на святах у гетьмана.

Компетенція Р. С. була досить широка.

Правда, вона не могла змінити основних законів, конституції Гетьманщини. Гетьманщина не була суверенною, незалежною державою; головні конституційні закони її постановлялися в умовах з Московщиною (при обранні гетьмана), що було компетенцією Генеральної Ради. Звичайні ж закони, що до окремих галузів урядування ухвалювалися на Р. С.

²³) „Ой із лісу, да із дуброви, там орел воду носить,

Уже ж проклятий пес Мазепа Палія та на банкет просить:

—Прошу ж тебе, Семене Палію, да к собі на пораду,

Да прошу ж тебе, та не зрадь мене, на Великую Раду“.

„Політичні пісні укр. народу XVIII—XIX cc.“ з увагами М. Драгоманова, ч. I. Р. I. Женева 1885 с. 1.

²⁴) Літоп. С. Величка, т. III. cc. 553—554. К. 1855.

Р. С. скликав гетьман в справах охорони держави, що мали надзвичайно велике значіння під час „Руїни“. Властиво кажучи, Р. С. вирішувала, головним чином, питання самих засобів війни чи оборони, бо справи проголошення війни чи установалення миру були компетенцією верховної влади — московського царя²⁵⁾.

Під час війни керував військом чи сам гетьман, чи „наказний“ гетьман, що призначався з членів Р. С. з генеральної старшини (найчастіше генер. осаул чи хорунжий, чи з полковників).

На Р. С. часто вирішувалися важливі політичні справи. Так перед Генеральною Радою, що в 1654 р. постановила сполучитися з Москвою, було засідання Р. С., де було ухвалено цю ж таки постанову²⁶⁾. Р. С. вирішила в 1668 р. повстати під проводом гетьмана Бруховецького проти Московщини²⁷⁾.

В тому ж році Р. С. в присутності представників від духівництва, Запорозжя, післанців гетьмана Бруховецького була в Чигирині у гетьмана Дорошенка. Вона постановила сполучити обидві частини України під протекторатом Туреччини²⁸⁾. Ми маємо ще кілька відомостей про засідання Р. С. в Чигирині у гетьмана Дорошенка²⁹⁾.

В 1708 р. Карл XII заявляє в своїх „прелестных“, як висловлювалися росіяне, універсалах, що гетьман Мазепа вирішив прийняти його протекцію „установичнымъ прошеніемъ и побудкою первенствующихъ в народѣ семь“³⁰⁾.

Дипломатичні справи й зносили с сумежними державами (в тому числі і з Московщиною) гетьман провадив за участю Р. С. Це було спеціально обумовлено в 4 розд. пактів 1672 р.³¹⁾. Розділ 6-й умови Орлика 1710 р. також вимагає, щоб „если бы якіе письма приключались зъ заграничныхъ постороннихъ панствъ, до ясновельможного Гетмана ординаные, теды оны маеть Его Вельможность Енеральной Старшинѣ объявити и отвѣты, якіе отписуватимутся, освѣтчати, не утаеваючи предъ ними жаднихъ корреспонденцій листовнихъ“³²⁾. Розд. 19-й „рѣшительныхъ пунктовъ“ 22 серпня 1728 р. дозволяє гетьманові провадити де-які прикордонні зносили „з общого совѣту“³³⁾. De facto Р. С. брала жваву участь в дипломатичних зносинах та переговорах.

²⁵⁾ Напр., в 1677 р. була в гетьмана Самойловича нарада з московським воеводою кн. Ромодановським про оборону Чигирина від турків. Крім гетьмана на ній були присутні й члени Р. С.: генеральні—суддя, писар, бунчужний та чернігівський полковник. А. Ю. і З. Р. з XIII. с. 385.

²⁶⁾ Як пише в своєму „статейномъ спискѣ“—справозданні московськ. уповноважений боярин В. В. Бутурлін „...отъ гетмана Богдана Хмельницкого приходилъ писарь Иван Виговской и сказывалъ боярину Василью Васильевичу съ товарищи: была у гетмана тайная рада съ полковники и съ судьями и съ войсковыми ясаулы; и полковникъ де и судья и ясаулы подъ государеву высокую руку поклонилися“. А. Ю. і З. Р. т. X сс. 217—218; П. С. З. т. I. с. 518.

²⁷⁾ А. Ю. і З. Р. т. VII. с. 90; Літоп. Самовидця. с. 90.

²⁸⁾ А. Ю. і З. Р. т. VII. сс. 30—31.

²⁹⁾ А. Ю. та З. Р. т. XI с. 152; т. XII с. 375. Іноді в них ясно помітно, як у важливих політичних справах Р. С. висловлювалася проти поглядів гетьмана і приймала протилежні постанови. Так у листопаді 1668 р. в Києві показував шляхтич Ян Бількевич (ми маємо московськ. переклад його свідчень), що „Дорошенко сбиралъ всѣхъ полковниковъ и чинилъ о томъ раду многажды, чтобы добити челомъ государю и послать о томъ пословъ. И полковники де ему въ томъ отказали, а приговорили, что однолично быть въ подданствѣ у Турского Султана“... А. Ю. і З. Р. т. VII. с. 104.

³⁰⁾ Костомаровъ „Мазепа и мазепинцы“. с. 473. ПТБ. 1885 р.

³¹⁾ „Собр. Гос. Грам. и Дог.“ т. IV. с. 272; Д. Б.-Каменскій „Источники“ ч. I, с. 244.

³²⁾ Д. Б.-Каменскій „Источники“. ч. II. с. 249.

³³⁾ „П. С. Зак.“ т. IV.

В 1648 р. Самовидець зазначає, що, коли приїхав польський уповноважений для переговорів А. Кисіль „зложив радю гетьманъ Хмельницькій в Переясловлю и тамъ по Рождествѣ Христовомъ приїхаль зо *всьми полковниками и сотниками*. Тамже и послове отъ короля Венгерского были“...³⁴).

З 1650 р., оповідає царський посланець В. Унковский, генер. писар І. Виговський говорив йому „— и гетманъ де помнишь, приказаль мнѣ при васъ послать по вѣсѣхъ полковниковъ и по старшинъ, чтобъ ѣхали всѣ тотчасъ въ Чигиринъ для того: стануть думать, что по вашему съ гетманомъ договору, Тимошку Акишева послать къ государю къ Москвѣ (справа була в видачі самозванця Т. Акишева), и о томъ съ чѣмъ отпустить къ королю пана Воронича (польськ. посла) и кого послать на сеймъ въ Польшу пословъ, и о чѣмъ на сеймъ послать, и про ссори въ городѣхъ, которые наши города въ границѣхъ сошлись съ государевыми городами, и о иныхъ многихъ потребахъ, и о всемъ будетъ у гетмана съ полковники и съ старшинами дума“³⁵).

В 1661 р. гетьман Юрко Хмельницький одправляє посланців до Польщі „z starszyzną, paradziszwy“³⁶) і т. инш.

В Москві знали, що дипломатичні справи входять до компетенції Р. С., і агенти Московського уряду вимагали вирішення доручених їм справ на цій Раді³⁷). У всіх дипломатичних актах Гетьманщини ми бачимо множину в постановах (послали, доручили й т. инш.), що свідчить про те, що маємо тут діло з постановами Ради Старшинської. В посольствах до інших держав завжди надсилалася старшина: в найбільш важливих випадках делегувалися члени Р. С. Ми не будемо обтяжати нашу розвідку наведенням численних прикладів, коли на чолі посольств стояла найвища старшина. Скажемо хоч би, що переговори в 1654 р. в Москві про умови сполучення України з Московщиною провадили члени Р. С.: полковник та генеральний суддя.

На дипломатичних умовах підписувався не тільки гетьман, але й присутні при встановленні їх члени Ради Стар.: полковники та генеральна старшина³⁸).

Право обрання гетьмана на Гетьманщині визнавалося за генеральн. Радою. Але ж звичайно перед генер. Радою бувало засідання Р. С., що намічала кандидатів на гетьманство та умови їх обрання.

Так було в 1657 р. перед смертю Б. Хмельницького, коли Р. С. ухвалила боронити кандидатуру Юрка Хмельницького. Після Опари, як гадає польський учений Korzon, „Doroszenko otrzymał od zebranej w Czehrynie starszyzny d. 1/11 października upoważnienie do zastępczego sprawowania władzy hetmańskiej, potem 6 16 stycznia 1666 r., zwoławczy „czarną radę“... okrzyknięty został hetmanem Wojska J. K. m-ci Zaporoskiego⁴⁰).

³⁴) Літоп. Самовидця, сс. 17—18, К. 1878.

³⁵) А. Ю. і З. Р. Додат. до т. VIII, с. 356.

³⁶) Пам. Київськ. Ком. т. IV: відд. III. с. 109. 1854 р.

³⁷) „... великого государя грамогу велѣно отдать гетману при обозномъ и при судьяхъ и при полковникахъ и при всемъ войскѣ Запорожскомъ, и чтобъ гетманъ велѣль имъ (посланцямъ) быть у себя, не замотчавъ, и велѣль бы гетманъ въ то время, какъ имъ быть съ грамотою, вѣсѣмъ съѣхотца“. Ст. список Булдакова. Січень 1659 р. А. Ю. і З. Р. т. VII, с. 269.

³⁸) Білоцерківська—1651 р. (Д. Б.-Каменскій „Источники“ ч. I, с. 31), Переяславська—1659 р. (ibid. сс. 105—106), Батуринська—1663, 1665 рр. (сс. 135—139), Московська—1665 р. (сс. 149—154), Глухівська—1669 р. (сс. 216—217), Козацько-Дубровська—1672 р. (сс. 237—238).

³⁹) А. Ю. і З. Р. Додат. до т. XI. с. 682.

⁴⁰) „Dzieje wojen“ т. II. с. 327.

В січні 1669 р. протопоп Ніжинський С. Адамович писав до Москви про те, що до Новгородка з'їхалася старшина 3-х полків і обрала на гетьманство Д. Многогрішного ⁴¹⁾. Більш докладно про цю Р. С., після якої була Генеральна Рада, оповідає Самовидець ⁴²⁾. В січні 1671 р. під час хвороби гетьмана Д. Многогрішного зібралася в Батурині Рада Старшинська з участю представників від міст, що вирішила обрати на випадок смерті гетьмана на гетьманство брата його Василя Многогрішного ⁴³⁾. Після того, як Многогрішного було скинуто з гетьманства, зібралася Р. С., що хотіла підготуватися до обрання нового гетьмана ⁴⁴⁾. І в Бендерах в 1710 р. обрання нового гетьмана було вирішено „зъ общою Генеральною Старшиною обрадою“ ⁴⁵⁾. Нарешті так само було і в 1750 р. перед обранням К. Розумовського ⁴⁶⁾. Іноді обрання гетьмана відбувалося в таких умовах, що важко сказати, з якою установою маємо ми тут справу: Р. С. чи Радою Генеральною. Так бувало в 1657 р. (обрання Виговського); в 1662 р.—Сомка ⁴⁷⁾, 1672—1674 рр.—Самойловича ⁴⁸⁾, 1687 р.—Мазепи, 1708 р.—Скоропадського.

За Р. С., очевидно, визнавалося й право скидати гетьмана, що заборонено було після умови з Московщиною. Так польський шляхтич Перетяткович оповідає в своєму листі (на жаль, без дати) про Раду, що мав гетьман Виговський зі старшиною з приводу змін, що зробив польський сойм в статтях Гадяцької умови. Під час цієї Ради гетьман поклав булаву на стіл, одмовляючись від гетьманства, але Р. С. на це не пристала ⁴⁹⁾. Так само було і на Р. С. у Дорошенка в лютому 1666 р. ⁵⁰⁾.

Бувало, що на Україні (Гетьманщині) скидали гетьманів. Для обрання нового гетьмана потрібно було, згідно з умовами з Московщиною чекати приїзду її уповноважених, скликати Генеральну Раду. Хто-ж, яка-ж установа брала на той час владу в свої руки?

Після смерті Б. Хмельницького до обрання на гетьманство Ів. Виговського всі державні справи вирішувала Р. С. В серпні цього 1657 р. приїхав з Москви посланець-стольник Вас. Кікін; переговори довелося йому вести, оповідає він, з Р. С. ⁵¹⁾. В 1672 р. Старшина заарештувала й одправила до Москви гетьмана Многогрішного. Уся влада перейшла до Р. С., що тримала її до обрання Самойловича. В своїх універсалах, листах урядуюча старшина титулувала себе „Радою Війська Запорозьского“ ⁵²⁾. В 1722 р. після смерті гетьмана Скоропадського Гетьман-

41) Соловьевъ. „Исторія Россіи“, т. XII. сс. 48—49, М. 1862.

42) „Демко Многогрішний, будучи наказнимъ гетманомъ от Дорошенка... избравши усю старшину поблизь себе Заднѣпровскую до Новгородка, и приказалъ онимъ, жебы себѣ цалого гетмана настановили, несподѣваючися на оборону гетмана Дорошенка. Що старшина, будучи у дворѣ зачинина, которыхъ было омалъ, а при Многогрішномъ немало его компанья, и боячися що болше мовити, але пошовши гуртом, просили его Многогрішного, жебы онъ надъ ними гетманомъ былъ, чего онъ отмовлялся, якъ старая дѣвка хорошого жениха, бо того самъ потребовалъ и позволился на то; которому и присягу виконали на послушенство. И знову рада была (генеральна А. О.) в Глуховѣ, на которой князь Ромодановский былъ (представник Московщини), и стати новіе постановляя“. Літоп. Самовидця, сс. 102—103. К. 1878 р.

43) В. Эйнгорнь. „О сношеніяхъ малор. духовенства“, с. 375. прим. 613. М. 1899.

44) Ibidem сс. 845—846 та прим. 218.

45) Д. Б.-Каменский. „Источники“, ч. II. с. 224.

46) Рукоп. М. О. Судіенка в рукоп. відд. бібл. К. Ун-ту, Ч^о—51, с. 154.

47) Костомаровъ. „Гетманство Юр. Хмельницкого“. „Р. Евр.“ 1868 р. № 4, с. 494.

48) Літоп. Самовидця, с. 122.

49) Пам. Киевск. Ком. для разб. др. акт. т. III. Відд. III. сс. 351—352.

50) Соловьевъ. „Исторія Россіи“ т. XI, с. 247.

51) А. Ю. і З. Р. Додат. до т. XI, с. 797.

52) Напр. А. Ю. і З. Р. т. IX, с. 735.

щиною керувала Генер. Старшина на чолі з наказним гетьманом П. Полуботком, що вирішувала справи „з общего совѣту и приговору“—себ-то Р. С. Таким чином ми бачимо, що під час міжгетьманства вища влада на Гетьманщині переходила до Ради Старшинської.

Для суду були на Гетьманщині суди сотенні, полкові, суд генеральний. Нам здається, що іноді в важливих політичних справах суд належав Р. С. В розд. 3-му пактів 1672 р. умовлено „чтобь онъ (гетьман) надъ ними Войсковою Старшиною никакой справедливости безъ совѣту всей Старшины не чиниль, а за преступление... судомъ и доводомъ войсковымъ казнилъ“⁵³). Теж саме повторює і розд. 12-й пактів 1674 р.⁵⁴). До нас дійшов наказ козацького гетьмана Дм. Барабаша від 7 березня 1617 р. до переяславських козаків, в якому виразно зазначається існування в той час козацького суду, що був колегією під головуванням гетьмана, яка звалася „радою гетьманською зуполною“⁵⁵). В травні 1652 р. хтось писав до Слонимського підкоморія: „Z Ukrainy to tylko accessit, że Chmilnicki przyncałow pierwsze z naszymi hałasu poscinać kazał ex consilio Pułkownikòw swoich“⁵⁶). В 1654 р. секретар королівський І. Пинота писав, що Смяровского, якого було надіслано з прокламацією до козаків, щоб вони одступили від Хмельницького, було затримано: „ktòry (гетьман) zwoławszy starszyznę na radę, komuniłował im co się działo. Na ostatek pytał ich: czego by taki był godzien? Wszystcy odpowiedzieli, że taki godzien był śmierci“⁵⁷).

В листопаді 1673 р. гетьман Самойлович писав до Москви про затриманого ним Ст. Куницького, що він хоче, щоб „явѣ пусть судятъ его со всею старшиною войсковою“⁵⁸). В жовтні 1676 р. той же гетьман Самойлович писав до Москви, що для суду над стародубським полковником Рославцем та Ніжинським протопопом Адамовичем закличе він „всю войсковую старшину“⁵⁹). Судова колегія, що судила їх, складалася з „голови“ московських „стрельцов“ та українських генеральних—судді, осаула, бунчужного та хорунжого⁶⁰). О. М. Лазаревський називав цей суд не судом генеральним, але „судом старшини“⁶¹). В червні 1751 р. гетьман Розумовський, бажаючи скінчити справу про обвинуваченню генерального писаря Андрія Безбородька в хабарництві, доручає розглянути цю справу генер. старшині та полковникам (себ-го Р. С.), що з'їхалися були до Глухова. Яків Маркович, який, як досвідчений сутяга свого часу, добре знав суди, записав до свого щоденника, що Безбородько „оправленъ старшиною генеральною и полковниками“⁶²). Він не називає цієї судової колегії генеральним чи яким-небудь іншим судом.

В одному випадку суд Р. С. виступає, як верховна інстанція що до суду генерального, рішуче показуючи цим, що це дві різні установи. В 1760 р.—вирок генер. суду, що до правомірности володіння чернігівськими єпископами селами Шептаківської сотні Прокопкою, Козієвкою й

⁵³) „Собр. Гос. Грам. и Дог.“, т. IV, с. 272; Д. Б.-Каменській.—„Источники“ т. I, с. 243.

⁵⁴) Д. Б.-Каменській. „Источники“, ч. I, с. 255.

⁵⁵) К. Стар. 1893 р. Травень. с. 145.

⁵⁶) Пам. к. Ком. т. III: Відд. III. с. 8. вид. 1852 р.

⁵⁷) Ambr. Grabowski: „Ojczyście Spominki“ т. II. с. 142. К. 1854. М. Грушевський. Хмельниччина в розцвіті, с. 178. прим. 3. 1922 р.

⁵⁸) А. Ю. і З. Р. т. XI. с. 335.

⁵⁹) Ibid. т. XI, сс. 740—741.

⁶⁰) Ibid. т. XII, с. 849.

⁶¹) „Опис. стар. Малор.“ т. I. с. 17.

⁶²) А. Л., Генерал. писарь А. Безбородко, „К. Стар.“ 1890, Січень, с. 139.

Остроушками гетьман доручив розглянути генер. старшині; генер. старшина погодилася з вироком Генерального Суду⁶³). Наведені приклади свідчать, на нашу думку, про існування судової компетенції Р. С.

Членам Р. С. давалися від гетьмана спеціальні командировки для розгляду скарг, переведення слідства, межування спірної землі й т. інш. Ми не можемо наводити тут численних командировок таких „комісарів“ від гетьмана, відомості про які ми маємо⁶⁴).

До компетенції Р. С. входило установлення нових податків та зміна старих. В січні 1678 р. гетьман Самойлович писав до Москви: „...за сполною обрадою и згоднимъ заволенемъ всей старшины войсковое и полковниковъ всѣхъ на теперешнемъ зъездѣ будучихъ, ухвалилимы во всѣхъ рейменту нашого полках... аренди горѣлчаніе, тютюнніе и дьогтевіе постановити“⁶⁵). В березні 1686 р. той же гетьман Самойлович повідомляв, що він зі старшиною установив оренди⁶⁶). В 1687 р. при обранні на гетьманство І. Мазепи в 22 розділі умови з Московщиною на прохання Українців про скасування оренд Московський уряд відповідав: „какимъ образомъ тѣ денежныя сборы быть имѣють, о томъ гетманъ съ старшиною помыслити имѣеть“⁶⁷). Мазепі дійсно довелося кілька разів розглядати питання про податки та оренди⁶⁸). Нарешті на Великдень 1693 р. Р. С. за участю представників від міщанства замінила оренди збором з шинків⁶⁹).

Костомаров запевняє, що гетьман Мазепа в певні терміни давав справоздання старшині про стан державного скарбу⁷⁰). Ми перевірили покликання Костомарова на літопис С. Величка й побачили, що той, навпаки, незадоволений тим, що не було такого порядку при Самойловичу й Мазепі. На його думку, слід було, щоб „учинили съ между себе скарбника енерального войскового, жеби онъ такъ приходъ, яко и расходъ, совершенно вѣдалъ, и во время приличное рахубу зъ себе здавалъ старшинѣ енеральной и полковникамъ“⁷¹). В усякому разі з цього видно, що безконтрольне господарювання гетьманів над військовим державним скарбом в принципі визнавалося за небажане, і Р. С. визнавала за орган, що мусів контролювати стан скарбу.

Надавання земельних маєтків за службу Війську Запорозькому переводив, звичайно, сам гетьман; в усякому разі в універсалах на маєтності не видно участі в цьому акті Р. С. Можливо, однак, навести низку актів, що свідчать про те, що надавання маєтностей провадилося іноді „за дозволом і радою“ Р. С. Можливо, що це й не було рідким явищем і тільки універсали, що писалися за певним шаблоном, мовчать про участь Р. С.⁷²).

Розділ 6-й Глуховських пактів 1669 р. прямо вказує на участь в надаванні маєтків Р. С. „...кому гетманъ и старшина за услугу дадут мель-

⁶³) Лазаревський. Ор. сіг. т. I. с. 195.

⁶⁴) Одмітимо хоч би цікавий судовий вирок генер. бунчужн. „властію уряду нашего енерального“, Лазаревський. „Обозр. Румянц. Описи Малороссіи“, ч. IV. сс. 637—638.

⁶⁵) В. А. Мякотін. „Очерки соціалн. исторіи Малороссіи“, Р. Записки. 1915 р. ч. 5. с. 169—170. А. Ю. і З. Р. т. XIII. сс. 465—466.

⁶⁶) А. З. Р. т. V. сс. 189—190.

⁶⁷) Д. Б.-Каменській. „Источники“. ч. I. с. 319.

⁶⁸) Ibid. ч. II. с. 5.

⁶⁹) Рукоп. М. О. Судьенка в бібл. К. Ун-ту. ч. 97. ч. V. сс. 773—776.

⁷⁰) „Мазепа и мазепинцы“ с. 14. П.Т.Б. 1885.

⁷¹) Літоп. С. Величка. т. III. с. 56.

⁷²) Напр., в липні 1676 р. архієп. А. Баранович писав до Москви, що гетьман „разсудиль—съ совѣтомъ всѣхъ начальныхъ указанныхъ людей село Воловицу и деревню Степановку (маєтність ніжинськ. протопопа Адамовича), прилучили къ маєтностямъ архієпископскимъ“. „Дополн. до акт. Истор.“ т. IX. с. 3.

ниці или деревню и универсалы *свои* дадутъ и Царскому Величеству бить челомъ учнутъ, и чтобы Царское Величество пожаловалъ на тѣ маестности свои Царского Величества грамоты“⁷³). Участь Р. С. в надаванні маестностей одмічає й розд. 7 інструкції, що дав в липні 1709 р. Петро I міністру-резиденту на Україні стольникові Ізмайлову⁷⁴). Призначення земельних маєтків гетьманом „самовластно“ просто забороняв розд. 9-й Бендерської умови⁷⁵).

Важко сказати, хто має призначати на вищі старшинські уряди (генер. старшина, полковники). Відомо, що генеральна старшина призначалася гетьманом та обиралася на Генеральних Радах. Полковників також призначав гетьман, чи обирали їх полкові Ради. Нам слід одмітити низку випадків, коли обирала на вищі уряди Р. С. В січні 1669 р. в Новгородку Р. С. обрала на ніжинське полковництво В. Уманця⁷⁶). Р. С., що зібралася в наметі московського головно-командуючого кн. В. В. Голіцина перед обранням Мазепи (1687 р.), обрала низку полковників, генер. реєнта В. Кочубея зробила генеральним писарем, генерального писаря С. Прокіповича—генеральним суддею⁷⁷). В розд. 4-му інструкції, що була дана Петром I в липні 1709 р. стольникові Ізмайлову, йому пропонувалося слідкувати за тим, щоб гетьман обирав на уряди полковників і генеральну старшину „съ общаго со всѣми совѣту“⁷⁸). В березні 1721 р. гетьманові Скоропадському було наказано на вільні уряди генеральних обозного, судді, осаула „выбрать обще с совѣту генеральной старшины и полковников“ кандидатів на кожний уряд⁷⁹) (затвердження кандидатів на вищі уряди належало вже російському урядові) і т. инш.

В компетенцію Р. С. входило і право звільняти з вищого уряду. В статті 7-й 1659 р. гетьманові забороняється „отставивать“ полковників і без Ради⁸⁰). Здається, що мова йде тут про Раду старшинську. В січні 1669 р. Ніжинського полковника Остапа Золотаренка скинула з уряду Р. С.⁸¹). В 1672 р. генер. осаул Грабович оповідає в Москві, що Стародубськ. полковника Рославця гетьман „поговоря о томъ со старшиною, перемѣнилъ и послалъ на его мѣсто брата своего Шумейку“⁸²). Розд. 3-й пактів 1672 р. забороняє гетьманові скидати з урядів без ради зі старшиною⁸³). Цю ж постанову дослівно повторює р. 12-й умови 1674 р.⁸⁴). За часів гетьманування Мазепи, як ми бачили зі відмовлення від уряду В. Кочубея, це входило в компетенцію Р. С. Розд. 3-й „рѣшительныхъ пунктовъ“ 1728 р. забороняє гетьманові „безъ рады и не получа указу не отставивать“ нікого від урядів⁸⁵).

Поширений пленум Р. С. в 1763 р., що складався зі старшини, бунчукових та військових товаришів, ухвалив реформу судових установ Геть-

⁷³) Д. Б.-Каменській. „Источники“, ч. I. с. 220.

⁷⁴) „И какую (маестность)... даже съ общаго согласія съ генеральною Старшиною назначать, о томъ къ Великому Государю писать же“.

⁷⁵) Ibid. ч. II. с. 251.

⁷⁶) Соловьевъ. „Исторія Россіи“ т. XII. сс. 48—49.

⁷⁷) А. Л.—кій. „Замѣтки о Мазепѣ“, „К. Стар.“ 1898 р. березень. сс. 479—489.

Автор, правда, гадає, що цих осіб призначив сам Голіцин, проте з цим погодитися не можна, бо проти цього обрання не було протестів після падіння Голіцина, а вони неодмінно в такому разі були б.

⁷⁸) Д. Б.-Каменській. „Источники“. ч. II. с. 229.

⁷⁹) Рукоп. М. О. Судієнка в бібл. К. Ун-ту, ч. 99, ч. II, л. 149.

⁸⁰) Д. Б.-Каменській. „Источники“. ч. I. с. 111.

⁸¹) Соловьевъ. „Исторія Россіи“, т. XII, сс. 48—49. М. 1862.

⁸²) А. Ю. і З. Р. т. IX. с. 793.

⁸³) „Собр. Гос. Грам. и Дог.“ т. IV. с. 272; Д. Б.-Каменській. „Источники“ ч. I

⁸⁴) Д. Б.-Каменській. „Источники“, ч. I. с. 255.

⁸⁵) П. З. З. (I-ше); IV.

манщини і заснування судів гродських, земських та підкоморських. Д. П. Мілер рахував ці збори за генеральну Раду, але ж тут не було всенародніх зборів, в чому власне й полягає суть генеральної ради, не було й козаків, самі тільки представники старшини; таким чином, ми маємо судову реформу, переведену Р. С.

Р. С. робила часто різні розпорядження адміністраційно поліцейського характеру⁸⁶).

Як самостійна установа, що не має в своєму складі гетьмана (звичайно, не в час безгетьманя), Р. С. виявляється рідко, проте відомі й такі випадки. Згадати хоч би лист Р. С. до європейських урядів при Виговському⁸⁷). В липні 1659 р. Р. С. писала від свого імені до прибічника Московщини Ів. Безпалого з пропозицією відстати від неї⁸⁸). Так само було і в наведеному вже листі Правобережної старшини до запорожців в 1671 р.⁸⁹).

Що ж до взаємовідносин Р. С. з Радою Генеральною, так слід мати на увазі, що члени Р. С. були й членами Генеральної Ради, де крім старшини брало ще участь козацтво і (иноді) поспільство. Звичайно на Радах Генеральних старшина грала активну керуючу роллю. Можливо, що компетенція цих двох інституцій иноді стикалася. Маємо відомості про збори Р. С. в 1669 р. в Чигирині, де Рада не визнала себе за компетентну вирішити внесені на розгляд її справи (на жаль, невідомо які)⁹⁰). Иноді ж навпаки справа, для якої збиралася Рада Генеральна, знімалася тут і передавалася на розгляд Р. С.⁹¹).

Гетьман не міг зневажати Р. С. „Старшинъ Генеральной нѣтъ у него чести налѣжащей“—скаржилася в липні 1687 р. на гетьмана Самойловича старшина⁹²). В статтях Бендерської умови це виражено досить яскраво: гетьман мусів „консервувати“ членів Р. С. „за товариство, а не за слугъ и представителей работныхъ“⁹³). Р. С. могла навіть виговорювати гетьманові⁹⁴).

Резюмуючи вище наведене, слід визнати, що компетенція і вплив Ради Старшин були досить широкі. Цим пояснюється й значіння Р. С. в історії гетьманщини, одмічене вже академиком М. С. Грушевським⁹⁵). Вплив Р. С. позначився в багатьох виявах політичного життя Гетьманщини. Цей вплив пояснюється класовим характером Р. С. Вона провадила

⁸⁶) Напр., в листопаді 1688 р. гетьман Мазепа видав універсала Нехаївському отаманові і Новомлинському сотникові, в якому каже, що „на прошломъ великодномъ зъѣздѣ и мы рейментаръ зо *всю старшиною войсковою* такову учинимо ухвалу, жебы нигдѣ новокозаки зъ тяглыхъ людей не уписывалися вѣ реєстръ козацкій. А“. З Р. т. V. с. 220. В жовтні 1722 р. наказн. гетьман П. Полуботок „з старшиною енеральною“ пише універсала про заборону вивозити з гетьманщини хліб, щоб склали вони „з общего нашего совѣту и приговору“. В. М. „Мѣры гетманск. правительства Малороссіи в 1722 и 1757 гг. в предупр. голода“. „К. Стар.“ 1894. III. с. 555.

⁸⁷) Акад. М. С. Грушевський. *Op. cit.* с. 276.

⁸⁸) А. Ю. і З. Р. т. XV. сс. 405—406.

⁸⁹) Див. прим. 11.

⁹⁰) А. Ю. і З. Р. т. VIII. с. 12.

⁹¹) Напр., Ambr. Grabowski „Ojczyzste Spominki“ т. II. с. 238. К. 1845.

⁹²) Д. Б.-Каменскій. „Источники“ ч. I. с. 302.

⁹³) *Ibid* ч. II. с. 250.

⁹⁴) „И если бы что противного, здорового правамъ и вольностямъ войсковымъ вредительного и отчизнѣ неполезного усмотрено было въ ясновельможномъ гетману, теды так же Старшина Енеральная, Полаковники и Енеральные Совѣтники мощны будутъ вольными голосами, чили то приватне, чили когда нужная и неотволочная потреба укажетъ, публичне, на *Раде* его Вельможность выговорить и о нарушенъе правъ и вольностей от чистыхъ упоминатися, безъ уближенъя и найменшого поврежденъя високого рейментарского гонору, о якіе выговоры не мѣсто, ясновельможный гетманъ, уражатися и помсты, овшемъ развращенная, исправити старатимется. *Ibid.* т. II. с. 249.

⁹⁵) „Очерк истор. укр. народа“. Вид. 1911 р. сс. 264—265.

боротьбу за автономію України, устрій якої вважався їй збудований по типу шляхецької організації Польщі. Повстання Б. Хмельницького, що в перший час дало певні здобутки для широких народніх мас: ослаблення (чи скасування) панщини, покликання козацтва (іноді й „поспільства“, міщан і вільних селян) до вирішення політичних проблем життя країни на Генеральних Радах,—було, однак, використане старшиною козацькою в своїх інтересах. Цьому, таким чином, сприяло широке надавання представникам старшини земельних маєтків з правом на панщину селянського населення їх, що на кінець XVII ст. набрало характеру масового роздавання сел, які після повстання стали були „вільними військовими“. Збільшується соціально значіння класи старшинської, що пам'ятала про шляхетський устрій Польщі і бачила кріпосне право на Московщині, вимагала участі представників цієї класи у владі, контролю над нею, бо гетьман, хоч він в більшості випадків і був ставленником старшини, міг іноді з особистих мотивів провадити політику, що не зовсім відповідала інтересам класи старшинської (напр., гетьманування Бруховецького). Потрібно було, таким чином, мати установу, що весь час була б з гетьманом, вирішувала б з ним поточні державні справи, суворо контролювала б його діяльність. Такою установою стала Рада Старшин⁹⁶). Такий орган, що складався з видатніших представників Старшинсько-землевласницької класи, мав, звичайно, велике значіння для цієї класи в цілому. В другій частині XVII ст. після української революції 1648—1654 рр. класова боротьба в тодішньому українському суспільстві ввесь час не припинялася. Зокрема різко виявлялася вона в 1650—60 рр., коли за владу боролися з одного боку старшина козацька, з другого просте козацтво (що проте займало трохи невиразну позицію) й „поспільство“ під ідеологічним провідом Запорожжя. Юридично ця класова боротьба виявлялася в боротьбі за владу двох установ: демократичної Ради генеральної та аристократичної (якщо можна висловитися так про старшину, що набиралася зі всякого роду міщан, селян, що збагатіли, авантюристів різного гатунку з-за кордону...) Р. С.⁹⁷).

В 70-ті роки XVII ст. становиться очевидна перемога Р. С. Вона з того часу вирішує не тільки справи поточного управління, але й вмішується в важливі політичні справи, і, навіть, *de facto*, як ми це вже відзначили, грає рішучу ролю в обранні гетьмана. В цей саме час інститут Генеральної Ради цілковито занепадає. Після „зради“ Мазепи за нового гетьмана—Скоропадського був російський міністр-резидент, з яким гетьман мусів радитися в усіх справах управління країною. Це, звичайно, відбилося й на значінні Ради, яку тепер на наради скликалося рідко. З установами 1722 р. Генеральної Військової Канцелярії Гетьманщини справи поточного управління вирішувалися „присутствующими“ в канцелярії чле-

⁹⁶) Про генезис інституту Р. С. важко казати з певністю. О. М. Лазаревський справедливо, на нашу думку, гадає, що „зовнішній устрій країни, що потім прийняла книжну назву Малоросії, є наче б то одбитком з громадського устрою Запорожжя; через що й сама країна приймає назву „Війська Запорозького“, засвоєну нею вже з самого початку XVII ст., як-що не раніше“. („Замеч. на историч. монограф. Д. П. Миллера о малор. дворянстве и статут судах“ с.с. 10—11). На Запорожжі ж старшина, зокрема курінні отамани, грала важливу ролю, не дивлячись на демократичний устрій цієї громади. Перенесений на Гетьманщину з її вільно наміченою тенденцією до шляхецько-аристократичного устрою інститут нарад гетмана зі старшиною набрав тут великого значіння.

⁹⁷) Так само розуміє цей процес і академик М. С. Грушевський: „Конкуренція войскової ради с радюю получала характер борьбы козацького демоса с старшинскою олигархією. Старина, сложившись в ясно выраженный общественный класс, с определенными сословными и политическими стремлениями, отодвигая на второй план войсковую раду, вообще стремится устранить рядовое козачество, козацкую „чернь“ от всякого влияния на политику и управление“. *Op. cit.* с. 265.

нами її, після пригоди з Полуботкьом⁹⁸⁾ Р. С. збиралася лише в ехтраординарних випадках. Остаточо ж припинилося її існування, очевидно, з установами в 1764 р. Малоросійської Колегії⁹⁹⁾.

Що до юридичної природи Р. С., то слід, на наш погляд, вважати її за установу. Нам можуть заперечити, що наради гетьмана зі старшиною є явище суто-фактичного характеру і що обов'язкові вони не були. Слід, однак, пам'ятати про панування в той же час звичаєвого права, що „дає лише загальні, невизначені вказівки на організацію і круг відомства державних установ“¹⁰⁰⁾. „За панування звичаїв факт, що одноманітно, довгочасно повторювався, набирає юридичної обов'язковості, щоб-то переходить у право. Перехід оцих фактів у право означає появу замість одиноких випадкових нарад постійної ради, склад й круг відомства якої визначаються юридичними нормами. Перехід факту в право відбувається з незловимим ступневістю¹⁰¹⁾. Вже одмічені факти нарад гетьмана з Р. С. повторювалися постійно. Юридична норма з усією визначністю узаконює їх лише в пацках Бендерської умови 1710 р., памятнику, що найбільш виразно одбиває державний устрій Гетьманщини і складений без давління московських представників. Проте наради гетьмана з Р. С. і раніше визнавалися за обов'язкові. Так під час переговорів в Переяславі А. Кисіля з Б. Хмельницьким гетьман, між иншим, казав, що він не сміє нічого робити проти волі Ради¹⁰²⁾. В січні 1659 р. гетьман Дорошенко писав до Московського воеводи князя Г. Г. Ромодановського (переклад з „бѣлорусского письма“): „Отпустить сына товарища твоего, стольника и воеводи Петра Дмитриевича Скуратова, Григорья Петровича, также воеводи и иншихъ ратныхъ людей, нельзя: извъстенъ благородію твоему нашъ нравъ въ нашей землѣ, что не такъ какъ у великого государя— милостивымъ повелѣніемъ въ Великой Россіи все чинитца; а у насъ безъ совѣту полковниковъ и иного товарищества ничего учинити не можно“¹⁰³⁾. В лютому 1671 р. правобережна старшина писала до запорожців, в відповідь на обвинувачення ними гетьмана Дорошенка, що він приймає й одсилає послів без відому Війська: „sokolwiek J. Hetman czyni, to wszystko czyni za wiadomością i radą naszą, i nieczego zgoła przed nami nie tai“¹⁰⁴⁾. Гетьман Самойлович на вимоги кн. Н. Волконського надіслати до Москви полоненого гетьмана П. Дорошенка „говориль, пише Волконский, чтобъ ему о томъ дать помыслить съ старшиною, которая нынѣ при немъ въ Батуринѣ... не посовѣтовавъ де ему и не объявля того учинить не возможно, потому что у нихъ право ихъ такъ надлежитъ, и онъ гетьманъ не самовластенъ“¹⁰⁵⁾. В „челобитной“ на гетьмана Самойло-

⁹⁸⁾ Часи ж гетьманування Полуботка є по суті часи правління країною Р. С. Це вона в цей час намагалася одстояти державний характер України (петиції за підписами старшини).

⁹⁹⁾ В XVIII ст. свій старий характер державн. установи Р. С. мала лише тоді, коли на чолі Гетьманщини стояли гетьмани. Коли ж правила нею спеціальні установи (напр., „Правління гетьманск. уряду“ Р. С., очевидно, збиралася рідко і то не для того вже, щоб вирішувати державні справи, а лише дати пораду, думку. Так, 30 травня 1734 р., як ми вже зазначали, „правитель“ Гетьманщини кн. Шаховської пропонував „енеральной Малоросійській старшинѣ, полковникамъ, полковою старшинѣ и прочимъ малоросійск. полковъ чиновникамъ“ дати „миѣніе“ про скуплю землевласниками маєтків козацьких та вільних селян, Р. С. гадала, що всі повинності куплених маєтків мусять одбувати новий власник. З цим поглядом погодився кн. Шаховської і поставив видати відповідне розпорядження.—Рукоп. Лазаревського в рукоп. видд. бібліот. К. Ун-ту, ч. 10 лл. 56—58.

¹⁰⁰⁾ І. А. Малиновський, „Рада в. кн. Литовск. в связи с Б. Думою др. Россіи“. ч. II, в. II, с. 111.

¹⁰¹⁾ Ibidem, ч. II, в. II, сс. 117—118.

¹⁰²⁾ Соловьевъ, „Исторія Россіи“, т. X, с. 252. 1860 г.

¹⁰³⁾ А. Ю. і З. Р. т. VIII, с. 53.

¹⁰⁴⁾ Ambr. Grabowski, „Ojczyzste Spominki“, т. II, сс. 303—305. 1845.

¹⁰⁵⁾ А. Ю. і З. Р. т. XII, сс. 805—806.

вича 7 липня 1687 р. старшина називає одним з праволомств гетьмана те, що він „все одинъ дѣлаеть; ни кого къ думѣ не призываетъ“¹⁰⁶). В пактах 1710 р. (Орлика) постановлено, що „долженъ будетъ теперешный ясневельможный гетманъ и его сукцессорове о цѣлости отчизны, о добрѣ оной посполитомъ и о всякихъ дѣлахъ публичныхъ радитись, ничего безъ ихъ (членів Р. С.) соизволения и совѣту приватною владою не зачинати, не *установляти и въ skutokъ не приводити*“¹⁰⁷).

Оскільки наведені приклади доводять *обовязковість* участі Р. С. в вирішенні державних справ, то на питання про юридичну натуру Р. С. можна з певністю відповісти, що була вона (з юридичного погляду) *установою*, бо наради, що існували *de facto* і визнавалися за моральні й обовязкові, є, в юридичному розумінні, *установа*.

Ми почали нашу розвідку з цитати проф. М. Ф. Влад.-Буданова про те, що наради-установи (ради чи сенати) існували скрізь, не дивлячись на неоднаковість державного устрою. Таким чином, і Рада старшинська не була в цьому відношенні виїмком з загального правила. В попередні віки Литва і Московщина мали аналогічні установи: Литва—Раду („пани—радные“), Московщина— Думу Боярську. В порівнянні з ними Р. С. займає проміжну позицію. Рада в кн. Литовського—держави *par excellence* аристократичної—мала, очевидно, більше значіння, аніж Р. С., компетенція її була більш широка, авторитет—більш сильний. Пояснювати це слід, очевидно, аристократичним устроєм Литви з частою відсутністю господаря, що був і королем польським, і заміною його в таких випадках, як влада,—панами радними.

Московщина, з другого боку, з її абсолютичними тенденціями, ніби то не потребувала аристократичної ради-установи. Проте, була вона й тут, як „Дума Боярська“, і наради царя з Думою Боярською, визнавалися за обовязкові¹⁰⁸). Московський „государь“ мав необмежену владу лише над особами, не над порядком (Ключевский), що потребував, між іншим, і нарад з Думою Боярською, бо так „повелось“.

Звичайно, ми не знаємо, що було б, як-що б „государь“ відмовився від нарад з Думою (при Василі ІІІ були протести боярства проти того, що він рідко звертався за порадою до Думи Боярської), але на Гетьманщині були такі випадки: гетьманів Самойловича та Многогрішного, що були відмовилися від нарад з Р. С., було скинуто з гетьманства. В цьому ми бачимо більше значіння Р. С. в порівнянні з Думою Боярською. Трохи вужча, можливо, компетенція Р. С. пояснюється тим, що була вона *установа держави підвладної, несuverенної, і низка питань верховного управління* (напр., оголошення війни, встановлення миру) вирішувалася *верховною владою—московським „государем“*.

Порівнюючи Р. С. з Радою в кн. Литовського чи Думою Боярською на Московщині, ми не думаємо пояснювати існування її запозиченням литовсько-білоруських чи московських порядків. Таку ж схожість, як ці дві установи, мають з Р. С. і державні ради, сенати багатьох держав Західної Європи тих часів.

На нашу думку організація таких установ—рад пояснюється схожими умовами державного і соціального життя різних держав, політичною і економічною перемогою землевласників-аристократів і невпинною хоч, можливо, не завжди яскраво виявленою класовою боротьбою за владу.

¹⁰⁶) Д. Б. Каменскій. „Источники“, ч. І. с. 302.

¹⁰⁷) Ibidem, ч. ІІ, с. 248.

¹⁰⁸) Думку, що Дума Б. була *установа*, висловлювали проф. Влад.-Буданов та Ключевский, проти цього повставав проф. Сергеевич. Очевидно, більше радії мали Буданов та Ключевский.

Наприкінці нашої роботи хочеться кілька слів сказати, про думку, що була висловлена в науковій літературі проф. М. Е. Слабченком в його праці „Центральные учреждения Украины XVII—XVIII ст.ст.“ (Од. 1918). Один розділ цієї книги присвячено „Народній раді.“ Нам здавалося б, що автор має казати тут про Генеральну Раду Війська Запорозького. Проте, виявляється, що він сполучає під цією назвою такі зовсім різні інститути, яка Генеральна Рада (автор знає кілька видів її) та Рада Старшинська. В нашій розвідці ми докладно вказали на повну неоднаковість цих установ в формі й у діяльності, вказали й на те, що були вони органами ворожих протилежних між собою класів. Таким чином, невиразне розмежування цих двох різних установ, сполучення їх в один розділ під однією назвою, на наш погляд, є великою помилкою. Народньою Радою можна було б назвати лише Раду Генеральну і ні в якому разі Раду Старшинську.

Історик права не має жадного права не розрізняти цих двох інститутів. Справді, як, напр., здивувалися б історики, скажемо, римського права, як би хто-небудь з них не зміг би відрізнити Народніх зборів від Сенату, та назвав би їх обох „Народньою Радою!“ Невиразне відокремлення Генеральної Ради од Ради Старшинської повторює ту саму помилку.

Так само хибна думка автора і про Генеральну Військову Канцелярію Гетьманщини—він бачить дві установи з цією назвою: колегіальну установу (з генеральної старшини) при гетьмані та канцелярію у вузькому розумінні. Це, звичайно,—не так. В Генеральній Військовій Канцелярії Гетьманщини (з 20-х років—XVIII ст.) вирішували справи члени її (Великороси й Українці; останніх представляли де-хто з генеральної старшини), виконували рішення технічні робітники-канцеляристи. *Отже двох установ з цією назвою не було.* Гетьман, правда, (в XVII ст.) розглядав справи біжучого управління з Генеральною Старшиною, але було це, як ми вже вказали, малим пленумом Ради старшинської.

Три фундатори російської медицини

Петро Загорський, Нестор Максимович-Амбодик і Данило Велланський-Кавунник.

Ювілейна згадка.

В своїй публікації „Роля Українців в розвитку медицини в Росії“¹⁾ ми доводили, що Українці-лікарі мають величезне значіння задля поширення медицини в Росії й для утворення національної російської медичної школи. З таких Українців-лікарів особливо багатько зробили в свій час в цьому напрямку Петро Загорський (22/VIII-1764—2/IV-1846 р.), Нестор Максимович-Амбодик (1744—6/VIII—1812 р.) і Данило Велланський-Кавунник (23/XII-1774—28/III-1847 р.) Увага до них має збільшитись ще й через те, що в цім році минає 160 років з дня народження Загорського, 180 років зі дня народження Максимовича-Амбодика і 150 років зі дня народження Велланського-Кавунника.

I.

Перший анатом в Росії з не чужинців це—Петро Загорський²⁾ або вірніш Загурський народився 22 серпня р. 1764 в м. Понорницях Новгород-Сіверського повіту на Чернигівщині в бідній родині священика. Закінчивши освіту в чернигівському духовному колегіумі, де Загорський, між иншим, навчився французької і німецької мови, він де-який час перебував ратманом в ратуші рідного місця. Але під впливом чернигівського лікаря Омеляновича, що дуже рано помітив його незвичайну талановитість та палке бажання вчитись, Загорський р. 1784 переїхав до Петербургу і вступив до медично-хірургічної школи при петербурзькому генеральному шпиталі. Через два роки Загорський вже був лікарем і ординатором шпиталю, а в наступному 1787 році—прозектором анатомії в петербурзькій медично-хірургічній школі. Але тяжкі матеріальні умови і хвороба примусили його кинути Петербург і взяти посаду повітового лікаря в Шліссельбурзі, а потім стати військовим лікарем і брати участь у військовому марші в Польщу. Одначе, таке життя не задовольняло Загорського і він р. 1797 рішуче ламає своє життя—знову береться за наукову працю, якої не залишає до самої смерти. А саме, в 1797 р. Загорського було призначено на ад'юнкта анатомії до московської медично-хірургічної школи, звідкіля через рік він перейшов на такуж посаду до

¹⁾ „Записки дослідчих кафедр при В. У. А. Н.“ 1923 р.

²⁾ Література про Загорського: 1) Пятидесятилѣтіе заслуж. проф. П. А. Загорского—СПБ. 1836. 2) Те ж у скороченні, „Другъ здравія“ 1836 р. 42. 3) Буяльскій—Русская Старина, 1876, 289. 4) Буяльскій—Москов. Мед. Газ. 1865 р., 42. 5) Некрологъ—Журналь Мин. Нар. Просвѣщ. ч. 53, III, 35—49. 6) Мѣсяцесловъ за 1846 г. 7) Чистовичъ—Исторія первыхъ медиц. школь, 1883 р. I—174, II—165. 8) Геннади—Словарь русск. писат. 1876—80 pp. 9) Митроп. Евгений—Словарь свѣтскихъ писателей I, 229. 10) Змѣев—Врачи писатели в I. 11) Скориченко—Исторія В. Мед. Академіи. 12) Тареневскій—Кафедра Анатоміи В. Медиц. Академіи. 13) Мудровъ—Письма въ Чтенія об Ист. и др. Россійск. 1861 р. III. 14) Колосовъ—Медико-Хирург. Академія—СПБ. 1914 г.

Петербургу. В 1799 р. він одержав катедру в петербурзькій медично-хірургічній академії і займав її аж по 1833 р. Одночасно, починаючи з 1805 р. Загорський був ад'юнктом і академиком анатомії та фізіології в петербурзькій Академії Наук, крім того він довгий час виконував обов'язки ректора і голови конференції петербурзької медично-хірургічної академії, був членом багатьох російських і навіть закордонних наукових товариств, де нерідко займав різні виборні посади.

Серед своїх учнів і сучасників Петро Загорський користувався з надзвичайної пошани, бо він весь вільний час віддавав науковій праці і праці зі своїми учнями та співробітниками катедри. На думку Мудрова, він був надзвичайно гарний навчитель і лектор, через що його аудиторія була завше повна слухачів, і поставив викладання своєї дисципліни досить добре. Анатомію Загорський, як каже Мудров, знав ніби „отче наш“, проходив „ее съ примѣрною ловкостью и быстротой, украшая лекції интересными замѣчаниями, касающимися хирургическихъ операцій и показывая мастерские препараты“. Що препарати його виробу були дійсно прегарні, свідчить їх поширеність і відомість не тільки в російських університетах, але й де-не-де за кордоном; наслідком такої невтомної праці Загорського був анатомічний музей медично-хірургічної академії в Петербурзі, що визнавали за один з найкращих в світі.

Петро Загорський за свою довгочасову наукову працю, як анатом і фізіолог, був навчителем де-кількох тисяч лікарів і виховав цілу низку видатних анатомів, що потім займали катедри по різних університетах і славились своїми науковими працями. З таких учнів Загорського треба пригадати хоча б професора медично-хірургічної академії чернігівця Іллю Буяльського, чернігівців же — професора хірургії Павла Нарановича, Василя Малахова і професора анатомії в Харкові Івана Книгина-Булгакова. Наукова діяльність Загорського, як лікаря-письменника, також надзвичайно видатна і різноманітна, хоча все ж більшість його праць з анатомії. Перше місце поміж його працями своєю цінністю й поширенням належить його підручнику анатомії — „Сокращенная анатомія или руководство къ познанію строенія человеческого тѣла“ в двох частинах — СПб. 1802 р. Цей підручник анатомії був перший підручник російською мовою; він своїм змістом, обґрунтованістю і широтою поглядів ані трохи не гірший за сучасні йому закордонні підручники по анатомії. Заслугує ця праця особливої уваги ще й тому, що тут вперше вживаються російські анатомічні терміни, з котрих від багатьох віе українським походженням і котрі в більшості випадків майже без змін вживаються в російській медицині за наших часів. Не менше значіння мають праці по виробленню російської медичної термінології для Академічного Словника, що потім були надруковані окремо під назвою „Анатомо-фізіологическій словарь“. СПб. 1833 р. Крім цих двох великих праць, Петро Загорський написав ще багацько інших по різних відділах медицини, при чому в деяких з них він перший звернув увагу на те, що в медицині головна роля мусить належати не лікуванню хвороб, а попереджуванню самої можливості захворювання, щеп-то він був не тільки „батьком російської анатомії“, як зве Загорського Колосов, але й „батьком російської профілактики“. Пошана до такої надзвичайної наукової праці Загорського з боку його учнів і громадянства яскраво виявилась, не дивлячись на адміністративні заходи з боку уряду, під час святкування 50-річної медичної діяльності Загорського. В цьому святкуванні приймали участь різні наукові товариства і спілки, більшість лікарських інституцій країни і, головне, лікарі-учні ювіляра. Було зібрано добровільних жертв більш за 30000 карб., з котрих 16000 кар. було покладено у банк для

утворення премії імені Петра Загорського за найкращий твір з анатомії; була відбита золота медаль з горельєфом-обличчям П. Загорського. Все це свідчить про велике значіння та вплив на сучасників талановитого Загорського, що вчився тільки в чернігівському духовному колеґіумі і петербурзькій медично-хірургічній школі і не був навіть командирований за кордон за дядя удосконалення... Значіння його для науки не зменшилось навіть, коли він одійшов від катедри, бо й тоді, аж до смерти своєї, 2.IV—1846 року, Петро Загорський не перестав працювати науково. Йому належать такі наукові праці:

- 1) Сокращенная анатомія или руководство къ познанію строенія человеческого тѣла. — СПб. 1802 р. 2-е видання—1808 р.; 3-е—1814 р., 4-е—1822 р. і 5-е—1830 р.
- 2) Испытаніе вятловой коры и гребникова корня относительно сходства ихъ съ лихорадочною корою.—Техн. Журнал т. II ч. 4. (1805 р.).
- 3) О преимуществѣ прививанія коровьей оспы.—Техн. Журнал т. II, ч. 4. (1805 р.).
- 4) Средство къ сохраненію на многіе годы коровьей оспы.—Техн. Жур. т. III, ч. 2 (1806 р.).
- 5) Средство противъ ужаленія пчелъ и шмелей.—Тамъ-же т. IV ч. 2, (1807 р.).
- 6) О животныхъ сокахъ.—Тамъ-же т. V, ч. 4 (1808 р.).
- 7) Обзорѣніе разныхъ человеческихъ уродствъ.—Умозрит. изв. т. II (1810 р.).
- 8) О причинѣ оцѣпенѣнія животныхъ, спящими называемыхъ.—Продолж. Техн. Журн. т. III, ч. 2.
- 9) Химическое разложеніе мозгового вещества человека.—Там-же т. III, ч. 2.
- 10) Анатомио-фізіологическій словарь.—СПБ. 1833 р.

Окрім цих праць, Петро Загорський переклав з німецької мови монографію Пленки—„Игрология или ученіе о сокахъ человеческого тѣла“—СПБ. 1797 р. і написав 36 праць з різних відділів медицини російською мовою і 19 праць з анатомії—латинською мовою.

II.

Зовсім інакше склалось життя надзвичайно талановитого і працьовитого Нестора Максимовича-Амбодика ¹⁾ (1744—6.VIII-1812 р.), цього „великого акушера і батька російського акушерства“, як називає його Груздьов. На превеликий жаль, він не міг використати своїх здібностей і свого знання, бо уряд і навіть товариші по фаху—лікарі весь час робили йому перешкоди і не давали можливості працювати як слід і виконати свої наміри та завдання. З'ясувати тепер всі ті умови, що заважали праці Максимовича-Амбодика, на жаль, не можна, бо більша частина матеріалів по цьому питанню вже загинула і окрім того боротьба проти Максимовича-Амбодика провадилась потайки і не залишала по собі яких-небудь матеріальних наслідків або документів.

¹⁾ Література про Максимовича-Амбодика: 1) Чистовичъ—Протоколы русск. врачей 1860—1, 99; Історія первыхъ медиц. школъ въ Россіи т. I, 197, 210 и II—214; Словарь русск. ученыхъ—т. IV. 2) Памятная книжка Полтавск. губ. за 1866 р. 3) Змѣвъ—Врачи-писатели в. I. 4) Оранскій—Москов. Медиц. Газета 1865 р., 28. 5) Библиограф. Записки 1858 р. 29. 6) Геннади—Словарь русскихъ писателей—20. 7) Митр. Евгений—Словарь свѣтск. писателей. 8) Никитинъ—Медицина при Екатеринѣ II. 9) Старчевскій—Энциклопед. словарь, 248. 10) Плюшаръ—Энциклопед. словарь II, 72.11) Бантышъ-Каменскій—Словарь I, 29. 12) Флоринскій—Курсъ акушерства, 1868 г. Лекціи по акушерству, Казань, 1863 г. 13) Колосовъ—Медико-хирургическая академія. 14) Груздьевъ—Історія акушерства. 15) Скориченко—Амбодикъ—Военно-Медиц. Академія. 16) Брокгаузъ—Энциклопед. словарь. 17) Гранатъ—Энциклопед. словарь.

Нестор Максимович-Амбодик так само, як Загорський був духовного походження і народився в м. Веприку Гадяцького повіту на Полтавщині. День і місяць народження його нам невідомі; ми знаємо тільки, що народився він р. 1744, а на протязі 1757—68 років вчився в київській духовній академії, яку він і закінчив. Р. 1769 його було зараховано на волонтера до медично-хірургічної школи петербурзького генерального шпиталю, яку в слідуочому році він скінчив і виїхав вчитись в Німеччину на кошти так званої Голіцинської премії, що улаштувала кн. Голіцина з Кантемірів для „безперервного посылання заграницу природныхъ россиянь для обученія медицинъ“. За кордоном Максимович-Амбодик пробув 7 років, з котрих 4^{1/2} роки він працював в Страсбурзькому університеті й написав там цікаву дисертацію на степінь доктора медицини про будову і значіння людської печінки—*De hepate humano*—1775 р. Коли він повернувся до Петербургу з-за кордону, його було призначено до Петербурзького адміралтейського шпиталю викладати там лекції „о повоѣ“—по акушерству. Довго викладає лекції Максимовичу-Амбодику, одначе, не довелося, бо в 1777—8 р. він знову їздив до Німеччини, але, коли повернувся, його місце в Петербурзі було вже занято і його призначили до Кронштадтської медично-хірургічної школи викладати фізіологію, медико-хірургію й науку про ліки. До викладання свого власного фаху- акушерства Максимович-Амбодик повернувся тільки в 1782 році, коли йому було доручено, як професору „повивального искусства“, викладати лекції по акушерству в повивальному інституті і в медично-хірургічних школах при Петербурзьких шпиталях. Одночасно з теоретичними лекціями Максимович-Амбодик перший в Росії почав провадити практичні праці з учнями на фантомах і перший почав вживати хірургічні обденки при тяжких пологах (Груздьов). Одначе, постійні неприємності з боку адміністрації і постійні підкопи з боку товаришів примусили Максимовича-Амбодика помалу кидати педагогічну діяльність—в 1786 р. в медично-хірургічних школах, а в 1800 році навіть в повивальному інституті і занятись виключно діяльністю лікаря-практика. Пізніш, р. 1805, він, одначе, зайняв посаду консультанта при Калинчинській лікарні. Таким робом, ми бачимо, що Максимович-Амбодик, хоча й страшенно любив свій фах і щиро бажав навчити своїх учнів, хоча, за Флоринським, він був гарний лектор і педагог, але йому не дали працювати, як він бажав, і, нарешті, примусили цілковито залишити педагогічну працю... Все це, за Флоринським, треба визнати „як нещастя для російського акушерства“.

Наслідки наукової праці Максимовича-Амбодика надзвичайно великі і цінні, при чому де-які праці його цікаві ще й за наших часів. Особливої уваги заслугоує велика праця його „Искусство повиванія или наука о бабичьемъ дѣлѣ“ в 6 частинах (СПБ. 1784—6 р.). Мітрополіт Євгеній помилково визнає цей твір за переклад; одначе ця праця є перша книга з акушерства російською мовою і при тому першовтір; вона не гірш за сучасні закордонні підручники по цьому фаху і цікава ще тим, що в ній на кожному кроці помітно українське походження автора і що рідна мова його є українська. Навіть багацько термінів в цій книзі, так само, як в інших термінологічних працях Максимовича-Амбодика (Анатомо-фізіологічеській словарь СПБ. 1783 р., Словарь медико-хирургическій на латинскомъ и російскомъ языкѣ—СПБ., 1780 р. и Новый ботаничеській словарь СПБ. 1795—1804 р.), страшенно нагадують старовинні українські вирази і в трохи зміненому вигляді вживаються в російській медицині навіть тепер. Окрім зазначених творів і де-кількох перекладів з французької і латинської мови Нестор Максимович-Амбодик написав ще: 1) Врачебное ве-

шествословіє или описаніє цѣлительныхъ растений — СПб. 1783—9 р. 2) Физиологія или естественная наука о челоѣкѣ — СПб. 1787 р. 3) Эмблемы или символы — СПб. 1788 р. 4) Ученые разговоры двухъ индійцевъ о челоѣческихъ познаніяхъ физики, врачебной науки и пр. — СПб. 1788 р. і 5) Первоначальныя основанія ботаники — СПб. 1795 р.

III.

Життя Данила Велланського-Кавунника ¹⁾ (23 XII-1774—28 III-1847), „первого краснорѣчивѣйшого въ Россіи представителя философіи Шеллинга“, за Змеевим, страшенно нагадує життя російського вченого Ломоносова і інших самоуків, що своєю працею і таланом здобували свою долю. Народився Данило Велланський-Кавунник 23 XII—1774 р. в місті Борзні на Чернігівщині в бідній родині козака-грабаря Михайла Кавунника, що майже весь час напівголодувала. Особливо тяжкі матеріальні умови були, коли вмер старий Кавунник і дітей—Данила та де-кількох синів і дочок, мусіла годувати мати. Остання, через брак грошей і щоб якось існувати з дітьми, почала продавати і пекти бублики. Малий Данило, як тільки набрався розуму, весь час тільки про те думав, щоб почати вчитися і допомогти матері. З цією метою він звернувся до повітового лікаря з проханням—вчити його на фельдшера; лікар одмовився від цього через незнання Велланським-Кавунником латинської мови, але, бачучи, як останній бажає вчитись, одержав йому дозволу бути присутнім на лекціях латинської мови, що викладались дітям одного Борзенського землевласника. Через рік Велланський-Кавунник так добре знав латинську мову, що його приятель—повітовий лікар порадив йому поступити вчитись до київської духовної академії, а потім вже прямувати до петербурзької медично-хірургічної школи. Велланський-Кавунник так і зробив: р. 1789 поступив до київської духовної академії, де його і було переіменовано з Кавунника на Велланського (від латинського слова *vello*, *vellans*, що значить скубати, смикати). Закінчивши академію, Велланський-Кавунник, як найкращий студент, мусів би їхати за кордон—вчитись надалі, але через заборону Павла I, що боявся революційного руху, цього не сталось і Велланський-Кавунник поступив до СПб. медично-хірургічної школи, що в скорому часі була перетворена в М.-Х. академію. Там він був по 1801 р., коли він закінчив медичну освіту і поїхав за для удосконалення за кордон, де він зацікавився і на все життя захопився філософією Шелінга (Колосов). Р. 1805 Велланський-Кавунник повернувся до Росії і одержав катедру фізіології, а пізніш фізіології і загальної патології. Цю катедру Велланський-Кавунник займав аж по 1837 р., коли він осліп, але й до самої своєї смерти він все ж таки цікавився здобутками науки і філософії і завше зазначав, що метою всього його життя було: „познаніє натуры, что есть важнѣйшій предметъ челоѣческаго ума“. За Здекауером, до останнього моменту життя він ці-

¹⁾ Література про Велланського-Кавунника: 1) Журналъ М-ва Нар. Пр. ч. 54; VII. 2) Мѣсяцесловъ на 1847 р. 3) Сѣверная Пчела 1850 р., 59. 4) Аскоченскій—Исторія русской философіи II, 406. 5) Н. Розановъ—Русскій Вѣстникъ, 1867 р. 6) Чистовичъ—Русская старина, 1867 р. №№ 2—3. 7) Колосовъ—Медико-хирургическая Академія. 8) Скориченко-Амбодикъ—Военно-Медицинская Академія. 9) Березовскій—Русскій энциклопедическій словарь, 85. 10) Геннади—Справочный словарь о русскихъ писателяхъ, 138. 11) Брокгаузъ—Энциклопед. словарь. 12) Гранатъ—Энциклопед. словарь. 13) Прозоровъ—СПб. Медико-Хирургическая Академія, 1850 р. 14) Змѣевъ—Врачи-писатели, ч. I, 44. 15) Грабъ-Кавунникъ-Велланскій—Записки Наук. Т-ва—Львів, т. XV. 16) Милоковъ—Главнѣйшія теченія русской исторической мысли т. I, 1896 р. 17) Здекауеръ—Записки. 18) Веселовскій—Русская Старина 1901. кн. I. 19) Пучківскій—Україн. мед. журнал 1924 р. ч. 3. 20) Огієнко—Українська культура, стор. 55—6.

кавився природою життя, себ то „сферою, которая безпредѣльностью своєю таинственно манить къ себѣ могучій умъ, какъ поднебесье орла“...

За де-які роки Велланський-Кавунник своїм красномовством і, головне, щирим захопленням Шелінговою філософією придбав собі величезну популярність серед інтелігентних кол сучасного йому громадянства, і серед російської інтелігенції він мав в свій час майже таке значіння, як пізніш Белінский (Милуков). Лекції его в Медично-хірургічній академії та інші мали величезний успіх, навіть тоді, коли „шелінгіянство“ почало забуватись і уступати своє значіння матеріалістичним поглядам. Авдиторії під час його лекцій були повні слухачів, при чому, за Розановим, всі слухачі настільки захоплювались його читанням, що, здавалось, коли б він раптово замовкнув, було б чути шамотіння павутини в повітрі. Але в той же час Велланський-Кавунник, як щирій учень натурфілософії Шелінга, був страшенний прихильник теоретичних висновків і навпаки, нехтував дослідом і експериментом: „учені гадають, що природу, першопричину, явищ можна з'ясувати і пізнати через досліди та спостереження; таку експериментальну фізику вони визнають за головну науку і сподіваються від неї того, чого вона ніколи не зможе дати“. „Желающие узнать что-нибудь посредствомъ однихъ опытовъ“, каже Велланський-Кавунник в своїй „Пролозії к медицинѣ“, „силятся изъ смерти вывести жизнь или изъ продукта причину, по которой онъ произошелъ и которая здѣсь не заключается. Но что сіе невозможно, то показываетъ тщетное усиліе всѣхъ предшедшихъ вѣковъ изслѣдовать природу на неизвѣстномъ пути эмпиризма“. Таких же думок тримався Велланський-Кавунник значно пізніш, коли за кордоном при вивченні медицини, фізіології та природничих наук уже панував експеримент і метод досліду, але він непохитно з щирою упертістю тримався думок і натурфілософії Шелінга — „вездѣ стараются по исчисленіямъ и измѣреніямъ видимыхъ формъ и по содержанию веществъ къ чувственнымъ понятіямъ узнать невидимую и неоощутительную сущность природы“. Навіть коли натурфілософія Шелінга була майже забута на заході і менше цікавила російську інтелігенцію, Велланський-Кавунник уперто визнавав тільки її і вживав всіх заходів проти зменшення в громадянстві цікавості до філософської системи свого вчителя. Він навіть викликав противників Шелінгової філософії на диспут і пропонував заплатити з своїх власних коштів 5000 карб. тому, хто доведе йому неправдивість хоча б одної тези з натурфілософії Шелінга.

Наукова діяльність Велланського-Кавунника мала те величезне значіння, що як лекціями своїми, так і літературними працями він „з палкою вірою в науку“ перший з професорів в Росії почав вчити лікарів, а почасти й природників, бути не тільки емпіристом, як було досі, але добре розуміти, як і для чого вони вживають той або інший метод, і що з того може вийти. Опріч того Велланський-Кавунник перший з професорів значив, оскільки важно для лікарів і взагалі для всіх вміти правдиво думати, і познайомив їх з новою тоді натурфілософією, а головне він перший з професорів, за Розановим, захопився сам щирою любовю до знання і міг передати це захоплення не тільки своїм учням, але також широким колам громадянства. Всі лекції його, всі промови його, як каже Чистович, були ніби „нестриманий запал“, про котрий потім колишні учні Велланського „не пригадували без захвату навіть 20 років пізніш“.

Літературних праць після Велланського-Кавунника залишилось багацько; майже всі вони пройняті духом натурфілософії і тому найбіль-

шим успіхом користувались перші з них, коли натурфілософія Шелінга захоплювала всі кола інтелігенції. До таких праць треба віднести дві перші власні праці Велланського-Кавунника: а) *De reformatione theologiae medicinae et physicae auspicio philosophiae naturalibus inuente* (Дисп. 1807 р.) б) *Пролюзій въ медицинѣ, какъ основательной наукѣ*—(СПБ. 1805 р.). Першу працю Велланський-Кавунник написав ще за кордоном, але пройшло 2 роки, поки він одержав від конференції Медично-хірургічної академії дозвіл на друк, і надрукував її, так вона не подобалась тодішній професурі новиною свого змісту і захистом нової філософської системи—натурфілософії Шелінга. Навіть, коли цей твір був вже надрукований, два рази не відбувся диспут через те, що не було знайомих з цією філософією опонентів; більш того, професорська рада так довго затягнула цю справу тому, що вона визнавала саму працю ніби зайвою і шкідливою. Не дивлячись на все це, Велланський-Кавунник після дворічної боротьби добився все ж таки диспуту і з величезним успіхом провів його—захистив свої тези і побив своїх опонентів. Хоча обидві ці праці мають на меті поширити поміж громадянством тези натурфілософії, але вони заслуговують особливої уваги тому, що в них Велланський-Кавунник щиро і рішуче виступає супроти рутини сучасної професури, супроти всього тодішнього медичного і природничого кола. Рішитись же на це за Олександра І, а особливо за Миколи І було героїчним вчинком і доказом або надзвичайної сміливості, або надзвичайного захоплення своїми думками та ідеями.

Через 7 років після надрукування „Пролюзій“ Велланський-Кавунник написав нову велику працю „*Биологическое изслѣдованіе природы въ творящемъ и творимомъ ея качествахъ, содержащее основныя начертанія всеобщей фізіологіи*“—СПБ. 1812 р. 480 стор. В цій книжці з'ясовуються ріжноманітні питання: поява загального життя, органічної природи, фізіологія і ембріологія людини, про світло, звук, сон і т. инш.; тут все розглядається з погляду Шелінгової натурфілософії, мається завдання довести певний зв'язок між органічним світом і світом неорганічним, поміж царинами рослин і тварин, поміж тваринами і людиною, бо „вся природа, по Велланському-Кавуннику, *Universitas*“. Але все це доводиться шляхом теорій, шляхом схоластичним, без всякої ознаки вживання досліду і експерименту, повне цілком незрозумілих порівнянь і доводів і робить нині якесь штучне вражіння. Більш того, навіть під час появи цієї книги з друку, вона мала значно менший успіх, порівнюючи з „Пролюзіями“, бо натурфілософія почала вже не подобатись широким колам громадянства й уступати своє значіння матеріялістичним поглядам. Цікаво, що „*Биологическія изслѣдованія*“, хоча вони цілком духовного, спіритуалістичного погляду і напрямку, викликали підозріння в сучасної духовної цензури—ніби ця книга „порушує релігію і стан уряду“—причиною заборони її за Одовєвським і Колосовим, був виказ тодішніх відомих ретроградів Магницького і Рунича. Тільки після великих турбот Велланського-Кавунника і навіть після доказу „правдивості своїх релігійних почувань“ йому вдалось досягнути звільнення його твору з-під заборони.

Ще менший успіх мали наступні праці Велланського-Кавунника—„*Опытная, наблюдательная, умозрительная физика*“—СПБ. 1831 р. і „*Основное начертаніе общей и частной фізіологіи или физики органическаго міра*“—СПБ. 1836 р., 502 ст., а також окремі його праці („*О свѣтѣ и теплотѣ*“ та инші), бо в той час натурфілософія була вже майже забута і не цікавила майже нікого. Тому Велланський-Кавунник почав почувати відокремленість від громадянства, й помічати, що він вже втратив свій вплив на широкі кола суспільства, що його переконання в правдиво-

сті натурфілософії вже не підтримує громадянство; це тяжко відбилось на його здоров'ї і особливо на його нервах і наслідком всього цього була передчасна втрата зору, тяжке життя сліпця для енергійної, повної широкого захоплення талановитої людини... Таким чином Велланський-Кавунник, дійсно, як кажуть його сучасники, був настільки захоплений ідеями свого вчителя Шелінга, так працював все своє життя над їх розробленням і поширенням, що навіть за непохитну відданність своїм, іноді неправдивим ідеям, його треба поважати і дивитись на нього як на зразок.

28/VII—24 г.

Драгоманов і недільні школи.

Вже здавна педагоги спинялись над питанням про значіння мови навчання в школі. Дістервеґ, наприклад, звертав увагу на мову, якою розмовляли діти, вступаючи до школи, і доручав це особливій уважності вчителів під час вироблення навчальних планів. Особливе значіння набувала ця справа там, де родинна мова дітей була іншою, ніж мова офіційних зносин. Так як раз було в Росії з її ріжнорідним населенням, і педагоги половини ХІХ в.: Ушинський, Вессель, бар. Корф і Пирогов підносили ці питання не тільки в теоретичних обміркуваннях, але намагались провести цю ідею і в життя школи. Барон Корф, наприклад, на педагогічній нараді в Катеринославі почав говорити про народню школу та народню мову. За першими, визначними педагогами того часу мусіли на цій темі спинитись і представники офіційної шкільної системи.

На Україні це дуже важливе питання стали уважно дебатовати в 1860—1870-их роках. Поширювалось воно поміж студентами Київського гуртку. Головна причина такої уважності—це захоплення справою народньої школи та взагалі освіти. Підносили цю гадку ще Кирило-методієвці, але їм не вдалося її здійснити. Тільки десятиліттям пізніш, коли закінчилось панування Миколи І й трохи змінились умови культурного життя, стало можливим знову заходжуватись коло справ освітніх та шкільних.

Місцем для здійснення цих освітніх планів стали недільні школи. З відкриттям таких недільних шкіл молодь мала можливість перевіряти на ділі свої теоретичні міркування що до мови навчання в школах. Ідея „воскресних“ шкіл для дорослих, занятих тиждень своєю працею, виникла ще в Англії в половині ХVІІІ в., ініціатором засновання таких шкіл був Роб. Райке (нар. 1735, вмер 1811 р.) (див. „С.-Петербург. Вѣдомости“ за 1863 р., №№ 19 і 34). Далі ця ідея перейшла й до інших країв, де також дуже уважно поставились до плану такої школи. З певною симпатією віднеслась до недільних шкіл інтелігенція російська, хоч трохи згодом забула про попередню історію недільних шкіл і стала вважати їх витвором російської як раз педагогії.

На Україні почин утворення „воскресної“ школи належить членам українського гуртка. Він складався з професорів, вчителів гімназій та студентів Університету й Духовної Академії. Для першої недільної школи висловили бажання бути вчителями 17 студентів Університету та 1 студент духовної Академії¹⁾.

Зацікавлення студенської молоді питанням ширення освіти серед народу виявилось дуже ясно. Познанський в своїх споминах пригадував, як серед студентів-паничів, особливо Поляків української течії, виникла гадка вчити грамоти тих хлопчиків, що були в багатьох паничів за кріпацьку прислугу. „Я пригадую—каже Познанський—ті перші часи зближення з народом; пригадую прояви обурення проти тих з наших това-

¹⁾ Л. Струнина. „Первыя воскресныя школы въ Киевѣ“, „Кіев. Старина“ — 1898, V.

ришів, які зважились вимагати від виведених з дому хлопчиків услугування, а не вчення, проти тих товаришів, які були для хлопчиків панамі, поміщиками, а не старшими братами“ („Кіев. Старина“, 1885, II, 241). Дальшим поширенням була для таких студентів-паничів праця в недільних школах, зовсім нова справа.

Ґрунт в Києві був вповні відповідний для педагогічних новаторств. В той час куратором Київської шкільної округи був відомий вчений, надзвичайно добра людина та прихильник суспільної ініціативи—це Микола Іван. Пирогов. Він стояв на чолі нових течій в сфері будовання школи. Відкидаючи все перестаріле з шкільних традицій, Пирогов дбав про тісне єднання суспільства та вчительства та про надання виховуючого значіння тій старій школі, що досі пеклувалась лише про дисципліну та слухняність. Лише при Пирогові стала можлива участь чулої молоді, студентства, в шкільній справі та у виробленні нового шкільного устрою: довіря та пошана Пирогова до молоді мали велике значіння для такого співробітництва студентів.

Друга людина, що теж допомагала педагогічним стремлінням студентства, це був Платон Васил. Павлов, професор київського Університету. По свідомству сучасників, він глибоко впливав на студентство своєю моральною вдачею. Павлов виділявся між тодішнім київським професорським колом своєю відданістю ідеї, яку він ставив в своїм житті та діяльності вище всяких інших міркувань. Коло Павлова гуртувалась не тільки купа його слухачів, але вся взагалі студентська молодь того часу: він умів показати шлях неясним стремлінням студентства в шкільній справі, зазначити конкретні завдання для праці в місті, в міських умовах.

Оця молодь і кинулась з захопленням до праці в недільних школах. Перша замітка про план утворення недільної школи з'явилася в „Кіевському Телеграфі“ 29 вересня 1859 р. Завдяки загальному зацікавленню план дуже швидко перейшов в дійсність. Досить людей захотіло взяти жваву участь в цій новій справі. Через два тижні, 11 жовтня, вже можна було почати навчання. Помешкання дали цій першій київській школі на Подолі, в будинку Дворянської повітової школи (де потім була 3 гімназія). Офіційний догляд доручено було проф. Павлову та штатному смотрителеві повітової школи Слепушкіну¹⁾.

Про настрої студентів-вчителів згадує Познанський в уже цитованих споминах. „Молодь,—пригадує Познанський,—з таким захопленням взялася за цю працю, що вчителів в перші часи було більше, ніж самих учнів; памятаю, як ми хотіли раптом навчити тих, що бажали читати, як дбали скоріше неграмотних зробити грамотними, передати їм все, що знали самі. Пирогов, Павлов, Слепушкін, Чалий, Вороний, Бекман—ось памятні ймення того часу. Метода Золотова якось відразу відкрила нам, що вчили читати по старому, новий засіб, і навчання завдяки нашому захопленню йшло надзвичайно успішно та швидко“.

Між тими, що працювали в Подільській школі, був і Драгоманов. Нова справа, за долю якої де-хто боявся, пішла дуже гарно. Мали свій вплив і оповістки, розіслані по майстернях; в тих оповістках пояснено було, що вік людини не може бути перешкодою для навчання в школі, ходити до школи можуть і дорослі. Приходилось пояснити теж і про навчання жіноцтва. В першу неділю до школи прийшло коло 50 осіб, потім приходило 149. Всякі сумніви та побоювання щезли, було ясно, що люд розуміє дуже добре потребу й користь такої недільної школи. Можна було думати про відкриття другої недільної школи. Місцем обрано

¹⁾ Л. Струнина. „Первыя воскресныя школы“, с. 290.

було протилежний кінець міста, т. зв. Нове Строєніє. Відкрили цю школу на тих же підставах, як і першу. Догляд і в цій новій школі прийняв на себе проф. Павлов, другим керівником поруч з ним був штатний смотритель школи Проценко. При відкритті недільної школи було 34 особи, а в початку слідуючого року було до 148 учнів, але потім стало учнів менше.

Жіночих недільних шкіл протягом 1860 р. було відкрито дві: в будинку 2 гімназії та в будинку Фундуклівської жіночої гімназії.

Відчувався брак вчительок, бо жіноцтво, виховане здалека від суспільної діяльності, мало великі сумніви що до свого підготовлення до вчительської праці. Студентам доводилось вести спеціальну агітацію серед жіноцтва, щоби воно не уникало участі в недільних школах для дівчат та жінок.

Студенти відкрили недільну школу в одній аудиторії Університету на спомин про Пирогова (1860 р.), студенти дух. академії думали відкрити свою окрему недільну школу в аудиторії дух. академії з листопада 1860 р., було про це надруковано в „Кієв. Телегр.“, але їм не пощастило довести цього заміру до кінця.

Втягнулись в цю шкільну працю й учні гімназії: почато навчання з служниками гімназії і, природньо, цю працю взяли на себе учні цієї ж гімназії, потім притягали й сторонніх людей; відвідували цю школу до 60 учнів (Л. Струнина, 290—292).

Ці наведені факти свідчать про те, як широко захопило тодішню київську молодь будування школи нового складу.

Участь в недільних школах поставила перед учителями конкретні питання про народню мову в початковій школі. Педагогічно-теоретичні міркування давно вже ставили оце питання, тепер в конкретнім випадку приходилось нашвидку його вирішувати. Склад учнів був український, як свідчать підрахунки недільних шкіл у відношенні до складу учнів. З 243 осіб в 2 недільних школах Українців було 230, з решти учнів росіян було 38. Отже склад цих шкіл був вповні ясний. Якою ж мовою вчити цих учнів? Оборонці російської мови зазначали брак підручників українською мовою й неможливість оцю прогалину раптом заповнити українськими не численними силами.

Всі, хто знали українське село й були щирі, визнавали, що для українського народу його рідна мова зрозуміліша ніж російська.

Навіть російські урядовці визнавали це в де-яких випадках в своїй практиці та робили відповідні кроки.

Коли хотіли „Положення 19 февраля 1861 року“ зробити зрозумілішим для народу з побоювання селянських рухів у випадку невірною розуміння „Положення“, звертались до української мови. При об'їзді Київської губернії промови губернатора генер. Гессе сільським старшинам було перекладено українською мовою й це робило великий вплив на слухачів, що так все було ясно та зрозуміло. Подібним же чином і Катеринославська губерніяльна влада задля ліпшого розуміння „Положення“ селянством переклала витяг з нього українською мовою й поширила між українським селянством, що дуже сприяло успішному провадженню справи, бо люди ліпше розуміли нові приписи. І центральні урядові кола вважали за потрібне перекласти „Положення“ народньою мовою; справу цю взяв на себе Куліш, але це не було закінчено, бо урядовці хотіли виправляти занадто сміливо мову перекладчика Куліша і він на це не згодився.

В шкільній практиці самі керівники шкіл визнавали, що навчання українських дітей не рідньою мовою гальмувало хід навчання, як це вияснив Миргородський „окружний начальникъ управления Государственными имуществами“ в своїм повідомленні до Полтавської „Палати Гос. Им.“.

Бракувало на українській мові книг та підручників, але цьому можна було допомогти жвавішою перекладовою та видавничою діяльністю з знесенням обмежень, що лежали на українській літературі. Не упереджені з тодішнього громадянства розуміли, що український нарід повинен поширити свою літературу. Срезневський в своїй записці про переклад євангелія, зроблений Морачевським, писав, що коли є на світі український нарід і є в нього своя мова й можлива своя словесність, то повинен бути й переклад євангелія цією мовою; отже є нарід, мова й словесність,—має бути й переклад. Так поширювалась думка й серед не-Українців про право української літератури.

Всі ці наведені вказівки показують, як саме життя висовувало на порядок денний справу українського навчання в народній мові. Розуміється, були й консерватори, що боялися всяких уступок в цій справі та з запалом боронили старовину в школі, як щось безумовне, чого не можна ніяк порушити, щоб не розвалити й самої школи.

Ось такі питання вставали перед вчителями: якою мовою і як вчити в школі.

„Ми,—каже Драгоманов,—рішили це питання тим, що вчили на обох мовах: на російській та українській, тільки, звісно, більше на першій, бо на тій було більше книг“¹⁾.

Праця в школі йшла дуже інтенсивно; це, як знаємо, привело до відкриття нових шкіл того ж типу. В самім процесі праці вчителів виникло два напрямки. Правда, судячи по всіх матеріалах, які можна тепер мати, треба сказати, що в кінцевім результаті в цих школах, як в Подільській, де працював Драгоманов, так і в Новостроєнській школі, була одна мета—*дати українському народові освіту в найбільше приступній та зрозумілій для нього самого формі, народньою українською мовою*. Але обидві недільні школи підходили до здійснення цієї ідеї з різними методами. Тим часом, як новостроєнці намагалися зразу перейти до викладання в школі українською мовою, до де-якої міри ігнорували інші підручники і через те звали себе Українцями, подоляни, особливо Драгоманов, тримались інших думок. Вони не цурались російщини, тримались і її, вважаючи неможливим поки-що обійтись без її культурних засобів, за що й мали в протилежність новостроєнцям назву космополітів. На цій основі було, мовляв, якесь розходження між двома групами. Але ця різниця була більш теоретична; відношення до рідної національної стихії було однакове у всіх. Справа йшла про переходовий час, поки немає підручників та книг на українській мові. Новостроєнці зазначали, що неукраїнська школа більш деморалізує, ніж учить. Драгоманов категорично підкреслював, що „наука всеж таки наука, поки майже нема українського письменства, а надто шкільного, треба користуватись хоч російським письменством“.

Це була тимчасова уступка, але при тому Драгоманов заховував велике значіння за національним елементом при навчанню. Такі думки Драгоманова виявились в критиці—дуже гострій—читанки кн. Ширинського-Шихматова та в пізнішій статті „Земство и народный элементъ въ народномъ образованіи“²⁾.

Практика в недільній школі примусила Драгоманова спинитись на значінні народнього елементу в навчанні, продумати на конкретній основі ролю народньої мови, історії, словесности. Вже тепер виявилась перед ним ціла система народньої освіти, яку він хотів перевести в життя, а

1) „Австро-руські спомини“, I, ст. 16—17.

2) „С.-Петербур. Вѣдом.“. 1866, № 93.

обробив в теоретичній формі в статтях в „С.-Петербур. Вѣдом.“ та в женеvській „Громаді“ (I і II т.). І треба зауважити, що в цім теоретичнім і практичним приступі він виявив себе добрим педагогом.

Вже з самого початку Драгоманов не міг погодитись із тим поглядом, що школа має навчити лише читати та писати, а ставив для школи завдання дати можливо широку освіту учням. Цю думку він обстоював пізніш в „С.-Петербур. Вѣдом.“ ¹⁾. Рік пізніш Драгоманов писав так: „народу не досить однієї грамоти, йому потрібна освіта, инакше він засуджений на моральне дитинство“ ²⁾. Освіту розумів тут Драгоманов, по-перше, як розвій розумових здібностей до вміння орієнтуватись в явищах, які виходять по-за коло повсякденного життя, потім усвідомлення людської самоповаги, як ґрунту та основи моральности і, нарешті, за-своєння загальної, але яскравого поняття про найголовніші громадські та фізичні явища.

Завдання недільної школи теж спиноло увагу Драгоманова. На його думку вимоги життя мають іти разом з вимогами педагогії, і ця остання повинна до них пристосовуватись. Як раз таку думку й проводив Драгоманов в своїй вчительській праці. Він придивлявся до занять учнів по-за школою й дбав про те, щоб де-які моменти з їх життя та праці використувати, як матеріял до питань та розмов при навчанні в школі. Рідній мові відводилось почесне місце в цій шкільній роботі. Де-які з тих думок не були зовсім нові і в нас, але вони оригінально переломлювались через Драгомановське думання.

Місцевий елемент широко був ужитий в процесі навчання і в заходах коло розвитку учня. „На підставі найголовнішого принципу нової педагогії—писав Драгоманов в своїй статті в „С.-Петербур. Вѣдом.“ ³⁾—добросовісний педагог мусить всяке нове поняття, новий факт привязувати до відомих вже понять і фактів, які знаходяться в голові учня. А через те географічні, історичні й т. подібні відомості, що передаються учням в народній школі, мусять бути звязані з місцевими етнографічними й історичними даними. Ось вимоги розумної педагогіки“.

Виходячи з таких педагогічних засад пристосовання передачі наукових відомостей до місцевих умов життя, Драгоманов робив і відповідні висновки про ролю та значіння мови при поширенні освіти взагалі між людністю і підчас навчання в недільній школі зокрема. Ідеалом педагога на його думку є такий чоловік, що вміє з кожним учнем говорити його мовою й який не примушує учня, навіть морально, підніматись до мови далекої й тяжкої для нього, а розвиває поступово. І тільки при такому—по його словах—викладанні матеріял пророблений засвоюється учнем органічно, тільки тоді досягається повна самостійність думання з боку учня. Ось ті принципи, яких постійно тримався й переводив в життя М. П. Драгоманов під час своєї праці в недільній школі.

Такі педагогічні принципи готові були признати в часи Драгоманова й представники офіційної шкільної системи. Але визнавати готові були вони не практично, цеб-то не визнаючи всіх логічних висновків та наслідків з того, бо коли визнати це все, то й практично довелось би ввести народно мову й книжку на народній мові в школах недільних, сільських народніх. Ця справа й була спірним моментом не тільки в педагогічнім колі, але й по-за ним. „Таке уперте розходження—писав Драгоманов—із розумними началами педагогіки трапляється у одних, як наслідок незнання справи, у других від небажання її знати і, нарешті, у третіх—

¹⁾ 1865, № 317, 318,

²⁾ 1866, № 93.

³⁾ 1866, № 93.

від боягузтва за те, на що ніхто не має права та й не хоче посягнути“ і далі продовжує він—„але з яких би засад не виходили різні вороги українського елементу в народній освіті (звичайно, на Україні. С. Гл.), всі вони сходяться в тім, що однаково підозрівають його апологетів в злісних політичних тенденціях“¹⁾. Виходячи в своїх міркуваннях з чисто педагогічних принципів, Драгоманов не міг погодитися з поглядами офіційних критиків, навпаки зазначував все значіння українського народного елементу в справі освіти на Україні. Недільна школа була для нього не тільки першою спробою, але й певним фактором, який вплинув на розв'язання складних теоретичних питань, чи вже намічених, чи тих, що тільки вставали в процесі педагогічних робіт. Спостереження, зроблені під час вчителювання в школі, широко розвинено потім в витриману майстерну систему з ясною драгоманівською аргументацією в статті „С.-Петербург. Вѣдом.“. Тут знайшли собі місце не тільки питання принципіальні (кого й чого вчити), але й думки методичного характеру.

Шкільну справу ставив Драгоманов не тільки на національним ґрунті, але й на педагогічній, на якому й обмірковували її видатні російські педагоги, як Ушинський, Водовозов. „Я не домагався виключного вживання української мови в наших школах,—писав Драгоманов,—виходив з педагогічних правил починати від звісного, щоби йти до незвісного, і домагався початку науки на народній мові, а далі вже на державній“²⁾. А під час своєї праці в недільній школі він так собі й уявляв, що українська мова може ввійти в школи в Росії тільки тоді, коли агітація за неї буде виходити з такого педагогічного, а не націоналістичного принципу. Це й було причиною того ідеологічного розходження між педагогами тих шкіл. З цього часу починається й розподіл українського гуртка на дві частини: на українофільський гурток, який виходив з пункту національної відрубності Українців і ставив в першу чергу—„рівнятись з другими самостійними народами, писати, перекладати високе письменство, повертати до українства панство, попівство і всякі високі верстви“; другий гурток—це хлопоманський, до якого зачислений і М. П. Драгоманов, і цей гурток ставив на перший план українське селянство, елемент готовий і, безсумнівно за національний, який в той же самий час найбільш потрібував для себе допомоги. Виходячи з цього, Драгоманов вважав, потрібним підійти ближче до українського народу, пізнати його, працювати для нього й разом з ним культурно підвищуватись далі.

Але не дивлячись на якісь ідеологічні розходження обох шкіл (коли не згадувати печерської школи славянофільського напрямку), робота йшла досить інтенсивно. Сам Драгоманов покладав на ці школи багато надій. „Молодь,— каже Драгоманов,—а далі й старі, а часом і дами в шовку сіли з хлопцями й дівчатами за азбуку й дошку“. З цього діла могло вийти щось зовсім серйозне, й однако уряд, вищі пани, чиновники та попи з самого початку зробили все, щоб пошкодити недільним школам³⁾. На них посилались обвинувачування. З міністерства освіти вийшов наказ про те, щоб збільшити догляд за недільними школами й не допускати в них більшого програму навчання, ніж було в казенних сільських школах.

В своїй записці в оборону недільних шкіл Пирогов, один з найвидатніших педагогів, освічена, гуманна людина того часу й разом з тим куратор Київської шкільної округи, просто говорить про цей наказ, як про наслідок обходу київських недільних шкіл кн. Васильчиковою, яка вбачала в читанні статті з російської історії з народнього часопису (читав

1) „С.-Петербург Вѣдом.“ 1866, № 93.

2) Австро-руські спомини“, I, 40.

3) „Громада“, № 2, 1876—7, ст. 124.

Драгоманов) — курс історії, а також образилась, що недільні школи відчинено було без її „благословенія“ та патронату. Через те вона зробила все, щоби скоріше зліквідувати недільні школи, а також і кинути при тому пляму на ідеологів та організаторів таких шкіл: проф. Павлова, Драгоманова та й на самого куратора шкільної округи Пирогова. Не даром Герцен трохи пізніше писав, що коли „кіевская дѣвичья“ кн. Васильчикової спромоглась побороти перед царем самого Пирогова, то з Павловим їй справитись було ще легше (це після закриття недільних шкіл). Але цю ганебну роботу провадила не тільки „дѣвичья“ кн. Васильчикової, не відставала від неї й „келейная“ мітрополіта Ісидора. Посипались обвинувачення. Проф. Павлов, Драгоманов та інші організатори були рекомендовані мітрополітом навіть в Петербурзі, як червоні, революціонери, нігілісти, котрі через школу мають доступ до робочого люду й хотять його виправити на зразок західнього пролетаріату. І справді, як мітроп. Ісидор, так і „Московск. Вѣдомости“ на чолі з Катковим, які кричали про тих же нігілістів, відчували правду, не маючи фактів, відчували це інтуїтивно. Бо й сам Драгоманов в пізніших своїх творах згадує про свої наміри, думки й спроби під час свого вчителювання в недільній школі: ті всі думки все ж таки де в чому відповідали догадкам донощиків, хоч і не в такій ясній, викінченій формі вони тоді виявлялись перед членами гуртка.

Доноси зробили своє діло. Царським наказом 1862 р. було звелено всі недільні школи зачинити, а спеціальна комісія мала вислідити дух і ціль шкіл недільних¹⁾). Наслідком роботи цієї комісії під керівництвом тайн. сов. Жданова та секр. Пржебильського був доклад, в якому недільні школи освітлено, як справа шкідлива, задумана потайним товариством, якого метою було зламання існуючого в Росії ладу та знищення пануючої в Росії династії. Зазначували теж, що недільні школи ширили невіря та невизнання власности²⁾).

Так припинено працю недільних шкіл, припинено було й ту підготовчу освітню працю, яку задумували Українці, гуртуючись коло недільних шкіл: дальше ширення освіти та складання популярних книжок для народнього читання українською мовою. Робота припинилась лише на короткий термін, бо знов через якийсь час почали працю над українським словником та провадили її досить продуктивно аж до Каракозовського вистрілу, коли почали рішучу боротьбу проти всього українського руху і в першу голову проти українських шкіл з їх, як заявляли консерватори, шкідливим напрямком для „русского дѣла“. Отже у Драгоманова була повна радія заявляти, що історія шкільництва в Росії за останні 100 років є не що інше, як бійка уряду з наукою та освітою, та вигадки, як би не дати людям, особливо мужикам, вчитись хоч би абетки³⁾).

Недільні школи перестали працювати. Школа безплатна при київським Університеті була зреформована, за думкою помічника куратора М. А. Тулова, в підготовчу школу для занять вчителів тих народніх шкіл, що тоді як раз починали своє існування. Драгоманов перервав на якийсь час своє вчителювання, правда, не на довго, бо швидко знову його було запрошено до „Временної Педагогічної школи“ в Київі. Бажання працювати над поширенням освіти серед народу та виробленням принципіальних основ у де-кого з молоді мало практичний ґрунт. Де-хто відійшов від цієї праці, часом не з власного бажання, а під впливом певних несприятючих обставин. З'явились нові люди, які інакше дивились на справу народ-

1) „Громада“, № 2, ст. 184.

2) Струнина Л. „Кіевск. Старина“, 1898, V, ст. 303.

3) „Громада“ № 2, с. 123.

ньої освіти й не хотіли триматись запідозрених традицій перших недільних шкіл. Не забули ці нові діячі ні про опікування губернатора, ні про благословення мітрополіта. Попередні діячі через те поволі відходять від справи. Ми маємо матеріали про долю бібліотеки Подільської недільної школи: її передав бібліотекар Г. В. Смородинов до нової Ново-строєнської щоденної безплатної школи. В цій новій школі знов пробували Українці утворити свій педагогічний осередок: в цій школі були між іншими українські діячі В. І. Антонович, А. І. Кістяковська, І. О. Новицька; було передано до цієї школи й де-які лишки грошові, що залишились від бувшої недільної школи¹⁾. Але ця участь не була довга, бо змінились люди та загальні течії в шкільнім житті київським.

Коротка була, як бачимо, історія київських недільних шкіл, але для київської інтелігенції української це був хоч не довгий, але важливий момент вияснення конкретних завдань української інтелігенції в сфері поширення освіти серед народа. Де-хто, головню Драгоманов, мусіли уважно поставитись до справи внесення народнього елемента в навчання. Взаємні відносини мови народньої і мови офіційної довелось при тім поставити та вирішити в звязку з реальними умовами народнього життя. Прийшлося взяти під увагу й культурні обставини зросту обох мов та ті здобутки такого зросту в момент відкриття шкільної праці серед українського люду (поки що в місті): порівняння були не на користь українській мові, яка серед несприяючих умов відстала в розвою від мови російської книжної, наукової. Винести загальне вирішення було не так то легко. І для Драгоманова, як і для його сучасників, у виробленні їх українського світогляду мала велике значіння оця праця в недільних та інших школах та звязані з нею загальніші питання про українську культуру й українську школу.

---

1) Див. „Кієвлянинъ“ 1866 р..

До питання про літературне співробітництво бр. Рудченків (П. Мирного й Ів. Білика).

(Оповідання „За водою“).

У Полтаві, в Пролетарському музеї, переховуються рукописи й листи П. Рудченка, а також де-яка літературна спадщина Ів. Рудченка. Між ними є матеріали, що вкупі з іншими даними (їх буде наведено нижче) роблять можливим, до певної міри, з'ясувати, як було утворено їх спільне оповідання „За водою“, й кинути де-яке світло на процес їх літературного співробітництва, досі мало вияснений.

Під № 63 каталогу спадщини П. Рудченка є рукописний нарис одного етюд. Написав його П. Рудченко на 20^{1/2} сторінках старошовтого паперу книжечки в оправі в ¹/₄ аркуша розміром. Первісну назву етюд „Раки“ закреслено й поруч написано інший заголовок—„Злодій“. Написав його автор своєю характерною, дуже дрібною, тяжкою для читання графікою, як чорнотку, з помарками, вставками, поправками, примітками. Вийшов цей нарис у такому вигляді з-під пера автора десь коло 1874—1877 рр., бо в тій же книжечці, де написано це оповідання, трапляються тільки такі дати і в такому ряді 1876—1877—1875—1874 рр. Памятаючи підзаголовок пізнішого оповідання „За водою“, що з цього етюд вийшло—„З народнього побуту“, можемо припустити, що сюжет оповідання взято з якого-небудь конкретного факту суспільного життя, на котрі за часів кріпацтва воно було дуже багате. В цьому етюд розповідається, як у кріпака Федора Дмитренка захворіла дитина, син Івась 5 літ, коли батька не було вдома, Федора купив пан. Жінка його Уляна проти волі батьків (втікла) вийшла заміж за кріпака. Тепер тільки вона зазнала, що то неволя: чоловіка немає вдома, дитина вмирає, а її женуть на панщину. Приїхав Федір додому. Жінка йому розказала, що баба Кущикра радила добути на ліки жовчі з рака. Не вважаючи на заперечення жінки, Федір пішов на став по раки й там утонув. Ранком витягли тіло Федора. У зчіпленій руці мертвого найшли розчавленого рака. Туди приходять батюшка й каже, що так господь завжди карає злодіїв, а незабаром ключниця кличе Улян до хати, бо вмерла хвора дитина. Уляна припала до Федорового тіла й притихла. У людей волосся догори стало. Приходить паниця коваль до трупів і звертається до людей з порадою не журитися, а радіти, бо мертвим гірше не буде, як на цім світі.

Під № ССХІ згаданого каталогу є Рудченків (Панасів) рукописний нарис другого етюд без заголовку. Написав його П. Рудченко власною рукою на 20 сторінках білого паперу з одігнутими бережками в одну третину сторінки, як пізніше, здебільшого, він писав. Написано цей етюд також з поправками, помарками, вставками, примітками в тексті й на бережках, і такою самою графікою. Видко, що це теж первісний нарис. Тут є всі елементи оповідання „За водою“—тому ми будемо його звати для зручності—етюд „За водою“. На бережках рукопису написано

план етюду. В його основу так само, мабуть, ліг якийсь конкретний факт із суспільного життя покріпаченої України. В цьому етюді описано село Красноярку до й по волі. Змальовано багатство, розкоші пана й нужда та поневіряння селян. Розповідається, як знесло греблю, зроблену кріпацькими руками, як німець збудував нову високу з паль греблю, що через неї вода затопила село, й як під час цієї повіди ледве врятували родину Грицька—жінку й сина-одничка, що полякалися тоді, застудилися, а потім і померли. Селяне, без ніяких наслідків скаржились панові, а Грицько навіть сварився з ним. Прохали попа, щоб поклопотавсь перед паном, а той їх умовляв, щоб терпіли, бо за це бог чоловікові щастя посилає. Селяне на чолі з ковалем не дали панові греблю гатити, а пан викликав слідчих з військом на „бунт“, і ті катували селян, а коваля й ще де-кого посадили до в'язниці. Відносини села з паном по цьому ще дужче загострилися, наслідком чого пан покинув млин і здав Лейбі в оренду, і Лейба, поступившись селянам де-чим, щоб вони йому не робили шкоди, почав господарювати на селі. На цьому самому аркуші окремим розділом написано етнографічний малюнок—свято Купайла на селі. Тут описується, як хлопці й дівчата улаштовують свято. Вони квітчають з жартами й сміхом Маринку, вбирають Купайла, а співи їх розлягаються по околиці. Потім палять Купайла, скачуть по двоє через огонь, а за дорослими роблять те саме й діти. Дівчата пускають вінки із *свічками за водою*. Все село дивиться на гульбище. Між іншими прийшов сюди й *Дмитро Нужда* з жінкою Уляною й сином *Петрусем*, що скакав через огонь разом з дітьми.

До цього другого рукопису, пришито два аркуші такого самого паперу з одігнутими бережками. На цих аркушах досить чітко написано початок етюду „За водою“ та додано план його. Всі приписки на бережках первісної редакції цього етюду вставлено на свої місця; поправки первісного тексту виправлено; все, що було закреслено, викинено. Можна припустити, що це виправлений і начисто переписаний, поширений план етюду „За водою“ з майже стилістично викінченим початком етюду. Написав цей нарис П. Мирний певно по попередньому, бо й папір свіжіший, і видно пізнішу манеру писати на аркушах з одігнутою третьою їх.

Нарешті є остаточна редакція *оповідання* „За водою“, що її майстерно переписав Ів. Рудченко (Білик). Написано її на 92 сторінках зшитка у велику чвертку (одрізано зверху заголовки й шпальт якоїсь конторської книжки). Зшиток у синій обгортці, папір добрий, білий в синю рисочку. Заголовок оповідання — „За водою“, з підзаголовком „Бувальщина з народного побуту“. Епіграф узято з народньої думи: „І ще-ж то жиди-рандарі і в тому не перестали...“. Дата 1883 рік, і власноручний підпис обох авторів—„Ів. Білик та П. Мирний“. Це остаточна редакція оповідання, що з неї й було воно надруковано в Літер. Наук. Вістнику за 1918 р.¹⁾ Тут в рукопису оповідання поділено на шість розділів, як і в друкованому тексті. Як видно з листа Ів. Рудченка до брата Панаса, з 1882 р., оповідання цього року ще не було закінчено, чи викінчено, а з'явилось воно в остаточній редакції з датою 1883 року. Отже написано його, чи може остаточне закінчено, між 1882—1883 рр. В оповіданні розказано про те саме, що й у двох попередніх етюдах з деякими відмінностями. А саме: тут *Лейба* радить панові, як корисніше хазяйнувати; він панові на свої кошти ставить млин і експлуатує село. Тут кучер панський *Федір Нужда*, і його син *Івась*. Уляна пішла заміж за

¹⁾ „Літер. Наук. Вістник“ 1918 р., кн. VII—VIII (стор. 11—43); кн. IX (стор. 172—191); кн. X—XI (стор. 8—27).

млодою батьків. Коли захворів хлопець, то Федір був удома, а потім мусів їхати з паном до міста, кинувши хвору дитину. Бабу звать *Вовчиха*; тут додається, як Уляна ходила запричастити хвору дитину до попа, а він без грошей не схотів це зробити. Селяне ремствують на *Лейбу* за здирство і йому шкодять, проте він багатіє. Уляна *не вмерла, а живе у коваля*; додано новий розділ, де описано, як коваль, втерючи все на селі, пішов у м. Голоп'ятів на заробітки ковалювати; змальовується Голоп'ятів і *єврейський погром*, що був у цьому місті.

Отже маємо такі фактичні дані: етюди 1) „Злодій“ і 2) „За водою“, 3) поширений план етюду „За водою“ з начисто переписаним початком цього етюду, 4) остаточна редакція оповідання „За водою“. Кілька листів П. та Ів. Рудченків дають деякі вказівки до історії твору.

Користуючись з цих даних, спробуємо накреслити картину, як створено було оповідання „За водою“.

Розгляньмо спершу етюди „Злодій“ і „За водою“. Як зазначено раніш, в остаточній редакції оповідання ці два етюди зведено в одно ціле „За водою“. Придивімось, чи ці ескізи — окремі етюди, чи один з них органічно впливає з другого, продовжує його. *Написав їх П. Рудченко в різні часи*, як доводилось угорі, й з приводу різних подій, що видно з їхнього змісту. Припустімо, що між 1874—1877 рр. автор пише етюд „Злодій“, не закінчує його й залишає в такому вигляді, а за кілька років знову береться до того самого етюду, щоб закінчити його, поширити. Тоді б ці дві частини і композицією, і змістом були б органічно пов'язані, мавши за центр одну основу. Але цієї основної умови органічного процесу художньої творчості не бачимо ми, коли з'єднаємо ці два етюди. Проаналізуємо їх з боку композиції. В етюді „Злодій“ автор малює картину *in mediis rebus*: у Федора Дмитренка занедужала дитина. Коло цього ядра наростають побічні епізоди, напружується динаміка етюду, нарешті він доходить найвищого драматичного моменту — загинула вся сім'я Дмитренкова і тим закінчується. Художник викликає в читача бажані емоціональні рефлексії. Ефект малюнка повний. Уважатн, що цей етюд з боку композиції не закінчено, здається, ми не маємо підстави. В етюді „За водою“ може не так чітко викінчено композиційну будову, але також є художнє ядро, що об'єднує другорядні епізоди етюду. В цьому етюді композиційний шлях інший. Є вступ (змальовано село) й окраса твору — пейзаж. Далі наростають епізоди (Німець, повідь...). Зміцнюється динаміка етюду, доходить центрального, найвищого пункту: доля коваля — його сім'я й добробут, як і добробут села, — пішли за водою, наслідком цього — бунт села, езекуція й вязниця для коваля й інших. Але на цьому етюд не закінчено; виникають нові епізоди: продовжується боротьба села з паном і з'являється Лейба рандар. Тільки й цим етюд не закінчено. До нього додається ще цілий розділ, зовсім новий, органічно не пов'язаний з етюдом, ніби то паралель між гірким щоденним життям селян і пишнobarвним глибоко-мистецьким досягненням нашого народу в поетичній творчості — свято Купайла. Хоч може в цьому етюді й не досягнуто такого ефекту, як у попередньому, бо вражіння тут сугестовано меншою мірою, але етюд цей, без сумніву, окреме художнє ціле. Отже, ми переконуємось, що це справді є дві окремі одиниці, закінчені (але не викінчені) з боку композиції.

Що це дві окремі одиниці, помітимо ми й тоді, коли проаналізуємо етюди з боку їхнього змісту. Зміст першого — гірке життя й сумний кінець кріпака Федора Дмитренка та його жінки Уляни, що через шлюб з милим стала кріпачкою.

Зміст другого етюду—експлуататорське господарство панства після волі (хоч і в цьому етюді трапляється назва селян— „кріпаки“, але це, очевидно, помилково) й боротьба з ним (панством) вільного села. Як бачимо, на зміст ці два етюди різні, кожен з них має свій власний зміст, без ніякого зв'язку з іншим.

Нарешті, коли простежимо провідну ідею в обох цих жанрових малюнках, то ще раз упевнимось у тому ж самому. Ідея етюду „Злодій“—доля кріпацька. Суть її резюмує коваль-п'яниця. „Радійте..... що загинула Дмитренкова сім'я. Вже гірше не буде як на цім світі...“. Ідея ж етюду „За водою“—зародження класової боротьби на селі після „волі“.

Нам треба з'ясувати, чи окремі це художні одиниці. Бо констатувачи їхню незалежність, ми можемо припустити тоді, що коли творилося оповід. „За водою“, не було послідовного органічного процесу художньої творчості, а був до певної міри механізм, принаймні в композиції: з'єднувалось дві композиційно закінчені одиниці.

А щоб виворити з двох етюдів одне оповідання з одною основою, автор викидає з етюду „За водою“ його основу, найдраматичніший момент: загибель ковалевої сім'ї, щоб „избегать повторений одних и тех же фактов“, що радив йому брат Іван в примітках до роману „Пропаща сила“. Таким чином, послабивши один етюд сюжетно й динамічно, він доходить змоги звернути увагу читача на одне центральне ядро новоствореного оповідання „За водою“.

Потім автор по де-яких поправках і додатках проводить одну ідею крізь увесь цей твір—зародження класової боротьби на селі,—зробивши в останньому шостому розділі тенденційний висновок: коли гірко, *cherchez le juif*. Треба ж було на когось звалити класову зненависть працюючих.

Зробивши ці попередні уваги, можемо підійти до основного нашого завдання: з'ясувати, як повстало оповідання „За водою“.

Коли його написано, ми знаємо. Спробуємо з'ясувати, оскільки нам дозволять фактичні дані, *хто* написав це оповідання, бо студіючи процес утворення „За водою“, ми крім загального завдання, про яке говорилось спочатку, маємо ще й спеціальне: нам треба встановити, *хто написав* це оповідання, бо ті відомості, які маємо в друку про „літературну спілку“ братів Рудченків, або голослові, або не подають в повній мірі переконуючих даних¹⁾.

Звернімось до документів і свідчень, що у нас є. В листі з 8 липня 1918 р.²⁾ до редакції „Літературно-Наукового Вістника“ П. Рудченко писав: „Я передав писання всіх моїх друкованих творів „Сіячеві“. На першу книжку я заслав уже все, що маєтсья; на другу повинно разом з „Пропащою силою“ піти „За водою“, які твори написані мною з покійним братом Біликом“. Тут маємо документальне свідчення самого П. Рудченка про колективну працю братів. В іншому листі П. Рудченка до тої самої редакції з 29 липня 1918 р. читаємо: „Що ж до „За водою“, то його переписав мій покійний брат, та так майстерно, що хіба сліпий чого не добаче та не розбере... А заслані мною до Вістника рукописи, а з ними й „За водою“ нігде не друкувалися“.

Тяжко припустити, щоб 1883 р. Ів. Рудченко, урядовець для осо-

¹⁾ Свириденко „Памяти И. Я. Рудченко“ „Киевск. Старина“ 1906 г., кн. III—IV Краткіє біограф. свѣдѣнія о жизни и дѣятельности И. Як. Рудченко, „Україна“ 1907 р. № 7—8 стор. 92—100. Гр. Коваленко. „П. Мирний (посмертне згадка)“ 1849—1920 рр. Полтава 1920 р. Ів. Ткаченко. „Літе ат. спілка П. Мирного та Ів. Білика“. „Червоний шлях“ № 1—2, 1924 р. стор. 187—190.

²⁾ Цітую з оригіналів.

блнх доручень при Київському Генерал-Губернаторі, тільки переписував 92 великі сторінки рукопису. Скоріше, переписуючи, він остаточно обробляв оповідання; мабуть сюди й треба однести фразу Ів. Рудченко з листа з 24/VIII—1882 р.: „ко мнѣ пристають, чтобы я окончилъ и далъ „За водою“.¹⁾ Маємо документальне свідчення самого П. Рудченка про колективну працю братів над оповіданням „За водою“, а також твердження М. Марковського²⁾ про те, що брати працювали вкупі над романом „Пропаща сила“ й що метода колективної праці в них під час утворення „За водою“ була вже випробована.

На основі цього можемо упевнено сказати, що оповідання „За водою“ написали колективно П. Рудченко (Мирний) та Ів. Рудченко (Білик).

Тепер маємо змогу приступити до аналізу рукописів. Нам треба з'ясувати: 1) що з'явилось нового в остаточній редакції оповідання „За водою“, порівнюючи з обома етюдами—„Злодій“ і „За водою“; 2) що в неї із них не ввійшло, й 3) які стилістичні відмінні має оповідання, порівнюючи з етюдами. Повернімо до тексту. Коли взагалі простежити дрібні епізоди етюдів і оповідання за накресленою схемою, то побачимо, що в двох етюдах п'ятдесят вісім дрібних епізодів: у першому тридцять дев'ять і в другому дев'ятнадцять. В остаточній редакції оповідання їх вісімдесят, тоб-то тільки на двадцять два епізоди більше. Простеживши зміст самих епізодів, побачимо, що в остаточній редакції оповідання з'являється нових епізодів аж тридцять два. Отже якісь десять епізодів з перших двох етюдів не ввійшло в остаточну редакцію оповідання „За водою“. Що ж випущено з етюдів „Злодій“ і „За водою“ й що маємо нового в остаточній редакції оповідання? Звернімось до тексту. По-перше, в оповіданні „За водою“ з'являється цілий зовсім новий шостий (VI) розділ „Голоп'ятів“, де описується погром; потім вставлено нові епізоди, головним чином ті, що стосуються до діяльності на селі рандаря Лейби—їх половина, а друга половина епізодів ріжного характеру. Між ними два—„Пан по волі“ й „Красноярка“—мало не зовсім зайві, бо вони повторюють сказане вже раніш, ніби для того тільки, щоб нагадати читачеві про пана й Красноярку. Викинено ж головним чином ті епізоди, що повторюються в обох етюдах—1) у Ковалія Грицька народився син одинчик, як і в Дмитренка, 2) загинула сім'я Ковалева, як і Дмитренкова, 3) піп захищає панські інтереси в обох етюдах, а також ті епізоди, що надають оповіданню характеру антипанського, або антидержавного, 4) боротьба села з паном, 5) бунт селян, 6) ексекуція. Нарешті викинено де-які епізоди, як от про 7) німця, про 8) ставок,—вони тепер по суті діла не потрібні. Стежучи й далі за текстом, ми спостерігаємо значні стилістичні переріби. Порівняймо, наприклад, початок варіанта етюдів „За водою“ й початок оповідання „За водою“, а також малюнок свята Купайла в етюдів й в оповіданні.

I. Початок варіанту до нарисув етюдів „За водою“:

„По селу люде прозвали і річку Краснояркою (вставка). Село розтікалось по горах. Кругом, скільки оком не скинь, все лани та луки, та сінокоси, а воно на горі немов вилізло просушиться та разом накинута оком і те добро, що кругом облягло село. Як колись польське село, звичайно, воно доброю, половиною поступило панові, а само потіснилось на другій Довга і простора вулиця розрізувала одну гору як раз посередині“...

¹⁾ Ів. Ткаченко. „Літературна спілка П. Мирного та Ів. Білика“, „Червоний Шлях“ № 1—2 1924, р стор. 187—190.

²⁾ М. Марковський „Історія утворення роману „Пропаща Сила“ (праця е в рукопису).

II.

В варіанті етюду ми маємо такий опис села Красноярки:

„По селу люде прозвали і річку Краснояркою“. Село розтікалось по горах. Кругом, скільки оком не скинь, все лани та сінокоси, а воно на горі немов вилізло просушиться та разом накинути оком і те добро, що кругом облягло село, звичайно, як колись польське воно доброю половиною поступилося панові, а само потіснилось на другий. Довга і простора вулиця розрізувала одну гору як раз посередині.

III.

В остаточній редакції оповідання село описується так: „А там зараз за болотом послася зеленим килимом луг, а за лугом—поля — сита земля.....“

Гарний, розкішний куток. Не даром люде прозвали по річці й село „Краснояркою“. Село розлялося на горі Кругом його широкополі лани, луки та сінокоси, а воно собі наче вилізло просушитись на гору, та разом, мабуть, повтішатись околицею. Як колись добро панське—звичайно воно кращою половиною гори поступилося панові: само притулилося на другий. Довга вузька вулиця перерізувала його впоєвж.

A.

Початок свята Купайла описується так:

В етюді „За водою“. „Серед невеличкого майдану за селом, щоб не наробити пожежі, малі діти постромляють жалкої крапиви через улиці та й скачуть. Де-хто з старших не видержить пристане до дітей і стрибає за ними через кропиву, тільки й усього. Тепер нам Лейба дороги попустив, певно, не забороне і Купайла справляти“...

В оповіданні „За водою“. „Тихо та красно опускається сонце за Красноярську гору. Його блискуче та ясне кружало де-далі, мов наливається кровю, або поринає у червоно-гарячі хвилі якогось далекого моря... Ось уже й чорна тінь упала з гір на долину, прикрила стиха річку, перемежала зелені луки темними поясами. Під лугам наче хто розіклав купи багаття: то чисті плеса на болоті прищуть та грають останнім соняшним світлом“.

Отже накреслюється приблизно така картина утворення оповід. „За водою“. Спочатку П. Рудченко написав два окремі етюди „Злодій“ і „За водою“. Потім ці етюди зведено в одно оповідання, зроблено великі додатки (цілий окремий VI розділ „Голопятів“), вставлено нові епізоди й викинено епізоди, що були вже в етюдах; зроблено значні стилістичні поправки й таким чином з'являється оповідання „За водою“ в остаточній редакції, як колективна праця братів Рудченків. Нам треба з'ясувати: 1) хто зробив зводку двох етюдів П. Рудченка в одно оповідання, 2) хто вставляв в оповідання нові й викидав ті епізоди, що були в етюдах, 3) хто дав оповіданню остаточну закінченність, стилістичну й композиційну, 4) хто написав останній (VI) розділ оповідання. Тоб-то нам треба з'ясувати: в чому полягала доля творчості кожного з братів.

Звернімось до фактичних даних. Зводку двох етюдів в одно оповідання зроблено тоді, коли брати вже написали колективно роман „Пропаша сила“¹⁾. Нам треба зазнайомитись з методом колективної праці братів, щоб скористуватись з неї, перенісши її з аналогії й на процес

¹⁾ Вийшов у світ роман „Пропаша сила“ за кордоном 1880 р. в Женеві, а були редакції романа й раніші—перша 1872, друга 1874 р.

утворення оповідання „За водою“. З приміток Ів. Рудченка, його поправок і вказівок на бережках братових рукописів роману „Пропаща сила“ видно, що П. Рудченко, переписавши рукопис цього роману на біло (так, щоб можна було читати), посилав його до старшого освіченішого брата на апробацію. Ів. Рудченко уважно рукопис перечитує, робить примітки, поправки, й або зовсім закреслює слова фрази, навіть цілі епізоди, або перероблює їх: вносить стилістичні поправки, викінчення й нотатками або цілими уступами радить братові Панасові дописати або переробити той чи інший епізод, навіть цілий розділ. П. Рудченко, мабуть, одмовляється переробляти або дописувати який епізод або розділ, може, мотивуючи свою відмову незнанням питання, а може ці епізоди не вподобались йому своїм змістом чи напрямком. Тоді Ів. Рудченко робить це сам, бо він написав: „На громаді“ (V р.), „Землі“ (VI р.) до четвертої частини роману „Пропаща сила“¹⁾, як саме ті розділи, що перше радив написати братові. Отже, коли брати Рудченки мали в своїй колективній праці вже випробувану практику, то цілком природньо припустити, що з цього досвіду вони скористувались і в аналогічній колективній праці над оповіданням „За водою“.

Маючи на увазі цю аналогію, можемо припустити, що процес утворення оповідання „За водою“ був такий. З'єднується в одно ціле два перших етюди, як одного жанру—в етюді „Злодій“ селянство й панство за часів кріпацтва, а в етюді „За водою“—селянство й панство по кріпацтві. А тому, що тема етюду „Злодій“ (життя селянина-кріпака) для початків восьмидесятих років не є актуальна, з цього етюду викликаються всі епізоди, які звязували оповідання „За водою“ з кріпацтвом. Таким чином, з двох етюдів витворено велике оповідання „За водою“, де змальовано широку картину взаємин між покріпаченим селянством й панством, а не окремі малюнки, що їх давали етюди „Злодій“ і „За водою“. Все це робить П. Рудченко. Потім він переписує на біло своє оповідання (про що почасти свідчить на біло переписаний ним початок етюду „За водою“) й посилає його на розгляд до того-ж таки старшого брата Івана. Не можна бо припустити, щоб такий видатний письменник, яким уже тоді був П. Рудченко, посилав би до брата якісь нариси етюдів, щоб той з них складав щось одно ціле. Зробив цю зводку П. Рудченко, мабуть, десь на початку 1880 рр.²⁾, коли (а саме весною 1881 р.), як відомо, прокотилась по Україні жахлива хвиля єврейських погромів, улаштованих чорною сотнею. І от Ів. Рудченко, мавши на руках прислане братом оповідання „За водою“, розглядає його, робить поправки, примітки, закреслює одне й вписує друге. Ми вже доводили вище, що Ів. Рудченко стилістично й композиційно обробляв оповідання „За водою“. Щоб ще раз хоч де-якою мірою показати правдивість наших гадок, порівняймо одну з вставок Ів. Рудченка в романі „Пропаща сила“³⁾ із вставками до оповідання „За водою“, що їх не було в етюдах Панаса Рудченка:

Вставка в роман „Пропаща сила“... Вставка з оповідання „За водою“...
 Лейба зостався на хозяйстві... через місяць прыкотыла в Пискы велька, велька буда, писчане зроду такого не бачылы, а в тій буді Лейбова жинка й жыденят здесятеро... за лито зипяв Лейба на високих стовпах будынок и став шынкувати. Став по хазяйстві...

1) М. Марковський, „Історія утворення роману „Пропаща сила“.

2) „Злодій“ написано між 1874–77 рр., „За водою“—по цих роках, як доводили ми раніш, а зводка етюдів, звичайно, могла статись—ще пізніш, цеб-то—коло початку 1880 р.

3) М. Марковський, „Історія утворення роману „Пропаща сила“.

Лейба нужний чоловік в сели... И Лейба нивроку! З довгоголоного за-смальцьованого демыкытонового балахону убрався в чорный, ластыковый; и Сурка Лейбова ходыла не такою заяложеною, як прыхышала, и Лейбови диты не такі мыршави та шолудыви. Биля Лейбовой коровы ходыть уже наймычка Гапка (П. Мирний та Ів. Білик, „Пропаща сила“, вид 1903 р., стор. 90).

Оце в суботу натягне Сурка на себе шовкову юпку, кохту та й по-хожає по панському садку з купою жиденят. І жиденята приїхали гни-двяі, миршаві, а тепер такі довгі пейси позакохували... Приїхав сюди просто Лейба, а став Лейба Оврамович¹⁾.

З наведеного порівняння бачимо, що тексти вставок мало не зовсім тотожні, навіть до окремих виразів. З цього ми можемо зробити висновок, що ці, а також і інші вставки „За водою“, мабуть, належать Ів. Рудченкові. І нарешті, щоб в оповіданні „За водою“ було змаловано, ще ширшу картину тодішнього побуту, І. Рудченко може радив братові додати до оповідання ще один розділ, щоб одбити в поетичному малюнку сумне явище з тодішнього суспільного життя єврейські погроми. А через те, що П. Рудченко не бачив погрому (в Полтаві, де жив письменник, погрому не було²⁾), то він мабуть одмовляється його писати (як у „Пропащій силі“, певно, одмовився описати „Земство“). Тоді Ів. Рудченко, можливо, радив братові скористуватися з газетних матеріалів про ці події й коли той одмовився це зробити, то Ів. Рудченко пише цей (VI) розділ сам, як він робив і в „Пропащій силі“.

Розгляньмо фактичні дані, щоб дослідити, хто написав останній (VI) розділ в оповіданні „За водою“. В рукопису П. Рудченка другої редакції роману „Пропаща сила“ з 1874 р. серед заміток Ів. Рудченка на бережках цього рукопису до V розділу („На громаді“), що його написав Ів. Рудченко, без ніякого звязку з тим матеріалом, що він обробляв, є така замітка: „В Миргородському уезду в м. Слободілі парубки освящають мо-лодецьку криницю. Кресний ход“. Відкіля в нього ці відомості, ми не знаємо, але можемо припустити, що цей епізод може цікавив його десь коло 1874 р., як етнографічний матеріал, і ліг потім в основу парубоцького свята, що одбувалось на Юра в Голопятому (р. VI опов. „За водою“). Крім того, у нас є багатющій матеріал до сюжету того самого VI р. оповідання „За водою“, що не тільки міг лягти в основу сумної картини погромів, а навіть цю картину мало не вповні репрезентує. Цей майже вичерпуючий матеріал про єврейські погроми подано в газеті „Кіевлянин“ за 1881 рік. Коли ми порівняємо деякі місця з тексту розділу VI оповідання „За водою“, де описано погром у Голопятому, до тексту статтів „Кіевлянина“, в яких описано погром в Єлисаветі й Київі³⁾, то побачимо їхню абсолютну тотожність не тільки у фактах, але й в окремих словах і фразах.

Окремі місця з тексту газети⁴⁾: Окремі місця з тексту оповідання⁵⁾

1. Сукна и матеріи въ штуках предварительно надръзывались на нѣсколько частей вдоль, потомъ нѣ-

1. Осъ летить кусок чорного сукна. Далі полетів синього, червоного. Хлопці хватають червоне сукно, роз-

¹⁾ Літер. Наук. Вістник, кн. VII—VIII, стор. 20, і кн. IX, стор. 186—187.

²⁾ „Кіевлянин“ за 1881 р., 14-V, № 106 В Полтаві було тільки „два три, одиночные случаи разбитыхъ оконъ въ кабакахъ евреевъ небольшою кучено рабочихъ“.

³⁾ Погром у Єлисаветі був 14, 15, 16, а в Київі 26, 27 квітня.

⁴⁾ „Кіевлянин“ 1881 р., № 89, 23-IV.

⁵⁾ Літ. Наук. Вістник, 1918 рік, кн. X—XI, стор. 20, 21, 22, 23, 25.

сколько человекъ, взявшись за концы, разбѣгались въ разные стороны, разрывая на ленты цѣлыя штуки товара и все это топталось въ грязь.

2. Самовары летали, какъ мячи, и бросались на землю.

3. Евреи попрятались въ сараяхъ, погребяхъ и у русскихъ.

4. Скажемъ только, что буйства начались въ воскресенье (26 апрѣля).

5. Съ другой стороны вездѣ возлѣ этихъ бунтующихъ группъ находилась масса публики, толпа зрителей всѣхъ классовъ и возрастовъ.

6. Толпу направляєть вожакъ такимъ ужаснымъ посвистомъ, что моя лошадь бросается отъ него.

7. Все это буйство не имѣло кроважного характера.

бігаються у сторони. Сукно розвертається все далі та далі. Підбігає третій парубок, виймає складанець з кишені, черкає то сукно, де пошло. Шматок перервали на двоє, кожну половину рвуть на шматки. Кожен шматок деруть і вздовж, і впоперек... Все те хлопці підхоплюють, рвуть на шматки, топчуть ногами.

2. Полетіли самовари, мідні тазии... всяка кухонна посуда.

3. Опівночі з двору „законника“ виходив цілий кагал жидів; там вони переховувалися од свого великого нещастя.

4. Таке скоїлось у Голопятому на Юрѣ, прийшлося як раз у неділю.

5. А за нею (юрбою, мов, пяною перезвою) людей... Аж землі важко! Не тільки прості, повиходили пани й панії з панночками.

6. Грицько на ходу стулив якомсь два пальці правої руки і свиснув. Так, мабуть, тільки свистів соловей-розбійник.

7. Сурка так перелякалась—поблідла, всім тілом тремтить, слова не вимовить. Не лякайся, Сурко! Не бійсь! Ми тебе не займаємо.

З наведених паралелей бачимо, що сюжет VI розділу оповідання „За водою“ було взято з конкретного факту суспільного життя—єврейських погромів 1881 року, описаних в газеті „Кіевлянин“. Хто ж скористувався з зазначених матеріалів? Раніш ніж шукати відповіді на поставлене питання, ми спробуємо з'ясувати, кому належить антиєврейський ідеологічний ухил оповідання „За водою“, бо тоді, може, для нас буде ясніше, хто міг скористуватися з цих матеріалів для VI розділу оповідання. Розглянемо дані, що до цього стосуються. В №№ 64, 65, 75, 76 і 77 тієї самої газети „Кіевлянин“ за 1881 рік було надруковано п'ять статей невідомого автора за підписом ініціалами К. И. Д., ніби-то проти єврейської експлоататорської класи, під заголовком: „Євреї и трудящаяся масса въ нашемъ краѣ“. Порівняймо ідеологічний ухил цих статей з ідеологічним ухилом оповідання „За водою“.

Провідні думки статей:

1) Съ потерю земли христианская трудящаяся масса явится в роли батраковъ... у новоявленнаго іерусалимскаго шляхетства.

Провідні думки оповідання¹⁾:

1) Тепер Лейба все прибрав до своїх рук. а) Наймичка Гапка варить їсти, доїть двох кіз, пораяється коло хазяйства, а сестра Прися дивиться за дїтьми. б) Усьому селу од Лейби робота є.

¹⁾ Літ. Наук. Вістник 1918 р., IX кн., стор. 175, 186, 187, 191, кн. VII—VIII, стор. 18—20.

2) Шинокъ „прочный операционный базисъ“ 6.000.000 вед. полугару продається въ годъ и живеть этимъ 80.000 євреєвъ.

3) Всякий оборванный Мошко не терять надежды превратиться въ многоуважаемаго Моисея Соломоновича.

4) Судъ при содѣйствіи волостного начальства, всегда стоящаго за интересы обожаемаго ростовщика—всегда на сторонѣ єврея-эксплоататора.

2) Отак оселився Лейба у Краснояриці, а незабаром і шинок завів... там можна і купити і продати. Лейба все скуповує, приймає.

3) То Лейба сам був у пана в Вовчий за прикажчика, а тепер завів своїх прикажчиків. Приїхав сюди просто Лейба, а став Лейба Оврамович.

4) Подав Грицько жалобу (в суд), а через тиждень і рішинець вислухав: „так як вода знесла Грицькову кузню не по вині Лейби,—то Грицькові отказать“, „взыскать“ з його 10 карб. „судебныхъ издержекъ“.

Із зробленого порівняння бачимо, що антиєврейський ідеологічний ухил статей і оповідання майже ідентичний. Кому ж належить такий ухил оповідання? Як відомо з біографії Ів. Рудченка, він спеціально працював над єврейським питанням („Єврейській вопросъ и коробочные и свѣчные сборы“)¹). Потім з тих самих джерел теж відомо, що він в 1870 роках (до 1867 р.) співробітничав у газеті „Кієвлянин“. Тому, мені здається, можна припустити, що він міг бути співробітником цієї газети й пізніше, коли вернувся з Житомиру до Київа на посаду в канцелярію генерал-губернатора в 1880 роках (по 1878 р.). Шкода, що не маємо під руками архіву цієї газети. Коли-б можна було напевне довідатись, хто автор цих статей, то тоді-б питання це було ясніше. Тепер можемо лише сказати, що ці статті „Євреи и трудящаяся масса въ нашемъ краѣ“ він в кожнім разі знав, бо не можна припустити, щоб урядовець для доручень при київському генерал-губернаторі не читав „Кієвлянина“, а ще більше не можна припустити, щоб він не прочитав статей про те питання, над яким працював. Відомо, що світогляд Ів. Рудченка в 1880 роках значно змінився. З учня Антоновича й Драгоманова, працюючника на ниві української культури²), Ів. Рудченко стає урядовцем карєристом із світоглядом міністерства внутрішніх справ. Як свідчить академик С. Єфремов, Ів. Рудченко прямо казав: „Скажите Конисскому и прочимъ украинофиламъ, что мой постъ не позволяетъ мнѣ имѣть съ ними ничего общаго“. Потім, ми доводили раніш, що Ів. Рудченко уже коло 1874 року вставляв у роман „Пропаща сила“ епізоди й саме антиєврейського характеру. З другого боку, ми знаємо, що в етюдах П. Рудченка „Злодій“ і „За водою“, як і в усій його літературній творчості, не було антиєврейських виступів. Отже, на підставі наведених даних можемо сказати, що антиєврейський ідеологічний ухил оповідання „За водою“ належить Ів. Рудченкові.

Тепер маємо змогу нарешті перейти до останнього питання: хто написав шостий (VI) розділ оповідання „За водою“, і таким чином скористувався з газетних матеріалів. Звернімось до фактичних даних. Із згаданої біографії Ів. Рудченка відомо, що він жив у Київі під час погрому й, звичайно, міг бачити цю дику руїну й як самовидець, з „Андрєвской горки“, й як офіційна особа, бо з газети „Кієвлянин“ відомо,

¹) „Краткія біографическія свѣдѣнія о жизни и дѣятельности И. Я. Рудченка“, Україна, 1907 р., № 7—8.

²) Як відомо, він видав два томи народніх казок, збірку чумацьких пісень, зробив наукову розвідку „Чумаки в народніх піснях“.

що генерал-губернатор об'їздив місця руїни, а важко припустити, щоб, „при сей okazji“ з ним не було урядовця для доручень. Ми зазначали раніш, що Ів. Рудченко особливо цікавився єврейським питанням (і ще 1874 року вставляв у роман „Пропаща сила“ епізоди антиєврейського характеру), а в літературній діяльності П. Рудченка не було антиєврейських виступів. Потім, не можемо ж ми припустити, що П. Рудченко, така солідна творча сила, тоді першорядний художник українського слова, буди вже автором роману „Пропаща сила“, списував би казенні вислови „Кієвлянина“ з метою утворити художній малюнок. І нарешті, як доводили ми вище, антиєврейський ідеологічний ухил оповідання „За водою“ може належати тільки Ів. Рудченкові. Отже, з наведених даних видно, що більше аргументів за те, що останній шостий розділ оповідання „За водою“ написав „самовидець“ київського погрому Ів. Рудченко.

Збіжжєвий торг України перед війною (1909—1913).

До останнього часу дослідники-економісти, звичайно, не розглядали Україну, як окрему економічну одиницю, і тому їй досі ще залишається не вирішеною ціла низка питань, зв'язаних з господарчим життям України.

Наше знання раз-по-раз обмежувалося твердженням самого загального характеру, як, наприклад, за останні десятиліття, особливо починаючи з 90-х років минулого віку, Україна почала швидко перетворюватися на капіталістичну країну. Або централістична політика Російської імперії гальмувала економічний розвиток нашої землі.

До такого загального твердження стосується і те, що зовнішня торгівля України, краю сільсько-господарського *rag excellence*, базувалася на сільсько-господарській сировині, насамперед на зерновому хлібі.

Перш ніж безпосередньо підійти до зазначеної в заголовку статті теми, вважаємо за потрібне в самих загальних рисах розшифрувати останнє твердження, що щільно підходить до порушеного питання.

Як ми нині знаємо, ще в роки 1909—1911 з загальної експортної маси України, що мірялася 791 міл. карбованців, до 50% припадає на збіжжя, при чому зокрема по вивозу в Європу відсоток цей підносився по-над 80%¹⁾.

Але ж привидляючися уважніше до складу експортних товарів і поділивши їх на три групи: продукти сільсько-господарські необроблені (зерно, скот, ліс), сільсько-господарські оброблені (цукор, борошно) і врешті не сільсько-господарські вироби, ми можемо одмітити: по-перше, що всі с.-г. товари вартістю нарівно поділяються між обробленими і необробленими, і що дві останні з зазначених трьох груп — продукти трудомі — складають більше половини—56% всієї експортної маси.

Зокрема що до вивозу на внутрішній імперський ринок цей відсоток, що ми можемо назвати його коефіцієнтом трудомі експортних товарів, підноситься до 87, відповідно падаючи в вивозі за державний кордон.

Як бачимо, українська оброблююча промисловість вже досить помітно позначається на характері українського експорту. 1913-й рік ще виразніше відбиває промисловий розвиток України²⁾. Тут з загальної суми вивозу (1007 м. к.) на сільсько-господарські необроблені продукти припадає лише 29% (замість 44), на сільсько-господарські оброблені—38%, а на решту промислових товарів 33%, замість 12-ти, що були перед кількома роками. Наш „коефіцієнт трудомі“ вносить вже 71%³⁾.

Варто зокрема відмітити, що в цьому році вперше в економічній історії України стався такий вельми показний факт: вартість вивезеного

1) Цифровий матеріал з „Торгового балансу України“ И. М. Вейсмана.

2) Цифровий матеріал для нижченаведених узагальнень запозичено з „Торгового балансу України в 1913 р.“ А. А. Капорського.

3) Якщо виділити експорт у внутрішні райони імперії, то тут з загальної суми 669 м. карб. лише 09% припадає на сільсько-господарські необроблені продукти; коефіцієнт трудомі складатиме 91%.

цукру переважила, правда незначно, цінність експорту всіх хлібів разом з борошном. А зерновий хліб цілком недвозначно поступився перед головним продуктом промисловости оброблюючої¹⁾.

Словом, як що український експорт базується на сільському господарстві, то, точніше мовити, основою його в останні передвоєнні роки з'являються оброблені продукти останнього; при цьому промислова частина українського вивозу з часом ступнево збільшувалася, зокрема в північно-східньому напрямкові експорт України мав виразно промисловий характер.

Вияснивши роль сільсько-господарських продуктів в нашому довоєнному експорті, звертаємося до основного питання статті.

На розмір, напрямок і, взагалі, на характер вивозу збіжжя з України впливали такі головні моменти.

Насамперед, звичайно, велике значіння мав сам сільсько-господарський напрямок нашого економічного життя, що конкретно виявляється в гуртовім зборі хлібів біжучого року та хлібних запасах попередніх урожаїв. Впливають на наш збіжжєвий торг урожаї світові—в державах-конкурентах та в країнах, куди збували наш хліб. Зокрема мав велике значіння розмір урожаю в найтісніш звязаній з Україною Великоросії.

Далі дуже велику роль відігравали не тільки стан світового хлібного ринку, але й загальні світові економічні кон'юнктури, зокрема стан ринку грошового. Не менше значіння мала економічна ситуація, що складалася всередині країни і особливо становивше кредиту. Сильно відбивався на характері й успіху нашого експортного торгу низький культурний рівень російсько-українського життя: політичне безправство, нездатність або незвичка до ширших громадських організацій то-що. Само собою, розуміється, що все це базувалося на загальній економічній відсталості східньо-європейських країн.

Аналізуючи статистику і динаміку хлібної торгівлі України, треба мати на увазі всі згадані моменти.

Вже самий побіжний розгляд тих змін, що одбулися з хлібними культурами на полях України, особливо на її південних степах, виразно вказує на залежність нашого хліборобства від зовнішнього ринку. За останню чверть віку перед війною вся посівна площа України зросла на 25%, а по окремих хлібах зріст цей розподілявся так:

Площа під ячменем зросла більш як на 80%, під пшеницею на 40%; під вівсом на 25% (тоб-то питома вага вівса не змінилася). Непомірний зріст пшениці й особливо ячменю йшов за рахунок перш за все жита, площа якого за той самий час знизилася на 15%²⁾, а також гречки й проса—останні хліби теж зменшили площу засіва.

І от надзвичайно показно, що за той самий час цілком аналогічно міняється роль головних хлібів на світовому ринку: всесвітній довіз ячменю за 25 років зріс на 25%, пшениці—приблизно на 100%, і поруч з тим довіз жита зменшився на 30%. Порівняння цих двох рядків відсотків досить виразно вказує на залежність відміченої зміни у відносинах польових культур України від світового ринку.

Збільшення попиту в європейських країнах на зерно примушувало діячів нашої хлібної торгівлі, так само як і торговців інших країн, звідки теж вивозилось збіжжя, вживати заходів до налагодження самої техніки хлібо-експортної справи.

¹⁾ Цукру вивезено на суму по-над 27 мільйонів карбованців, а зернового хліба—на 18.

²⁾ Однак в районі лісостепу площа під житом не зменшилася.

Але треба підкреслити—організація хлібної торгівлі, що має колосальне значіння в боротьбі за хлібний ринок з країнами конкурентами (для України перш за все з Північно-Американськими Сполученими Штатами), у всій Російській імперії і зокрема на Україні була в стані досить кепському.

Власне в цілковитім безсиллі доцільно налагодити хлібоекспортну справу дуже яскраво відбилася технічна, економічна і врешті культурна відсталість тогочасної України.

Ми не можемо тут докладніше спинятися на довоєнній організації нашої хлібної торгівлі. Ось загальна зовнішня картина українського хлібного експорту напередодні світової війни.

В-осени по селах селянин, збираючи хліб, уже спішиться з реалізацією свого урожаю.

Тиск матеріальної незабезпеченості та нагальна потреба платити податки не дає змоги селянинові вичекати вищих цін і взагалі орієнтуватися в кон'юктурі ринку. А поруч із цим буває дрібний ажіотаж дрібних скупщиків та комісіонерів, що квапляться як мога швидче перекинути зерно в порти—ближче до покупця, до ринку. Залізниця технічно не може впоратися з перевозкою маси хлібних грузів, тому хліб лежить на станціях довго, чекаючи на свою чергу. Нарешті він попадає в порти Чорного моря, тільки якість його дуже невисока: зерно різнорідне, засмічене, та ще й переховується воно в погано спорудованих приміщеннях. Власники його—експортери не мають солідних капіталів, не об'єднані, заборжені, наперед згодні на всякі пропозиції. Далекий покупець диктує свої, часом образливі, завжди невігодні умови і призначає ціни, колосально зменшені для компенсації ризику своїх гешефтів: знаючи умови торгівлі в нас, закордонний імпортер не має жадної певності ні в якості зерна, що він його купує, ні в своєчасній доставці його. За браком власної торгової флоти український експортер віддає своє збіжжя в чужі руки—капітану англійського судна, що почуває себе цілком невідповідальним за прийнятий транспорт. На місці задачі зерна продавець пробуває в стані повної безпорадності в арбітражних судах, над ним переводять шахрайство в легальних формах, а він за те, надолужуючи свій збиток, збільшує своє власне дрібне шахрайство у відношенні до продуцентів хліба та експлоатацію темного селянина. В наслідок цього безладдя—десятки, сотні мільйонів загублених грошей з фонду народнього багатства. Безпосередньо це відбивається не так на продавцеві, як на продуцентові—селянинові, що дістає ненормально низькі ціни за своє по суті добре зерно.

Таким робом, українську хлібну торгівлю характеризують такі риси, як загальна дезорганізованість, нерівність в часі, осіння спішка і довгочасне скупчіння зерна, поширення комісіонерства, експлоатація селян, дрібні капітали, непоінформованість експортерів, їх розпорошеність, безпорадне становище у відношенні до закордонних імпортерів.

Не дивно отже, що в таких умовах боротися з сильним культурним та організованим конкурентом, що користується зо всіх зручностей, так званої, елеваторної системи хлібної торгівлі—було надзвичайно трудно.—Лише величезні багатства нашого ґрунту при малих розмірах внутрішнього ринку та дешеві робочі руки (ознаки невисокого економічного розвитку), а також тимчасові сприятливі умови світового хлібного ринку дали можливість нашому експортові досягти високого рівня в 1910—1911 роках.

Спинимось тепер на економічних кон'юктурах і на стані світової хлібної торгівлі, що так глибоко впливала на український зерновий експорт.

Пятиріччя перед останньою війною, на протязі якого російсько-українська вивозна хлібна торгівля досягла була максимального розміру і далі остаточно загубила свої позиції на світовому ринку, є час промислового піднесення, що закінчується кризою 1913 р.

Але економічний цикл останніх років дуже виразно відрізняється від попередніх „класичних“ десятилітніх промислових хвиль з їх бадьорими піднесеннями і гострими крахами, типовими для XIX віку. Останні цикли загубили попередню одноманітність та регулярність, скоротили період депресії, змякшили саму кризу, але зате збільшили постійну нестачість становища, внесли нервовість, непевність навіть за часів промислового піднесення.

Піднесення почалося з середини 1909 року, але вже 11 рік почав викликати тривогу за загальну сталість ринку промисловости, а в-осени загострення в кредитових відношеннях примусило говорити за наближення кредитової кризи.

Додамо до цього, що ці роки, наповнені тривогою боротьби соціально-політичної в її самих різноманітних формах—масові страйки, народні хвилювання, політичні революції (Персія, Португалія, Китай), війни (Італо-Турецька, Марокський конфлікт між Францією та Германією),—утворюють атмосферу постійного чекання загальної катастрофи—атмосферу, що розрядилася війною 14 року, якої проте не позбувся капіталістичний світ і до цього дня.

В такому оточенні відбувся світовий збіжжевий торг в роки 1909—1913.

Маємо тут в світовій хлібній торгівлі боротьбу різних тенденцій—з одного боку індустріалізація життя невпинно поглиблює зерновий ринок, з другого—згадана нестачість соціально-політичних відносин та зубожіння певних шарів населення зменшують сумарну покупну здібність захоплених торговим оборотом мешканців земної кулі.

І врешті, не дивлячись на великі врожаї останніх років, на постійні значні хлібні запаси, що мають тенденцію до піднесення¹⁾, збут такої тенденції не виявляє—зріст попиту відстає, як не абсолютно, то в усякому разі відносно. За три останні роки товарність світового хліба вразно знижується²⁾. І хоч трьохлітній термін не дає права робити ширші висновки, проте на ґрунті загальної тенденції на сільсько-господарському ринку зазначені відношення є характерні. Поглиблюється те скрутне становище сільського господарства, що намітилося вже в кінці 70-х років минулого віку, а по війні виявилось в так званих світових „ножицях“.

Як бачимо, утворюється становище, за якого трудно сподіватися для нашої економічно відсталогої країни не тільки дальших перемог на світовому ринку, але й можливости утриматися на раніш досягнених позиціях.

Правда, Україна має й серйозну перевагу над багатьма країнами—це по-перше згадане вже багатство ґрунту та дешеві робочі руки, а по-друге—жвавіший, здоровіший процес економічного розвитку. Україна разом з усією Російською імперією, молоді капіталістичні країни, не знають багатьох соціальних хвороб, що роз'їдають „гнилий“ Захід; вони переживають медові місяці своєї капіталістичної ери. Але наш найсерйозніший конкурент—Америка, маючи переваги молодогої країни, виступає разом з тим з голови до ніг озброєною згідно з останнім словом науки й техніки (елеватори, розвиток і налагодженість транспорту всередині держави, могутня флота і т. д.). І на світовому ринку, де чим далі стає тісніше, поступитися доведеться слабшому.

1) В 1913 році світовий збір хлібів перевищив два мільярди пудів.

2) Виходячи з наших даних—11,2—10,6—9,2⁰/о.

Звертаючися знов до України, придивимося тепер зокрема до кожного з останніх років, торкаючися одночасово становища імперії в цілому ¹⁾.

Хлібний експорт з Росії піднісся блискуче в 1908/9 році. А наступний 1910-й був вже останнім щасливим для східної імперії роком, коли її експорт ще тримався на досягненій висоті ²⁾, складаючи коло 40% світового хлібного вивозу; при цьому особливою значіння набула пшениця. Високим досягненням сприяють останні блискучі врожаї, економічне піднесення й порівнюючий спокій внутрішніх російських кон'юктур поруч з низькими цінами на хліб всередині країни.

Відповідне становище в 1910 році було і на Україні—урожай добрий, лишки попередніх років великі; добрий урожай в Великоросії впливає на те, що хлібні ціни на внутрішньому ринку тримаються на невисокім рівні, а це скеровує збіжжя за кордон. Спокійне піднесення забезпечує внутрішній ринок капіталами, і врешті доля України в світовім постачанні хлібом росте. Загальна маса експорту з України чотирьох головних хлібів досягає 379 мільйонів пудів.

В 1911 році стався значний недорід в Великоросії, утворилося загальне непевне становище в звязку з турецько-італійською війною. На Україні урожай досить добрий, заховалися також великі запаси від попереднього року, але українське зерно більш потрібне для голодного східного краю, Поволжжя, ніж для Європи. Врешті експорт з України великий, але в значній мірі вбірає його Росія; участь України в постачанні Європи зменшилася, не дивлячись на те, що низький світовий урожай одинадцятого року і, в звязку з цим, задовольняючий попит наче давали змогу збувати збіжжя на широкому ринкові. Тут вже дається в знаки організаційна простота й дешевизна одправки українського хліба в східному напрямкові в порівнянні з західнім. Більші труднощі з експортом припали на другу половину року, коли почали хитатись та підвищуватись ціни; в кінці року з'явилися нові труднощі з кредитом, гостро відчувся брак тonaжу і т. д. Все це особливо сильно відбилося на загально імперському експорті ³⁾.

Таким робом, одинадцятого року сталося розходження між розвитком загально-імперського й українського хлібного експорту—перший знизився, а другий пішов вгору за рахунок внутрішньо-імперського ринку.

Але ж це піднесення українського вивозу базувалося на цілком випадковій обставині на російському неврожаї; ще більш епізодичний характер мав зменшений збір світовий, що дав в одинадцятому році змогу українському зерну не загубити своїх позицій на світовому ринку; але одинадцятий рік лише „щасливий“ виняток—загальна тенденція до піднесення світового збору хлібів не підлягає сумніву.

Нова хвиля економічного піднесення в Європі, прекрасний світовий урожай 1912 року, велике напруження господарчого життя Америки—все це підвищує світовий хлібний експорт ⁴⁾ і руйнує те становище, бодай не сталої рівноваги, в українському хлібному торзі, що ще трималося, як ми бачили, в році 1911-ім. До того прилучається піднесення на Україні внутрішніх хлібних цін, брак тonaжу ⁵⁾, гостре подорожчання фрахтів, наслі-

¹⁾ Українське збіжжя складало біля $\frac{2}{5}$ імперського експорту хліба.

²⁾ По-над 800 міл. пуд.

³⁾ За другу половину 1911 року зі всієї Російської імперії вивезено 372 міл. пуд. збіжжя, а за відповідні місяці в попередньому році—507.

⁴⁾ В 1912 році пропозиція збіжжя на світовому ринку перевищила попит—експорт хліба виносив 1995, імпорту—1849 міл. пуд.

⁵⁾ Пароплавів в Чорноморських портах зменшилося на 30%.

док політичних зворушень на Балканах—і нарешті тимчасове закриття Дарданелів.

В звязку з такою ситуацією український хлібний експорт зменшився більш як на третину ¹⁾, не дивлячись на те, що і в цьому році внутрішньо-імперський ринок з причини торішнього неврожаю мав ще для України більше значіння ніж звичайно. Само собою розуміється, що в наслідок зазначеного становища на світовому хлібному ринку так само гостро знизилася цифра і загально-імперського експорту—з 811 до 548 міл. пуд.

Переходимо до року 1913-го; він особливо ясно нагадує про безнадійне становище українського зерна на світовому ринку, де стає занадто тісно.

Блискучий урожай і значні хлібні запаси України, як сприяючий чинник її експорту, не рятують становища, урожай український збігається з урожаєм світовим, а до того ще й Америка конкурує своїми колосальними зерновими ресурсами. Проти внутрішніх низьких цін, особливо на пшеницю, стає загальне пониження хлібних цін на світовому ринку. Збільшення кредитування хлібної торгівлі—заходи держави, земств, сіль-господарська кооперація—зменшує своє значіння через загальну нерівність грошового ринку, що стоїть в звязку з наближенням економічної кризи.

І як що світовий експорт не робить значних досягнень (1,954 м. п.), що їх наче треба було б чекати при сприятливій ситуації на боці продукції і пропозиції, то тим в більшій мірі не можна сподіватися добрих результатів в українській хлібо-експортній торгівлі: світовий ринок через зріст всесвітньої продукції просто перестав відчувати ту потребу в українському зерні.

Справді, ті ж сприятливі внутрішні обставини, що ми їх спостерігали в видатнім що до вивозу в 1910-ім році, великий урожай, запаси, низькі ціни,—на цей раз не змогли утворити відповідного ефекту.

Лише український ячмінь неухильно одвойовує все нові позиції, доводячи своїми перемогами те, що врешті рішучим моментом з'являється не розмір наших багатств і наших „лишків“, а тільки потреба світового ринку: як відомо, останній де далі починає більше вимагати власне ячменю. Це звязано з загальною інтенсифікацією сільського господарства, зокрема з поширенням скотарства та з збільшенням значіння його продуктів в споживчій бюджеті певних мас населення.

Поруч з тим капіталістичний розвиток самої України поширює її млинарську промисловість і взагалі збільшує внутрішнє споживання її зерна—і тим з свого боку сприяє відносному зменшенню для України ролі зовнішнього зернового ринку.

Вертаючись знов до 1913 року, зазначимо, що в-осени і в першій половині наступного року становище було покращало особливо знову для ячменю, але світова війна остаточно розвіяла це, очевидно, знов тимчасове, піднесення.

Треба врешті прийти до висновку, що дійсними причинами українських, так само, звичайно, як і загально російських невдач останніх років на світовому хлібному ринку були не випадкові несприятливі обставини 1911—12 років, а гострота конкуренції і порівнююча економічна організаційна слабкість східно-європейської імперії.

Нам залишається глянути на розмір експортних мас окремих сортів хлібів на головні ринки, на яких розміщалося наше збіжжя та на внутрішні райони, що постачали експортне зерно. Основним товарним і

¹⁾ Експорт з України чотирьох головних хлібів в 1911 році—389 м. пуд., в 1912—239 м. пуд.

зокрема експортним хлібом, так само, як і Росії в цілому, ще з ХІХ віку є пшениця. В 1910 році, останнім щасливим що до закордонного вивозу Україна постачала на ринки всесвіту пшениці 203, ячменю 130, жита 39, вівса 7 міл. пудів, а разом 379 міл. пуд. ¹⁾ Ці чотири головних зернових хліби виносять мало не 90% всього зернового експорту. Як бачимо, пшениця складає чи не половину всієї вивезеної маси збіжжя, ячмінь—мало не третину.

Але швидший і витриваліший зріст експорту ячменю взагалі за останні десятиріччя позначився далі на тому, що український ячмінь, як допіру згадувалося, легше перебував катастрофічний 1912 рік і в 1913-ім не тільки одвоював свої старі позиції на європейських ринках, але й поширив розмір свого впливу. Ось цифри експорту ячменю за чотири останні передвоєнні роки—130; 132; 80 і 141 міл. пуд. В той самий час експорт пшениці систематично зменшувався (203; 191; 115; 95 міл. пуд.), врешті пшениця остаточно поступилася своїм першенством перед ячменем.

Переходячи до країн збуту українського збіжжя, насамперед спинимосся на значінні внутр.-імперських ринків для нашого експортного хліба, на питанні спірному і досі невиясненому в літературі. Тут перш за все треба одмітити, що наше постачання у Великоросію було дуже несталим, мінливим. Гострота хитання вивозу на внутрішній ринок Росії не тільки переважала хитання загального вивозу з України, але навіть зокрема зміни в експорті за кордон, не виключаючи надзвичайно тяжкого 1912 року: в західньому напрямку на протязі двох років з десятого по дванадцятий маємо зниження в два рази, а український довіз в Великоросію під впливом неврожаю на сході одразу піднісся в 1911 році в два з третиною рази—з 20 на 47 міл. пудів. ²⁾

Розглядаючи становище спокійного і сприятливого 1910 року, додаємо, що український експорт у Великоросію складає понад 5%, а весь вивіз на внутр. імперські ринки (мають значіння західній район—Литва, Білорусь, Надбалтика і Польща)—біля 19%. Але в наступнім році Україна скеровує на північний схід вже 12, а взагалі в імперію—28% свого хлібного експорту (решту за державний кордон).

Очевидно, порівнюючі зручності транспорту, умови тарифні, відсутність мита і інші моменти організаційного характеру утворювали таке становище, що Україна насамперед приходила в разі потреби на допомогу Великоросії і вже тоді зверталася до ринків закордонних. Проте збільшений попит з боку Великоросії був явищем хоч може не рідким, але спорадичним і взагалі значіння для України внутр.-імперського ринку збіжжя було цілком другорядне.

Цікаво, що більшість нашого хліба, особливо в спокійні роки, йшла в Великоросію в борошні.

Основними хлібними ринками України були Германія, Голандія і Англія, далі Франція і Італія. При чому Голандія з свого боку скеровувала українське збіжжя в ту-ж Германію. В кожний з цих двох держав Україна розміщувала хліба більш аніж на всіх внутр.-імперських ринках вкупі, а обидві вони, по суті власне майже сама Германія, втягали мало не половину всього експортного збіжжя України. Основою цього експортного зерна був ячмінь і далі жито.

¹⁾ Зазначені, як і вище наведені, цифри—попередні підрахунки по матеріялах ще не закінченої праці, автора по історії хлібо-експортної торгівлі України. Борошно приведене на зерно і додано до відповідного хліба. Україна взята в межах етнографічних без Кубани та Галичини.

²⁾ До Великоросії тут односимо всю центральну, східню і північну частину імперії—приблизно в сучасних межах Р. Р. Ф. С. Р.

Наш експорт в Англію базувався на пшениці. Почасти в звязку з цим роля Сполученого Королівства, як ринку українського хліба, ступнево зменшувалася. Проте за кілька років перед війною Англія довозила 13—14% нашого збіжжя, а що до української пшениці, то для неї англійський ринок до останнього моменту грав головну ролю.

Франція, а також Італія споживали переважно пшеницю, далі овес, і до зниження українського хлібного експорту в 1911—12 роках вбирали до 15 його відсотків. Франція трохи більш, ніж Італія і її ринок, як показав досвід наступних трудних років, виявив більшу тривалість. В кожную з цих двох держав Україна в 1910 році вивезла більш збіжжя ніж в близьку Великоросію.

Що ж до відносного значіння основних українських районів, як постачальників зерна на світові ринки, то це питання не викликає великих сумнівів. В нормальному 1910 році з усієї маси зерна, що доставила Україна залізницею в митниці, котрі знаходяться на її території, $\frac{4}{5}$ припадає на зерно степових губерній. Коли взяти на увагу, що річний та гужовий довіз в порти ¹⁾ ще в більшій мірі звязаний зі Степом, то виключна роля останнього виступить цілком виразно. Лівобережна Україна ²⁾ у всьому залізничному експорті брала участь на $\frac{1}{5}$ частину; Правобережна—через більшу глибину свого внутрішнього ринку—менше. В постачанні збіжжя для Великоросії на перше місце виступає, звичайно, її сусід—Лівобережжя. В критичні що до закордонного експорту роки зменшувалося відносне значіння перш за все Степу.

Врешті, головніший, на нашу думку, висновок, що напрошується з аналізу довоєнної хлібно-експортної торгівлі, такий—велика роля України, як постачальника світового ринку зерновим хлібом, була підірвана ще перед 1912 роком. До цього спричинилося з одного боку поглиблення внутрішнього ринку, звязане з загальним промисловим розвитком України за останніх десятиліть, з другого—загострення конкуренції на світовому хлібному ринку. Тут зокрема далася в знаки зернова експансія Америки останніх років (поруч згадаємо наше організаційне безсилля) і зміна в характері самого зернового споживання в світовім масштабі.

Думається, що ні війна, ні російська резолюція, не дивлячись на грандіозні зворушення в всесвітній економіці, в основному не змінили значених явищ, і в найближчі роки господарству Радянської України доведеться завойовувати світові ринки новою зброєю. Маємо на увазі перш за все інтенсифікацію нашого сільського господарства і загальний розвиток оброблюючої промисловости.

¹⁾ Річний та гужовий підвіз складає третину всього українського експорту.

²⁾ В етнографічних межах—без кількох північних повітів тогочасної Чернігівщини і з низкою західних повітів Курщини та Вороніжчини.

У десятуху.

(Старці в Чернигові на ярмарку в червні 1924 року).

Загальні уваги й топографічний нарис. Ще року 1836 у Шафонського¹⁾ з сучасних йому 4-х рокових Чернігівських ярмарків виділено Червневий — „въ десятую послѣ Свѣтлаго Воскресенія Пятницю“, що відрізнявся від решти (переважно крамарських-міщанських) своїм суто селянським „хазяйським характером“, — „поелику въ сіе время всякъ нужное въ хозяйство закупаетъ“. Нині, через 140 років, всі підкреслені в Шафонського ярмарки втратили й колишній свій характер (обернувшись також в хазяйські) і значіння й назви. Саме зміна назви звязана з міною термінів, коли ці ярмарки з'їздяться, й лише „Десятуха“ зберегла й свої прикмети, й назву, й з'їздиться тої ж таки „десятої п'ятниці“. Сучасний „Воздвиженський“ ярмарок (14/27 Вересня) терміном з'їзду близько підходить до зазначеного в Шафонського „сентября 20 въ день великомученика Евстафія“. Але й ці 2 головніших з-поміж сучасних чернігівських ярмарків з'їздяться нині лише на 1—2 дні (Воздвиженський), багато, коли на 3—4 дні (Десятуха), замість колишньої протягlosti „недѣли по 2 и по 3“.

З року 1894 маємо спробу статистичного перепису Воздвиженського ярмарку, що переведений добровільною й безплатною працею 60 „г-дъ и г-жъ любителей статистики“ під проводом губерніяльного статистика Губернської Земської Управи. Перепис дав цінний цифровий матеріал для характеристики різних галузів торгу та встановив район, що обслуговується цим осіннім ярмарком. Оброблено його з рівнобійними порівняннями з переписом Лубенського ярмарку 1891 року й видано окремою брошурою²⁾. Дуже цікаві дані що до осередків різних продукцій експонованих на тому ярмарку (географічні пункти з зазначенням кількості експонатів по кожній галузі торгу окремо), не втратили й нині свого значіння. Але безнадійна річ шукати там закреслення етнографічних особливостей ярмарку і його складових частин. Поодинокі згадка за народніх музикантів, та ще всуміш з шарлатаном-шарманщиком, кеглями й подібними розвагами, без зазначення навіть кількості старців, фіксує лише самий факт з'явлення разом з іншими й *кобзарів*, що вже нині до Чернигова зовсім не заходять.

Десятухи останніх передреволюційних років були особливо жвакими. Яко вістуні близького вже ярмарку — ще за тиждень до десятої п'ятниці виростали на придесенській оболоні будки „березенських сластьонниць“, а в далені між присілком „Кордовка“ й шляхом до парому починали біліти шатри циганського табору. Чернігівські обивателі, йдучи до човнів, або купалень, а також вертаючись додому, не минали сластьонницьких будок, а через те ті будки, з'явившись раніш усіх, і після скінчення ярмарку так само залишалися тижнів на 2—3 на своїм місці. Другою озна-

1) „Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе“ (і т. д.), видання М. Судіенко, Київ, 1851. Цітовано нижче сторінку 303 цього видання.

2) „Воздвиженская ярмарка въ Черниговѣ 14—15 сент. 1894 г.“. Чернигов, 1895.

кою жвавих ярмарків були численні „театри“, мандрівні звіринці й „каруселі“. Останні також залишалися индї досить на довго, збираючи вчорами натовпи міщанських найминок та салдатів місцевого гарнізону.

Навпаки ярмарки останніх 5-ти років були дуже похапливі, мляві (особливо в часи повної заборони торгівлі) і всі оті ознаки жвавих ярмарків зовсім не з'являлися. Ні каруселі, ні театри не будувалися, а навіть сластьонницькі будки не куріли. Руїна господарства відбилася на ярмарках, майже анулюючи їх торговельне значіння.

Де-що відроджуватись почали ярмарки з минулого року, а під вражінням їх в цьому році ярмарок „Десятуха“ був уже зовсім людним. З'явилося навіть три сластьонницьких будки (замість колишніх 9—10-ти).

В минулому році три члени Ради Етнографічної секції Наукового Т-ва ¹⁾ обійшли Воздвиженський ярмарок, при чому було зафотографовано де-які місця його, придбано для Етнограф. музею кільканадцять дрібних ганчарних виробів (переважно лялок), що їх можна рахувати за зразки первісної народньої скульптури, кілька дрібних дерев'яних кустарних виробів та розмальованих медяників (на більш солідні придбання не стало коштів).

Одночасно занотовано (а по-де-куди зфотографовано) кілька старців, що походились на ярмарок, а також розпитуванням раніш знайомих поміж них з'ясовано існування ще інших відомих їм співців (переважно лірників) з ближчих повітів (разом коло 20-ти), що їх не було на ярмарку.

Сподіваючися, що в цьому році ярмарки мають бути більшими й цікавішими, секція мала на меті перевести по змозі докладніші обслідування, але через індивідуальність установ, до яких секція зверталася, довелося обмежитися знову побіжним обходом, в якому брали участь лише два члени Ради секції, та ще до того ж поставлені в дуже скрутні об'єктивні умови, що їх тут не місце з'ясовувати.

На огляд, фотографування й замітки витрачено було лише кілька годин до того-ж ще й в останній день („розторжжя“) ярмарку—неділю 29/VI, коли власне залишилася на місці лише частина ярмарку (десята п'ятниця припадала в цьому році на 27/VI). Знову купували дрібні кустарні й художні вироби (на власні гроші завідуючого музеєм), між ними: місцевого малюнку плахта з Горбова, Черн. повіту; свистуни й ляльки Опшн'янських ганчарів (між ними наслідування Чернігівському пам'ятнику Леніна). Працювати довелося нарізно: Б. К. Пилипенко займався оглядом кустарного виробництва й фотографічними знімками, автор цієї замітки обмежився обходом старців та слідуванням по-де-куди за настроєм та розмовами їх між себе.

Щоб уявити собі розміщення старців на площі ярмарку, треба в загальних рисах накреслити його топографію. Ярмарок розташовується на присесенській оболоні на північний схід від місця злиття Стрижня з Десною й на південний схід від м. Чернигова. Межі його становлять: з південного заходу р. Стрижень від мосту, що веде зі спуску Мстиславської (нині Раковського) вулиці до місця злиття з Десною; з південного сходу риса рівнобіжна з Десною, але відділена від Десни смугою будов, що тягнуться від купалень (містяться коло злиття Стрижня з Десною) до лісопильні; від тих будов оболонь відділена рівчаком, який і становить тут межу ярмарку; на півночі-північного сходу межа невиразна, бо тут великий простір вільних луків і цей край ярмарку дуже розкиданий; з північно-західного боку ярмарок притуляється до р. Стрижня в частині її від під'їзду на оболонь з боку „Червоного мосту“ до горожі кількох

1) Б. К. Пилипенко, Б. М. Чернявський та Б. А. Луговський.

дворів, що тиснуться (навколо миловарні) до Стрижня на північ від мосту (що веде від спуску вул. Раковського).

В закреслених межах ярмарок поділяється на кілька частин, що їх відтято кількома „вулицями“. „Вулиці“ ці розходяться радіусами від мосту через Стрижень по таких, приблизно, напрямках: 1) південно-східна (шлях до купалень та човнів), 2) східня, 3) східньо-північно-східня, 4) північно-східня з кінцевим нахилом на північ в напрямку до під'їзду від Червоного мосту. В напрямку від Червоного мосту до лісопильні три останні з зазначених вулиці перетинає перечна вулиця, що зайнята в кінці, ближчому до мосту, деревяними виробами, а в протилежнім—виключно „товаром“ (кіньми та худобою) й відділяє від решти ярмарку великий простір оболоні, зайнятий самим кінним торгом.

Простір між Стрижнем і вулицею південно-східньою зайнятий виключно порожніми возами селян-покупців, що нічого не експонують на ярмарок. Сусідній сектор між південно-східньою й східньою вулицями також в більшості складається з порожніх возів, але частина його, дотична східньої вулиці, вже цілком торгова. В тилу цього сектора коло самого рівчачка містилися раніш каруселі, а ближче до східньої вулиці й на ній містилися театри й інші балагани,—нині це порожні місця.

Сама східня вулиця й ще більш сусідня східньо-північно-східня—це, мовляв, головні артерії ярмарку. Тут мануфактурні ятки, готові холодні й гарячі харчі, напої, „толкучка“, мідяники, дрібний крам і т. и.

Крайня північно-східня вулиця зайнята в частині ближчій до мосту ганчарськими хурами й сластьонницькими будками, в середній частині виключно ганчарами, в дальній частині, ближче до перечної „кінної“ вулиці, деревяними кустарними виробами. Перечна вулиця між кінним торгом має хутрові будки й шапошні лавки, крам до чобіт і чоботи.

Старці на головному під'їзді й гурток дальніх старців. Розміщуються старці звичайно в певних пунктах ярмарку. З них головний—це найважливіший під'їзд до ярмарку—кінець спуску колишньої Мстиславської (нині Раковського) вулиці до самого мосту через Стрижень та обидва кінці цього мосту. Тут найбільший рух, бо багато хто з відвідувачів ярмарку по кілька разів проходить цим спуском з ярмарку на базар чи до міських крамниць і повертається. Пішоход є лише по один бік спуску й коло нього досить широкий вільний простір. Тут старцеві зручно—повз нього проходить дуже багато „подателів“, тому в цьому пункті найбільше старців. Цієї „Десятухи“ на спускові було чотири купки старчих, що стояли по двоє, по троє вповдовж пішоходу. Одну з таких купок старчих зфотографував минулого року Б. К. Пилипенко; на цьому знімкові добре вийшла старчиха Тетяна, що її старці кличуть „Носатий Талахвай“ (60 років, з с. Ведільці). З нею найчастіше вкупі буває Сохвина Курачиха, що її кличуть „Сич“ за тембр голосу (60 років, з с. Козел).

Улюблена псальма цих старчих „Дванадцять п'ятниць“—співають її дуетом, майже весь час на ріжучих скрипучих паралельних квартах. Цієї „Десятухи“ уся купка була в торішньому складі.

Були тут ще Мархва Мовченкувна (50 р., з с. Ширибинівки), Параска „Чиновниця“, або „Сокира“ (так кличуть її старці за форму носа довгого, тонкого (40 років, з с. Андріївки), Тетяна Натурина—„довжицький дід“ (років на 50, с. Довжик) та ще кілька невідомих старчих (Розпитувати про них не було можливости).

Біля самого мосту купка старців, серед яких лірник Григор Овчаренко (40 р., с. Кійки), що його кличуть „Шаповалом“—малоцікавий третєрядного значіння старець. Цей гурток зфотографовано в цьому році.

В гушавині самого торгу ярмаркового старці обирають собі затишніші кутки й сідають найчастіш колом — гуртками чоловік по п'ять.

Недалеко „толкучки“ на тісному майданчику позаду возів та будок, що складають собою по один бік східно-північно-східню, по другий крайню північно-східню вулицю,—сидить гурток зайшлих, дальніх старців, що й цього й минулого року тримається окремо від місцевих (Черниг. повіту) старців. Купка ця тиснеться до двох більш авторитетних: поважного лірника Павла Качури (48 рок., з села Котового біля Остра) та Хведора Олексійченка 40 рок., з с. Церковища (колишн. Городницького повіту). Олексійченко грає ролю регента—заспіває, виголошує „прозби“ (жебранки), дякує за „падеєння“ й т. и. Коло цих двох старців ще дві старчихи—одна з них „Лизавета Степановна“ (33 рок., з Картавецького хутора, недалеко Рогозок, Городн. пов.), що її старці Чернигівські кличуть „Резак“, а Седнівські—„Картавецький вовк“, перша з цих прохваторок пояснюється устроєм рота (великі зуби, що їх не закривають губи). Співаючи, вона затуляє рота рукою. Позаду Павла сидить 30-ти літній старець Давид Романович Руденок з Макишина, Городн. пов. (кілька верстов на північ від Седнева). З ним молода старчиха. Коло цього гуртку круяться п'ятеро поводитирів (у Павла за поводитира син).

Під час стежіння за цим гуртом Хведір, Павло й Лизавета спочатку доспівували кuartетом раніш початої псалми; іноді їм підспівував і Давид, але рішучо не приставав—більше прислухався, посміхуючись. Співці з них, рівняючи до місцевих, не вправні, як і з Павла лірник. Колоритно виділяється говірка Павла—почувається вже твердість „о“, нахил сіверського дифтонгу „ю“ до „уй“, тверде „є“.

Раптом виникла суперечка між старцями й одною слухачкою.

Слухачка: „На що вони тих дітей мучуть?“

Хв. Олексійченко: „А що-ж вони в нас безсрочні чи що? Вони ж на срок найманиї—на год“.

Слухачка: „Ну, а на що-ж їм бідненьким страждать. Оддали-б їх до приюту, їм би там луччєй було, а то ж вони їх всякого зла навчать і безобразія...“

Хв. Олексійченко: „Як я його можу пасилать, хоча й красти, коли в(у)он утече, а мене ж, темного, за його накриють...“

П. Качура: „І не почує в(у)ин тут ніякої пакости, навчиться людей шановать, молитов і божественного всього...“

Хв. Олексійченко: „Слухай. Ти таргу(у)вка, я вже чую; дак сва(ї)х же дітей ти не оддала у приют?“

Слухачка: „Оддала, і добре їм там, і я сабе за їх не безпачкоюсь“.

За старців почав говорити старий слухач селянин:

„А що-ж уже на твоєму. Єк в(у)он слєпи, то має й падихать. Зачим єму баранить светам наследатце... От ти сабе таргуєш, а ми робим, а кажен своє удовольствие мієть. А в(у)он же слєпї-тємни, а грає й на хлєб зарабляє й на свїєту божаму ходить і вазд(у)хам наследатце. І дієти тие малиє кала єго добрага навчаютце... От ти кажеш—у приют їх забрать, а старих, значит, на л(у)од пасадить. Ти-б їх хатєла замкнуть—нехай без свежаго ваздуха падихають... Єк в(у)он без малого зостанетце—єму ходить неззя. Хто єму тади хлєба дасть. Мо ти принесєш? Багато вони ад жиду(у)в хлєба єли!“—Останнє речєння селянин виголосив з побідним іронічним посміхом і звертаючись уже до всіх присутніх.

Слухачка, що зачепила старців, відійшла. Після цього стара селянка замовила „Райську птичку“ й тут перед вела вже Лизавета—„Резак“, бо лише вона знала весь текст.

Полився спів:

1. „Жив юний отшельник—в келії моливсь
Свещеную книгу читав і вглублявсь. (2).
2. В туй книзіє прачел вон, що тисяча лет
Как день перед богом мелькнют і прайдьот (2)...“.

Проспівавши 5—6 таких „стихів“, як оце два приведені вгорі, вони залишили цю псалму, бо не клеїлось в них.

Зміст цієї псалми („книжної“), що має, на гадку самих старців, дуже недавнє походження, такий. У Великдень чернець замислився над порівнянням тисячоліття з 1 днем і поставився до цього з недовірям. Раптом влетіла „прекрасная птичка“ й своїм музичним співом остільки захопила ченця, що він, ганяючись за нею, проблукав двісті років і здалися вони йому не довгими за одну годину. Знову ж таки на Великдень повертається він до монастирської брами й тут ні він нікого, ні його ніхто не пізнає. Нарешті новий ігумен знаходить в монастирському літопису запис, що 200 років тому на Великдень щез чернець. Коли впевняються в тотожності цього ченця з тим, що щез,—він на очах у всіх стає сивим дідом, а через якийсь час вмирає...

Швидко Давид зі своєю старчихою пішли додому, попрощавшись з Павлом цими словами:—„ну, а з тим, брат муой, так що й дасвидане“. Торкали вони його за плече й якомсь знаходили руки, щоби вітатись.

Коли вони відійшли, Хведір обізався—„що се вани вже савсим пайшли“. Та почали й собі збиратись додому інші старці цього гуртку. Вони дуже хапались, щоби ще сьогодні встигнути дійти до сіл, де-б вони могли заночувати, й можна було встигнути лише розпитатися в них про Давида, що оце відійшов (його раніш не доводилося стрічати в місті, а Павло й Хведір були зареєстровані ще під час Воздвиженського ярмарку минулого року).

Про старчих цієї купки відомості здобуто значно пізніш, розпитуючи місцевих чернигівських старців.

Гурток місцевих старців На крайній північно-східній вулиці ярмарку, проти споконвічного місця будок березенських сластьонниць, в просторі поміж двома ганчарами з їхнім крамом сидять колом троє лірників та молода старчиха. Це:

Сергій Штупун—57 років, с. Кіїнка, Черниг. пов.

Грицько Костюченко—28 р., с. Козел, Черниг. пов. ¹⁾

Петро Куошка—28 р., с. Козел, Черниг. пов.

„Саша“ (Олександр)—28 р., с. Ведільці, Черниг. пов. ²⁾

Сергій з Грицьком сидять поруч—дуже близько один до одного й розмовляють зтиха інтимно, яко старі товариші. Петро й Саша сидять навпроти них, не втручаючися в їхню розмову. Тема—загальний підупад господарства й зокрема старечого життя й заробітків. Говорять майже пошепки, а по-де-куди вони ще й нахилиються один до одного, коли річ іде про старечі справи.

¹⁾ Грицько, власне, без ліри. Його фах виявивсь пізніш; що-ж до ймення, то його було випитано у раніш знайомої видящої дружини Сергія, що сиділа поруч. Грицько протягом останніх років у місті не бував.

²⁾ Імення Саші й дані про неї здобуті при пізнішій зустрічі (в серпні) на Чернигівському базарі.

Грицько: „Ні. Тепер бо-зна що пошло—савсим наче не той світ... То скуольки хадило, а то вже наче були повиздохли —й не чуть було; та й ставало на всіх, а тепер аби не адубів...“

Сергій: „Ну, от і панаходило їх, а що з таго. От я, то хоча й свиту жуонціє купив—там десь вана за вуосем, чи що, трапила, да чобати ще...“

Грицько: „О! це вже так наче й па стариннаму, па Микалаївському.“

Сергій: „Е, де ж там. Ну, туольки й не буде вже по старому.“

Грицько: „Ні, не буде...“

Сергій: „Да як його й заробиш тепер, хиба тепер дають. І не слухае... От хиба „скоромних“ тих савітують, дак я їх не тоє“.

Петро озивається: „Ну, а що ек і скаромних. Ну, збереш народу, правда, да й усе. А грошей все 'дно пожалкують“.

Сергій: „Да й де тие деди. У вас там Петро був?“

Грицько: „Темрученко?“

Сергій: „Да Темрук же, Казаруовський...“

Грицько: „Пойшов у Амур. Ото лірщик був“.

Сергій: „А сие—ну от хоч і Павло той, непутящі...“

Грицько: „Ну, да їм вже що, аби покумекать там, а що й до чого—байдуже, не то, що було колись... (тут він нахилився ще ближче до Сергія). Да і любок ¹⁾ уже не той... тепер ек позходетьце, дек і вигадують кожне сабіє щось... теї лапатыця, теї знову сабіє давить, бо-зна, що, або й ще... Нема того, щоб ек слід.“

Сергій: „Еге, да й не буде вже по старому, що хоч—не буде...“

В тоні обох, особливо Грицька, почувається глибоке призи́рство до сучасного молодшого старцівства, а з поважного поведіння обох старіших між собою можна було зрозуміти, що вони свідомо визнають себе за представників вимираючого старого покоління старців з традиціями.

Немов-би для ілюстрування тверджень старіших Петро Кошка умо-вляє свою сусідку молоду старчиху:

— „Слухай, ти ж ще малада, чого табе време терять. Послі жалковать будеш. Тепер туольки й гулять“.

— „Ну“.

„От слухай, хадієм разом туди і к Гомелю. Там у Гомельськуой губерні є здоровий старець. Вже й баби его люблять... Там такий що, о! Такий бугай, і табе пуд пару... Дай до баб же охочий... Я тебе одведу“.

Коли підійшла Сергієва жінка, то, поздоровкавшись, вона з Грицихою й з Грицьком почали гуртом розмову. З тої розмови з'ясувалось, що Грицько вже років 10, як зостався без струменту—„не грав і ліри не бачив“. Дружина його зняла питання про придбання ліри... „Кондрат же в нас темний (хлопещь 14 років), то—для малога;—от, поки коло батька, вано б сабе гуляючи й навчалось“. Сергій натомісць радить скрипку й виймає з торби ³/₄-ну дитячу... Але Грициха заявляє, що скрипка взагалі „малому не наравиться...“ Як раз підійшов Казаровський парубок та й заявив, що в нього є вдома дуже гарна скрипка (Сергій вправний скрипник)... Сергій зацікавився міною, тим більше, що Грицько на придачу обіцяв дати різні частини ліри, що десь збереглися в нього вдома („колесо“, „лучки“, „дейки“ і т. и.). Сергій розуміється також і на робленні і налаженні струментів. Стали на тім, що Сергій колись огляне скрипку, а Грицько зараз ліру спробує. Ліра Сергієва переходить до Грицькових рук.

¹⁾ „Любок“—на старечій таємній мові значить „старець“.

Коли Грицько пристосував стрій ліри до свого смаку й почав пригравати, Сергій витяг знову скрипку з торби й, наладивши її та програвши якихось арпеджій на зразок вправ, каже:

— „Ну, ти грай, а я буду вторить“.

І почався дует з ліри чотирьохструнної (обидві „мелодії“ в неї налажено в терцію) та скрипки. Грали:—

I. Песу дуже подібну до камаринської своєю мелодією. Грицько приспівував якихось дрібних куплетів, що починаються словами:

„Ой, дівчата, да не люблять мене...“

II. Грицько співав „Гоп, мої гречаники“ в супроводі дуету.

III. „Чічітку“ (діалектично „Чічітиня“). (В додатку текст)

IV. „Тещі“. (Встиг записати лише початок):

„Послухайте хлопці, превдалі молодці,
Сей день просветивсе-

— да школи схадив.

А Позіня зачула—

дай з улиці махнула.

Наварила вареників—

і челедь не чула.

А дечок маленький...

Далі йде оповідання про гостини дячка в Позіні, поки чоловік у полі орав.

Повернувшись чоловік з поля, помітив, як щось з двору втікло „в червоних чоботях“. В хаті теж сліди гостювання.

Не знайшовши він поради жінці, вдається до тещі й тут власне починається „патетична“ частина пєси, з крутенькими виразами, що дуже подобаються сучасному слухачеві. Теща стоїть за дочку й з бійкою виправляє зятя. Той, хочачи помститись, запрошує її чемно до себе й коли вона завітала до нього,—„Подав тещі зять першу партравку, вхѣпив поперюок, да носам аб лавку“, коли ж вона його за це „пошанувала—акном двері дай показала“, то застромилася в маленькому вікні, половиною тіла zostавшись у хаті. Тут зять їй вчиняє добру ексекуюцію...

Ледве дочвалавши теща додому, плачеться дітям:

— „Треба вам діетки

матір пожаліети:

поставте укروطу

будем парти...“

Вся пєса співається під загальний регіт цілого натовпу, що зібравсь, зачувши веселу музику.

„Удова“.

Після тещі раптом і цілком несподівано почався заспів думи

1. „Дай у Києві на Подолі

там сосенка шуміела.

То-ж не сосенка прашуміела

дай не пташечка прощєбетала,

А то біедная вдова вдовиченька

Вона з своїми дітьми размовляла.

2. Вона з своїми дітьми розмовляла—
Господа бога вмоляла...”

Раптом вони припинили свій спів і поховали струменти. Більше грати вони не хотіли.

Довелося лише офіційно познайомитися з Грицьком та була зроблена спроба умовити його проказувати й проспівувати для списування.

Умовлено було з ним зійтися на другий день, але при зустрічі на базарі він зрікся співати через відсутність струменту. Зібрано було лише де-які дані, як про його самого, так і про походження в його репертуарі думи про вдову.

Через брак часу більше нічого на ярмарку зафіксувати не пощастило.

Разом старців було десь коло двадцяти. Кількість ця збільшується, коли за відвідувачів Десятухи рахувати ще таких старців, що на ярмарок спізналися й були зареєстровані на другий день на базарі:

- 1) Василя Лімо́за —28 р. (з с. Білоус, Черн. пов.).
  - 2) Дениса Мекшуна
  - 3) Палажку „Дениси́ху“
  - 4) Кирила—16 років (з с. Високіни, Гор. пов.).
- } Подружжя середнього віку, з с. Пльохова
} Черн. пов.

З них від В. Лімо́за підслухано було кілька „скоромних“ пісень (де-які з них пізніш списані).

- а)—„Зажурилася Кулина,
Що за Юду не пайшла“.
- б)—„Хвалилася попада
Своєю бодою“.
- в)—„У сусі́да ув Амоса
Була жінка кирпоноса“
- г)—„Як була я молодою—
припадобницею“.
- д)—„Мельнику, мельнику,
Змели мою пшениченку..,“
- е)—„Кисі́ель“.

Від Дениса Мекшуна записано псалму про „Хрестителя“.

Палажка Дениси́ха дуже говірка жінка й майже весь час витрачає на розмови з іншими старчихами.

В пізніших розмовах з де-якими знайомими старцями (Сергієм Штупуном, Єухремом Вареником і Василем Лімо́зом) довелося чути характеристику цього ярмарку яко моменту, з якого старці насмілилися після кількох років знову заходити до міста.

— „Оце їх було тут багато у Десятуху,—побачили, що вже й гроші правельніе й купити можна що хоч, то й понаходило їх тепер, що й паткнутце нема куди..“ (Сергій Штупун).

Дійсно, протягом цього літа й осені Чернигів відвідало досить багато старців, що протягом останніх років майже не бували в місті. До їхнього учоту й вивчення вживалося де-яких заходів, але це вже виходить за межі даного нарису про Десятуху й про це зручніш оповісти окремо.

Головна вага дуже вбогого матеріялу, що його занотовано, цієї Десятухи полягає, здається, в виявленні в репертуарі Костюченка думи про вдову.

Ні раніш, ні пізніш з існуванням дум в репертуарах чернигівських старців (з площі повітів Черниг. і Городн.), не дивлячись на звернену на це пильну увагу, зустрічатися не доводилось.

З репертуару Лімоза влітку помічено й від нього списано пародію (по формі) на думу—„припівку“—Пи́липівка.

Це поодинокі зразки цієї форми пісенної, занотовані досі на площі Черниг. округи. До розшукування подібних фрагментів думного репертуару й надалі буде прикладено можливих зусиль.

В останній момент секція готувалася до більш ґрунтовного обслідування осіннього Воздвиженського ярмарку. Про ці підготовчі заходи й наслідки обслідування Воздвиженського ярмарку цього року буде докладно повідомлено.

Нижче наводиться тексти двох пес з репертуару Грицька Костюченка.

Припівка.

Від лірника Грицька Костюченка

„ЧЕЧУОТКА“.

- I. 1. Була сабіє чі́ті́ня
малесенькая,
малюсенькая
2. Полинула чі́ті́ня
в вишневий садок,
в вишневий садок.
3. Да́й вивела чі́ті́ня
сі́ем сабі́є дачо́к,
сі́ем сабі́є дачо́к.
4. А повиводивши
—пойменовала,
пойменовала:
5. Настасю і Парасю,
Катерину й Варварину,
і Марину і Ярину,
а ще й Хатину,
а ще й Хатину.
6. А пойменовавши
—нагодовала,
нагодовала.
7. А погодовавши
—поснадегала,
поснадегала.
8. А поснадегавши
—замуж давала,
замуж давала:
9. Настасю за Грицька,
а Парасю за Стецька,
Катерину за Івана,
Варварину за Романа,
Марину за Демида,
а Ярину за Давида,
А свою Хатинку,
— маленьку дитинку,
за Самуойла:
За Самуойла Макидоновича... *)

10. Приїхали да чечуотки
любис гостіе,
—дачніє мужіе,
А іеіе затіе:
11. З Києва—пан Грицько,
З Чернієгова—пан Стецько,
А з Нежина—пан Іван,
З Перієслава—пан Роман,
З Глухова пан Демид,
З Стародуба пан Давид,
Пан же Самуойла аж із Крукова,
аж із Крукова:
„З Крукова приїхав учора Самуойла Макидонович“ *).
12. Стала чічїтїня сваїх зетюов поздоровлять
—За столи сажать,
—па румке давать:—
13. І Грицьку то румак,
І Стецьку то румак,
І Івану румак,
І Роману румак,
І Давиду румак,
І Демиду румак,
А свойму Самуойлу—чару вина,
чару вина:
„Вїкушайте до дна Самуойла Макидонович“ *).
14. Да стала чічїтїня своєм зетям
пакушать давать:—
Грицьку пїруог,
І Стицьку пїруог,
І Івану пїруог,
І Роману пїруог,
І Демиду пїруог,
І Давиду пїруог,
А свойому Самуоуйліє—жареное порося.
— На пудносіє подносила
Його милості просила:—
— „Закусієть, Самуойла Макидонович—
Ваше високее благародіє“. *)
15. Наєхали да чечуотки
— любіє гості
А іеіє свати:
Денис, Тарас і Платон
Іевсей, Майсей і Гапон
а ще й Макидон

*) В останніх рядках п. п. 9-го, 11-го і 13-го,—власні слова чічїтїні не співаються, але примовляються з наслідуваням манери улєсливої господині. Так само в п. 14-м все від слів „на пудносіє пагнасила“... до „благародіє“.

- Жуося, Пруося — Гапуся
Хима, Вляна — Маруся
а ще й Мартуся.
16. Паздаравляю я своїх і милих гостей
і родних дітей,
І маїх сватуов, а ще й милих свах,
Чічетиню, гаспадиню — самую меня.
17. — Щоби маіе дочки — здарови були
— Па сто лет жили
Кажна сабіе дочерей па сіем привели,
А мая Хатинка,
— маленька дитинка,
— сіем да па вуосім — сабіе привела
Щоби вана хутар сабіе развела
Право-б нічаво —
— Очень харашо“.

Лірник Грицько Костюченко.

„ПРО УДОВУ“

(Перша—проказана — редак.)—26/VIII 1924. Чернігів, базар.

I.

1. Дай у Києві на Падолі
там сосенка шуміела.
То-ж не сбсенка прашуміела
дай не пташечка пращebetала
(дай не сива зозуля кувала).
А то біедная вдова-вдовиченька.
Вана з своїми діетьми размавляла.
2. Вана з своїми діетьми размавляла —
— господа бога вмовляла:
— „Пошли бог меніе щасливу гадину
Щоби я сваіе діетки пакахала, —
Парадки їм падавала,
Дами пастроїла
І дрўжбу панаходила“.
2. Паслав бог біеднуї удавіе щасливу гадину,
Шо вана своіе діетки пакахала,
Парадки падавала,
Дамї пастроїла
Дрўжбу панаходила.
4. Нехто не знае, як біедна вдова
з своїми діетьми праживала:
Ана сваіе діетки горко, слезно гадавала,
Ана чужуой чужениціе вгаджала,
Чужие куделі випредала,
Да свае діетки гадавала.

II.

5. Дасталось нещасним сиротам свою родну мати гадовати —
 — стали вони горкими словами дакаряті:
 — „Ти бѣдна вдова — наша родная мати,
 не знаєш нашуй дружиніе вгаждати,
 і наших діетак даглядати —
 за що ми будем тебе хлѣбом гадовати“.
6. Бѣдная вдова вана сабіе три сина мала —
 стали сини раду складати
 куди-б діеть сваю родну мати:
 Самий старший син
 сваю родну матір
 за руку виправажає.
 Середуольший син
 двері ачиняє.
 Самий менший син
 сваю родну матір
 за варота виправляє
 ї варота зачиняє.

III.

7. Бедна вдова пад плотам сидить
 горко-слезно плаче-ридає
 — слезами абливаєтце.
 А сини їе сидять пад акном — паглядають.
 „Падивіетьця братіе, ек наша мати напилась
 на улиціе } — валяється.
 пуод плотам }
8. А бѣдна вдова плаче-ридає,
 А к юй чужа-чужениця приступає:
 — „Чого, бѣдна вдова-вдовиченька, плачеш-страждаєш?
 Хадем да має хати
 будеш має діетки даглядати,
 Я тебе буду до смерти хлѣбом годовати“.
9. А у недіелю рано-пораненько
 во всіе дзвони задзвонили.
 То-ж не дзвони задзвонили
 А то люде об бѣдну вдаву заговорили,
 Як вона горко-слезно сваіе діетки гадовала.
10. Стала бѣдна вдова
 на калена упадати
 сваіе діетки праклинати.
 Ана плаче-ридає—
 Господа-бога умаляє:
 — „Господи, маім діеткам
 у полі зржаю не пасилай,
 в домі скатину аткланяй.
 Хароми пажаром зажигай,
 А двори іх палинами заростаі“.

11. Став гасподь нещасним сиротам
у полі зростаю не пасилать,
а в домі скатину аткланяць,
а хароми пажаром зажигать,
а двори їх палинами заростали
12. Тогда нещасніі сирати пабагатели,
що й жилища їх папустієли.

IV.

13. Абдумали сироти об сваюой матері:
— „Хадіємо, братте, сваіє матері прахать
можеть гасподь нам будеть памагать.
14. Бедние сироти на каленах упадають
сваюой матері — благають:
— „Біедная вдова, — наша родная мати,
Хадієм да нашаіє хати
Може гасподь нам буде памагати,
Не будеш нашуй дружиніє вгождати,
Не будеш наших дієток дагледати.
Будем тебе хлібоам гадовати“.
15. А біедна вдова слезно плаче-ридає
Сваім дієткам слова не прамавляє.
Асталась бедна вдова-вдовиченька
в чужої чужениці доживати.
До того нещасніі сироти стали доживати.
16. Дожились нещасние сироти,
шо пойшли сами па свієту блукати
сваю мати спаминати:
— „Як нас матір кохала,
Як нас матір гадовала,
Тепер нас — позаклинала,
Що ми будем плакать-горевать,
Па беламу свієту страдать“.
17. — „Слава отцу, син“...
-

Матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст.

ДО ТЕКСТУ ШЕВЧЕНКОВОГО „КОБЗАРЯ“.

Давно вже стоїть на черзі дня справа наукового видання Шевченківського „Кобзаря“. Ще за життя поета текст його творів завжди підлягав суворому розгляду цензури та самовільним редакторським поправкам. Пізніше редактори ще більше покалічили Шевченкові вірші.

Відомий „Кобзарь“ Доманицького, що здобув таку широку популярність серед громадянства, для нашого часу вже застарівся. Його робота над текстом „Кобзаря“ в розвиненні Ševčenkofhilogie назавше лишиться тим, чого не зможе обминути ні один дослідник творчости Шевченка, але метод видання тексту „Кобзаря“, вжитий небіжчиком, був цілком хибний. В один і той же твір він вносив варіанти з різних автографів цього твору, замість брати текст одного автографа за основний, а до нього додавати варіанти ¹⁾. Навіть більше: Доманицький дозволяв собі поправляти й доповнювати Шевченківські тексти, хоча й робив це дуже обережно й не так сміло, як Романчук. Він часто нехтував власними автографами поета, даючи перевагу при установленні основного тексту непевним копіям, або попованому Ляйпцігському виданню поезій р. 1859. В кількох випадках Доманицький самовільно й помилково датував місце й час написання того або іншого твору. До цього треба додати ще одно: шановний редактор Шевченківського „Кобзаря“ не завжди бачив на власні очі рукописи поета й покладався іноді на копії сторонніх людей... Я розумію тут знамениту збірку Шевченка „Три літа“, що переховується зараз в Першому Чернігівському Музеї (колиш. В. В. Тарновського). Доманицький не оцінив по заслугі цього рукопису, який фактично повинен лягти в основу канонічного тексту поезій „Кобзаря“ за роки 1843—1845; через те Доманицький обробив цей період як найгірше...

Кожен редактор Шевченкового „Кобзаря“, коли він справді хоче дати авторитетний текст, ухвалений самим поетом, мусить в першу чергу виходити в своїй роботі з багатої поетичної спадщини Шевченка, а потім уже керуватись теоретичними міркуваннями про „першу“ та „останню“ редакції.

Поезія Шевченка за роки 1847—1860 скупчена в двох рукописних збірках, в так званих книжечках „М“ та „Б“ ²⁾. Оця манера Шевченка—списувати свої вірші в окремі книжечки-альбоми дуже характерна для поета. Треба було в неволі ховатись з віршами—Шевченко „мережає“ маленьку книжечку. Непосидливе життя вільного художника на Україні та в Петербурзі—примушує поета скоріше вписувати свої поезії в окремі альбоми, бо чернетки розгублювались. (У Шевченка була ще звичка дарувати автографи своїм друзям та знайомим).

¹⁾ „Книгарь“, 1918., ч. 8, стор. 470. П. Зайцев.³⁾

²⁾ В рукописах „М“ та „Б“ містяться також поезії: „Лілея“, „Русалка“ і „Відьма“ (дві редакції, в „Б“ скорочена), що написані були Шевченком до заслання в 1846—1847 рр.

Розуміється, текст рукописних книжечок „М“ та „Б“ теж повинен обов'язково лягти в основу наукового видання „Кобзаря“. При тім, на мою думку, вірші Шевченка за рр. 1847—1860 треба подавати по тексту „Б“, щоб-то додержуватись пізнішої редакції. З книжечки „М“ повинно взяти до „Кобзаря“ лише ті вірші, які сам поет не вписав до „Б“, або закреслив їх в „М“.

Всі інші автографи поета, його друковані „Кобзарі“, виправлені власноручно, а також різні списки поезії Шевченка з його поправками і т. и. повинно однести до варіантів.

Пророблена мною праця над Шевченківськими текстами „Кобзаря“ показує: *по-перше*, дослідники не вповні ще оволоділи й використали рукописну спадщину Шевченка; автографи поета дають чимало нових, інтересних варіантів, образів, заголовків, рим і т. и...; *по-друге*, Шевченкові рукописи, особливо збірки „Три літа“, книжки „М“ та „Б“ дають можливість дослідникові виправити всякі хиби й плутану нісенітницю попередніх виданнів „Кобзаря“. Щоб ілюструвати останнє твердження, наведемо де-кілька прикладів зі збірки „Три літа“.

I. Пропуск окремих слів і рядків.

„Кобзарь“ Доманицького.

„Три літа“.

р. 15—Де ти стояв,—
(„Чигирин“).

Де ты стоявъ? Чого стоявъ?

р. 175—*немає!*
(„Сова“).

И знову смеркає.

II. Псування окремих слів і рядків.

р. 283—Що орете?—„Экой хохол!
(„Сон“).

Що горыте? „экой хохоль“

р. 527—528: В німецьких петлицях
Замучені...
(Ibid.).

Въ немецкихъ теплицяхъ
Заглушены!...

III. Помилкова датовка віршів.

Чигирин.

1844. 19. II.
Петербург.

„ 19 ” ”
февраля
1844. Москва.

Ще дивись примітки до віршу „Заворожи мені, волхве“...

IV. Нові заголовки.

„Відма“
„Невольник“.

„Осыка“ (Рукоп. № 3. Д. П.)
„Слипый“.
поэма.

Маючи на меті друкувати в дальших числах „України“ найбільш інтересні вірші та варіанти поезій Т. Г. Шевченка, зараз ми подаємо де-кілька речей з рукопису „Три літа“ в ортографії оригіналу.

ЗАВОРОЖИ МЕНІ, ВОЛХВЕ...

- Заворожи мени волфе
Друже сывоусый
Ты вже сердце запечатавъ
А я ще боюся.
- 5 Боюся ще погорилу
Пустку руйноваты
Боюся ще мій голубе
Серце поховаты.
Може вернеця надія
- 10 Зъ тією водою
Сцילוщою й живущою
Дрибною слезою—
Може верныця зъ засвита
В пустку зимоваты
- 13
Декабря
1844
С. петербургъ.

У Доманицького маємо заголовок: „Пустка“. (М. С. Щепкину). Немає сумніву, що заголовок „Пустка“ не належить Шевченкові. Порівняйте запис в Щоденнику поета від 10 лютого 1858 р.

„... В. Н. Погожевъ пишетъ изъ Владиміра, что онъ на дняхъ видѣлся въ Москвѣ съ М. С. Щепкинымъ, и что онъ ему читалъ наизусть какую-то мою „Пустку“. Совершенно не помню этой вещи. Я слышу объ ней уже не въ первый разъ“. („Твори Т. Шевченка“. т. II. стр. 307. С.П.Б. 1911).

- р. 6 Дом.: „Хату...“
р. 11 Дом.: „Цлющою, живущою“
р. 13 Дом.: „... в некриту“
р. 14 Дом.: „Пустку...“
р. 15—17 Дом.: „І укріє і нагріє
Погорілу хату,
І вимете, і виміє,“

Рядків 25—28 у Доманицького немає. Слідом за Романчуком він їх одкинув, вважаючи на те, що зазначені рядки були попсовані в старих виданнях. Напр., „Встань же (?) братом...“ замість Шевченкового „Стань же братом“.

Місце, в якому написано цей вірш, датоване в Доманицького помилково. Замість— „Київ“—треба: „С. Петербург“. Крім автографу, остання дата (С. Петербург) стверджується біографічними відомостями; Шевченко не міг бути 13-го грудня 1844 року в Києві. Перший раз поет з Петербургу рушив на Україну весною 1843 року; на початку лютого 1844 року Шевченко виїхав з України (19-го лютого він був уже в Москві: порів. дату написання поезії: „Чигрине, Чигрине!“) до Петербургу. Друга подорож Шевченка на Україну відбулася лише в 1845 році.

КАВКАЗЪ.

Искреннему моему
Якову де-Бальмену.

Кто дастъ главѣ моей воду,
И очесемъ моимъ источникъ слезъ,
И плачуся и день и ночь, о побіенныхъ.
Іереміи. Глава 9, стихъ I.

За горами горы хмарою повити
Засіяни горемъ кровію полити.
Споконъ вику Прометей,
Тамъ орелъ карає

- 5   Що день божій добри ребра
                       Й серце розбиває.
                       Розбиває, та не выпє
                       Живущої крови
 10   Воно знову оживає
                       И смієця знову.
                       Не вмирає душа наша,
                       Не вмирає воля.
                       И несытый не выоре
                       На дни моря поле.
 15   Не скуе души живої
                       И слова живого.
                       Не понесе славы бога
                       Велького бога.
                       Не намъ на прю зъ тобою стати!
 20   Не намъ дила твои судить!
                       Намъ тилько плакати, плакати, плакати,
                       И хлибъ насущный замисить
                       Кровавымъ потомъ и слезами.
                       Каты згнушаюця надъ нами
 25   А правда наша пьяна спить.
                       Колы вона прокинеця?
                       Колы одпочиты
                       Ляжешъ боже утомлений!
                       И намъ дасы житы!
 30   Мы вируемъ твой сыли
                       И духу живому.
                       Встане правда! Встане воля!
                       И, Тоби одному
                       Помолятса вси языки
 35   Во вики и вики
                       А поки що течуть рики
                       Кровавіи рики!

- За гбрами горы хмарою повити
                       Засіяни горемъ кровію полити.
 40   Отамъ то милостивіи мы
                       Не нагодовану и голу
                       Застукалы сердешну волю
                       Та й цкуемо. Лягло костьмы
                       Людей муштрованыхъ чимало,
 45   А слезъ, а крови? напоить
                       Всихъ ИМПЕРАТОРИВЪ бы стало
                       Зъ дитьми и внуками втопить
                       Въ слезахъ удовьихъ, а дивочихъ
                       Пролытыхъ тайно середъ ночи!
 50   А матерныхъ горячихъ слезъ!
                       А Батьковыхъ старыхъ кровавыхъ
                       Не рики, море розлылось
                       Огнѣне море! Слава! слава!
                       Хортамъ и гончимъ и псарямъ

- 55 И нашимъ батюшкамъ царямъ
     Слава. ¹⁾
     И вамъ слава сынї горы
     Крыгою окути.
     И вамъ лыцари велики
- 60 Богомъ не забути.
     Боритесь, поборыте
     Вамъ богъ помагае!
     За васъ правда, за васъ слава
     И воля святая!
- 65 *Чурекъ и сакля* все твое
     Воно не прошене не дане
     Ни хто й не возьме за свое
     Не повиде тебе въ кайданахъ.
     А въ насъ!.. нате письменни мы
- 70 Читаемъ Божїи глаголы!..
     И одъ глы(бо)кои тюрмы
     Та до високого престола
     Уси мы въ золоти и голи.
     До насъ въ науку мы навчимъ
- 75 Почему хлибъ и силь почимъ!
     Мы христїяне; храмы, школы
     Усе добро самъ богъ у насъ!
     Намъ тилько *сакля* очи коле
     Чого вона стоить у васъ
- 80 Не намы данъ; чомъ мы вамъ
     Чурекъ же вашъ та вамъ не кинемъ
     Якъ тїй собаци! чом вы намъ
     Платыть за сонце не повинны!—
     Та й тилькожъ то! мы не погане
- 85 Мы настоящи христїяне
     Мы малымъ сыти!.. а зате!
     Якбы вы зъ нами подружилы
     Багатобъ де чому навчились!
     У насъ же й свита якъ на те
- 90 Одна Сибирь неизходима
     А тюрмъ! а люду! шо й личить
     Одъ молдаванына до фина
     На всехъ языкахъ все мовчить
     Бо благоденствуе! у насъ
- 95 Святую Библию читае
     Святый чернець, и научае
     Шо царь якїйсъто свыни пасъ
     Та дружню жинку взявъ до себе
     А друга вбивъ. теперь на неби
- 100 Отъ бачите яки у насъ
     Сыдятъ на неби! Вы ще темни
     Святымъ христомъ не просвищенни ²⁾
     У насъ навчиця!.. въ насъ деры
     Деры та дай

¹⁾ Замісць р. 54—55—в рукопису перше було: „Космополитамъ кныгарямъ

И кроткимъ батюшкамъ царямъ“

²⁾ р. 102 Замісць „Святымъ христомъ“... в рукопису перше стояло: „Догматами...“

- 105   И просто въ рай
Хочъ и ридню всю заберы!
У насъ! чого то мы не вміемъ?
И зори личемъ, гречку сіемъ
Французивъ лаемъ. продаемъ
- 110   Або у карты програемъ
Людей... не негровъ... а такихъ
Таки хрещеныхъ... *но простыхъ*
Мы не Гишпаны; крый насъ боже
Шобъ крадыне перекупать
- 115   Якъ ти жиды. мы по закону!
По закону апостола
Вы любите брата!
Суеслови лицемъры
Господомъ прокляти.
- 120   Вы любите на братови
Шкуру а не душу!
Та й лупите по закону
Дочци на кожушокъ.
Байстрюкови на придане
- 125   Жинци на патынки.
Соби жъ на те шо незнають
Ни диты ни жинка!
За когожъ ты розипьявся ¹⁾
Хрысте сыне божій?
- 130   За насъ добрыхъ, чи за слово
Истинны.. чи може
Шо б мы зъ тебе насміялись
Воножъ такъ и сталось
Храмы, капыци, и иконы
- 135   И ставныки и мурры дымъ
И передъ обра(зо)мъ твоимъ
Не утомленные поклоны.
За кражу, за войну, за кровъ
Шо бъ братьню кровъ пролыты просятъ
- 140   И потимъ въ даръ тоби приносятъ
Зъ пожару вкраденый покровъ!!..
Просвитылысь! таце й хочемъ
Другихъ просвитыты
Сонце правды показаты.
- 145   Слипымъ бачишь дитямъ!!
Все покажемъ! тилько дайте
Себе вруки взаты.
Якъ и тюръмы муроваты
Кайданы куваты—
- 150   Якъ и носытъ!.. и якъ плысты
Кнуты узловати
Всему навчимъ; тилько дайте
Свой сынi горы
Остатнi... бо вже взаты
- 155   И поле и море.

¹⁾ р. 128. В рукопису перше було: „За щожъ тебе роспыналы“.

И тебе загнали мій друже єдиний
 Мій Якове добрый! не за Украину
 А за її ката, довелось пролыгъ
 Кровъ добру не чорну. довелось запить
 160 Зъ московскои чаши московську отруту!
 О друже мій добрый! друже не забутий!
 Живою душою въ Украйни витай
 Литай зъ козаками по надъ берегами
 Розрыти могилы въ степу назырай.
 165 Заплачь з козаками дрибными слёзами
 И мене зъ неволи въ степу выглядай, ¹⁾
 А поки що мои думы
 Мое люте горе
 Сіятыму нехай ростуть
 170 Та з витромъ говорятъ.
 Витерь тыхий зъ Украйны
 Понесе зъ рососою
 Мои думы, ажъ до тебе!..
 Братънею слёзою
 175 Ты ихъ друже привитаешъ
 Тыхо прочитаешъ...
 И могилы, степы, море,
 И мене згадаешъ.

18 ноября
 1845
 в Переяслови.

Посвята й епіграф в „Кобзарі“ Доманицького наведені не точно. („Якову де-Бальмену“. Замісць: „очесемъ“—„очам“)

р. 1 Дом „ . . . хмарами . . . “
 „ 5 Дом. „ . . . доббе ребра“
 „ 14 Дом. „ . . . поля“ (русизм).
 „ 26 дом. „Коли ж . . . “
 „ 31 Дом. „І слову . . . “
 „ 34 Дом. „Поклоняється . . . “
 „ 38 Дом. „ . . . хмарами . . . “
 „ 4 Дом. „ . . . Милостиві . . . “
 „ 63—64 Дом. „За вас сила, за вас воля
 І правда святая“.
 „ 66 Дом. „ . . . й не дане“.
 „ 87 Дом. „подружились“.
 „ 101 Дом. Слово „сидять“ пропущено!
 „ 102 Дом. „Догматами . . . “
 „ 105 Дом. „І прямо . . . “
 „ 112 Дом. „ . . . та простих“.

Замісць р. 124-го в Доманицького помилково на першому місці стоїть р. 125.
 р. 128 Дом. „ . . . роспинався“.
 „ 132 Дом. „ . . . посміялись?“
 „ 133 Дом. „Воно . . . “
 „ 137 Дом. „Неутомимі . . . “
 „ 139 Дом. „ . . . просим“.
 „ 140 Дом. „А погім . . . “
 „ 150 Дом. „Як носить їх...“
 „ 153 Дом. „Взяти свої гори“
 „ 154 Дом. „Останні“
 „ 157 Дом. „ . . . Якове любий!..
 „ 160 Дом. „ . . . чарки . . . “
 „ 164 Дом. „ . . . нагляддай“.
 „ 177 Дом. „ . . . горк“.

ХОЛОДНЫЙ ЯРЪ.

У всякого свое лыхо,
 И въ мене не тыхо.
 Хочъ не свое позычене
 А все таки лыхо.
 5 Нащо баця те згадувать
 Шо давно минуло
 Будьтъ бо знае колышне

Добре шо заснуло;
 Хочъ и яръ то й; вже до ёго
 10 И стежки малои
 Не осталось, и здаеця
 Шо ништо й ногою
 Не ступивъ тамъ, а згадаешъ
 То була й дорога

¹⁾ р. 166. Раніше в рукопису було: „И мене до себе в степу...“

- 15 Зъ монастыря мотриного
До Яру страшного
Въ яру колысь Гайдамаки
Таборомъ стоялы
Лагодылы самопалы
Ратыща стругалы,
У яръ тойди сходылися¹⁾
Мовъ и зъ христа зняти
Батько съ сыномъ и братъ зъ
[братомъ
Одно-стайне стати
25 На ворога лукавого
На лютого ляха.
Де жъ ты дився въ яръ глы-
[бокій
Протоптаный шляху?
Чи самъ зарись темнымъ лисомъ
30 Чи то засадылы,
Нови каты? Шобъ до тебе
Люды не ходылы
На пораду, шо имъ діять
Зъ добримы панами
35 Людоидами лыхими
Зъ новими ляхами?
Не сховаете? надъ Яромъ
Зализнякъ витае
И на Умань позирае
40 Гонту выглядаетъ.
Не ховайте, не топчите
Святого закона
Не зовите преподобнымъ
Лютого Нерона.
45 Не славтеся царевою
Святою войною.
Бо вы й сами не знаете
Що царыки коять.
- А кричете, шо несете
50 И душу и шкуру
За отечество!... ейбогу
Овеча натура;
Дурный шыю пидставляе
И не знае за що!
55 Та ще й Гонту зневажае
Ледаче лыдащо!
„Гайдамаки не воины,
Розбойныки, воры,
Пятно въ нашій исторіи“...
60 Брешишь людоморе!
За святую правду-волю
Розбойныкъ не стане
Не роскуе закованый
У ваши кайданы
65 Народъ темный, не зариче
Лукавого сына,
Не розыбье живе сердце
За свою краину
Вы розбойныки несыти
70 Голодни вороны.
По якому правдывому,
Святому закону?
И землю всимъ данною
И сердешнымъ людомъ
75 Торгуете, стережицяжь
Бо лыхо вамъ буде
Тяжке лыхо!... дурить дитей
И брата слипого
Дурить себе, чужихъ людей
80 Та не дурить бога.
Бо въ день радости надъ вами
Разпадеця кара.
И повіе огонь новый
Зъ холодного яру.

вьюныща

17

декабря

1845.

р. 2 Дом. „... те лихо“.

„ 3 Дом. „Хоть . . .“.

„ 5 Дом. „Нащо-б . . .“.

р. 7 Дом. „... Бог-знае . . .“.

„ 9 Дом. „Хоть би й Яр . . .“.

Р. 17—26 — в другому та третьому виданні свого „Кобзаря“—Доманицький зробив помилкову перестановку зазначених рядків. Поправку цю було зроблено на підставі копії „Холодного Яру“, що належала Івану Лазаревському. Замість р. 17—20 у Доманицького на першому місці стоять рядки 21—26. Порівняйте:

17. Въ Яру колысь гайдамаки Таборомъ стоялы	Дом. 21. „У Яр тоді сходилися, Мов із хреста зняті, Батько з сином,
1. Лагодылы самопалы,	2. І брат з братом, Одностайне стати
20. Ратыща стругалы“.	26. На ворога лукавого На лютого Ляха.

1) р. 21. Замість слова „тойди“—в рукопису раніше було: „колысь“.

р. 21 Д м. „ . . . тоді . . . “
 „ 40 Дом. „ . . . вижидає“
 „ 43 Дом. „І не кличте . . . “.

р. 54 Дом. „Й сам не знає . . . “
 „ 75 Дом. „ . . . Стережитесь“.

Р. 84 Дом. Замість: „ . . . яру“—стоїть російсь а форма „ра“. Поправка зроблена очевидно до рими „кара“ (р. 82).

Подав Михайло Новицький.

ПЕРЛЮСТРОВАНІЙ ЛИСТ П. КУЛИША ДО С. Т. АКСАКОВА.

В архіві Пушкінського Дому при Російській Академії Наук перебується такий урядовий витяг з „перлюстрованого“ листу П. Ол. Кулиша:

28 октября 58.
 Изъ С.-П.-га.
 Кулишъ въ Москву
 Серг. Тим. Аксакову.

О Малорусскомъ
 сепаратизмѣ.

„Слова мои кажутся иногда рѣзкимъ крикомъ потому, что имъ не предшествовали свободныя объясненія съ читающимъ обществомъ; что свободы слова мы, Малороссіяне, лишены болѣе, нежели какая либо народность въ Русской Имперіи; мы поемъ свою пѣсню на землѣ; чуждей. Для насъ не наступила еще терпимость мнѣнія, которою пользуетесь вы — Великороссіяне. Мы имѣемъ противъ себя не одно Правительство, но и ваше общественное мнѣніе. Мы имѣемъ противъ себя даже собственныхъ земляковъ — недоумковъ. Насъ горсточка, хранящихъ вѣру въ свою будущность, которая, по нашему глубокому убѣжденію, не можетъ быть одинакова съ будущностію Великорусскаго народа. Между нами и вами лежитъ такая же бездна, какъ между драмой и эпосомъ: и то и другое великія созданія божественнаго гения,—но странно желать, чтобы они слились въ одинъ родъ! А ваше общество этого желаетъ и въ это вѣруеть слѣпо. Ваше общество думаетъ, что для насъ клиномъ сошлась земля въ Московскомъ Царствѣ, что мы созданы для Московскаго Царства“.

Подую його як цікавий виклад Кулішевої ідеології, і заразом—як памятку „добрих старих часів“.

А. Лященко.

З КУЛИШЕВОГО АРХІВУ.

До Академії Наук передано частину Кулішевого архіву, що дає чимало цікавого матеріалу для дослідника історії української літератури, зокрема Кулішевої творчості. Цей архів од Олександри Михайлівни, дружини Кулішевої (Ганна Барвінок), перейшов до І. М. Каманіна, як матеріал до великого видання Кулішевих творів під редакцією Каманіна. У цю величезну збірку (передбачалося випустити 20 томів, але вийшло тільки п'ять, перший — 1908) мали ввійти, як каже редакція в оповістці, „стихотворенія Кулиша П. А., его стихотворные переводы изъ Библии, драмы, романы, повѣсти, сочиненія историческія, историко-литературныя, этнографическія, педагогическія, полемическія и публицистическія, наконецъ, письма П. А. Кулиша къ разнымъ лицамъ и его біографія“. Тому в цьому архіві зібрано, крім різнороманітних родинних матеріалів, важливих і другорядних, ще й копії видрукованих уже праць Кулішевих — історичних, поетичних (вірші, поеми), листів (до В. В. Тарновського, Д. Каме-нецького та инш.). Чимало листів до Кулиша, але найбільше — до О. М. Кулішевої з приводу видання творів і памяток про чоловіка (від відомого

біографа Кулішевого Шенрока), з приводу смерті Куліша й вшанування його імені (від М. В. Лисенка, І. Шрага, Є. Тимченка, М. Павлика, П. Стебницького, С. Єфремова, М. Чернявського та баг. инш.). Де-що цінне з архіву вже загинуло (оригінал Щоденника Кулішевого, напр.), і тут, серед численного мотлоху, доводиться „вижувати“ цікавіше. Коли, після смерті І. М. Каманіна, архів перейшов до В. У. А. Н., цю роботу виконувати легше, але ж на черзі дня — детальний опис архіву, що тільки й може відкрити шлях дослідникам.

Подаємо де-які цікавіші фрагменти, поки-що цілком випадкові.

Вірші П. Г. Власенкової.

Невеличкий зшиточок віршів має 9 подвійних сторінок. Згори написано: „Стихотворенія Параскевіи Григорієвны Власенко, урожденной Средбольской“. Оливцем, Кулішевою рукою, додано: „Ся покойна вже дама не ладила с покойним уже чоловіком своїм. Виховано її на Московщині, так що подивившись на Москаля Чарівника, дивовалась: „чого не видали вони в тому театрі. Говорять так усі, як мужики“. От же як довелося нарекати віршами на чоловіка, дак нарекала не московщиною. Тим я й списав її нареканья“. Тут маємо два вірші, обидва на початку мають означення: „Безъ заглавія“. Копію зроблено 1888 р., але написано їх значно раніше: перший—1842 р. в с. Мартиновці, другий—1865 р. в Борзні. Життя цієї Власенкової найкраще виявляється в її двох творах — нещасне, загублене життя з чоловіком, що ненавидить і не поважає жінки. Літературну школу не важко зазначити: це школа відомого борзенського поета-невдахи Віктора Забіли, що в своїх віршах з сильною народньо-поетичною основою відбивав власні конкретні, біографічні переживання ¹⁾. Це типові зразки тієї обивательської, міщанської поезії, що дуже поширилася по Україні в 30—40 рр., яку (поезію) так гостро висміяв Шевченко в особі Аркадія Родзянка або Афанасьєва-Чужбинського (у „Щоденникові“, вид. Яковенка, с. 178 і 190). Переважно лірична, навіть сентиментально-лірична, ця родинна поезія ширилася серед українського дрібно-маєткового панства. Не маючи жадної суспільної ідеології (ми не говоримо про класову свідомість, притаманну в певній мірі всім тоді представникам цієї соціальної верстви) і ширших культурних інтересів і змагань, ця маса дрібно-маєткової обивательщини могла тільки співати про власне, дрібненьке горе, про власний побут, про власні надії. У цьому песимізмі й скигліні вчувається безнадійність класи, що швидким економічним розвитком була засуджена на загибель (60-ті роки й дальший розвиток капіталістичних відносин). Народньо-поетичний стиль тільки формально наближає цю поезію (чи й можна назвати її поезією) до народніх інтересів, але мотивами й загальним настроєм це віршетворство є типовим продуктом певної класи, отого дрібно-маєткового панства.

Фонетичні особливості мови зберігаю, правопис даю сучасний.

Сині хмари наступають,
Мабуть дощик буде,
І мій милий невеселий,
Все, як голуб, гуде.

Уже дощ і накрапає,
Хмари так і нависли;
Скажи, скажи, мій миленький,
Що в тебе на мислі.

Чи ти мене вірно любиш,
Чи другу кохаєш,
Що зо мною ти все мовчиш,
Других привітаєш.

Ти все сумний і все кажеш:
„Лучче-б не жениться“.
Під инший час ти на мене
Не хочеш дивитьсяя.

¹⁾ Див. статтю В. Мирвця — „Життя і твори Віктора Забіли“. „Кіев. стар“, 1906. кн. 5—6.

Чим я тобі, мій миленький,
Да не по любові?
Хиба за тим, що я бідна,
І не чорні брови?

Може б з чорними бровами
Менш тебе кохала,
Може б бувши богатшя
Дуже мудрвала.

Я не зовсім таки й бідна:
Єсть пчілки і польце;
Хоть не чорні брови маю,
Да не з гірших литцем.

Бачця і к ділу я способна
І чепурно хожу,
Зовсім, кажуть; я моторна,
Да тобі не вгожу.

І діточок дуже люблю,
А тебе ще більше,
Усе, кажуть, добре роблю,
А мені все гірше.

Не горюй же, мій миленький,
Не вдавайся в тугу;
Було шукать під натуру,
Було брати другу.

Не хотіла б я такого
Тобі говорити;
Як здумаю быть не твоей,
Не хотіла б жити.

Я і рада б твою тугу,
Милій, розважати,
Да не знаю, з якої річчю
До тебе пристати.

Стану казать, що щаслива,
Живши за тобою,
Ти потупиш очі в землю,
Кивнеш головою.

Стану казать: „Молись богу,
То все добре буде“,
А ти кажеш: „Не бог нас звів,
Звели злиї люде“.

Дуже тяжко, дуже важко
Мені в світі жити;
Часто сльїзми оболлюся,
Як гляну на діти.

Може тобі од нелюбой
І діти не милі;
Буду тужить я про сее
До самой могили.

У другому, досить довгому віршеві (ми його не друкуємо, шкодуючи місця) авторка в щирому тоні переказує своє життя з чоловіком-невдахою.

До всього він кидається,
Все пильнує зробити,
Да нічому ладу нема,
І все діло стоїть.

Зруйнована економічно в нових умовах життя (її оселя двічі горіла), авторка не має ладу і в родині своїй, хоч і задоволена своїми дітками.

Одно мені тільки горе —
Нігде з сімей дїться,
Що дожили до старости —
Нігде прихилиться.
Не год пройшов, не два прошли,
А прошли десятки;
Тягаємся ми по світу,
Не збудуем хатки.

Так закінчується це наївне, хоч і не позбавлене певного ліризму, оповідання автора про своє страждене життя. Нам не пощастило роздобути інших відомостей про П. Власенкову, але її дві спроби ще більше розтулюють завісу над тим, яке поширення мала українська поезія до Шевченкової доби й хто був її представником, її, можна сказати, творцем.

Блідий, обивательський образ Власенкової додає зайву рису до постати цього дрібно-маєткового дворянина, що з 20-х до половини 40-х років панував в українській літературі. Тільки цим і можуть бути інтересні наведені „вправи“.

Лист П. Куліша до Марка Вовчка.

Цього листа написав Куліш 15 березня 1860 р. в Петербурзі. В уривках він уже відомий в нашій науці (див. В. Шенрок—П. А. Куліш, біографіч. очерк, „К. Ст.“, 1901, 7—8, с. 48, хоч тут помилково рік листа представлено 1862 замість 1860, як це видно з нашої копії й змісту самого листа; В. Доманицький—„М. О. Маркович—авторка „Народніх оповідань“, Літ.-Н. Вістник, 1908, I, стор. 71), але ми подаємо його цілком, зважаючи на загальну цікавість листа і незнайомство звичайного читача з зазначеними спеціальними виданнями Листа друкуємо з копії, зробленої рукою В. Шенрока.

„Жаль, что Вы, Марья Александровна, не рѣшаетесь дать свой портретъ для такого святаго дѣла. Переизданіе Вашихъ *оповіданій*, изъ выручки за которія Вы опредѣляете половину на изданіе общедоступныхъ книгъ, я нахожу покажѣсть неудобнымъ: надо что-нибудь прибавить, а что у насъ есть, кромѣ напечатанныхъ въ Хатѣ *Чаръ*? Впрочемъ, если Вы желаете видѣть второе изданіе, напишите—и оно явится.

Журналъ Василю Михайловичу разрѣшенъ; но Василій Михайловичъ хочетъ издавать его въ духѣ примиренія съ панами, и объявилъ, что хотя цензура и пропустила въ Хатѣ начало моей драмы *Колій*, но онъ ее въ журналѣ не напечаталъ бы, и проч. въ этомъ родѣ. Онъ присвоиваетъ себѣ право второй цензуры, хочетъ ублажить пановъ и полюбить ихъ своимъ журналомъ, тогда какъ панское негодованіе противъ *Коліівъ* я считаю заслугою украинской литературы, по преимуществу демократической. Едва ли я дамъ ему хоть что-нибудь въ журналъ, потому что онъ хочетъ кормить читателей похлебкою неопредѣленного вкуса и, помѣстивъ Ваши рассказы, ради ихъ извѣстности, вѣроятно будетъ у Кочубеевъ говѣть, у Галагана исповѣдываться, а у Тарновскаго причащаться въ отпущеніе грѣха своего. Какъ бы то ни было, но я бы желалъ продолжать свое дѣло въ строгомъ литературномъ смыслѣ, и печатать *Левяду* немедленно. Съ нетерпѣніемъ ожидаю Вашей пьесы. Только за нею и останова. Лишь только украинская словесность измѣнитъ свой величавый тонъ неуклонной правды, свидѣтельствуемой даже ея молчаніемъ,—ей угрожаетъ пошлое многословіе и безхарактерность. Василій Михайловичъ разставилъ свои изнѣженныя руки, чтобы поняньчить ее по пански хоть одинъ годикъ и привить ей манеру говорить ни то, ни се, господствующую въ такъ называемомъ высшемъ кругу и усвоенную имъ самимъ по сочувствію. Я даю себѣ слово стоять на стражѣ простонародной прямоты и выразительности слова. Вотъ почему я издаю сборники, а между тѣмъ жду возможности основать противоположного недоляшеству направления. Но довольно. Я позабылъ, что мнѣ слѣдовало подражать въ краткости Вашему письму“.

П. Кулішъ.

Цей лист адресовано до М. О. Марковички, з якою у Куліша були складні й цікаві взаємовідносини, ще й досі не виявлені цілком (зберіглися листи М. О. до Куліша, що ці відносини остаточно виявляють). З 1860 р. маємо два листи Кулішевих до М. О., писаних під час охолодження цих відносин (див. цитовану статтю В. Доманицького). Портрета прохає Куліш надіслати для „Галереї портретовъ українскихъ писателей“, що мав тоді видавати й дійсно видав Д. Каменецький.

„Василій Михайлович“ — то Білозерський (1823—1899), редактор журналу „Основа“. Куліш тут виявляє свій погляд, в занадто різкій, правда, формі, на офіційного керівника першого журналу, присвяченого українознавству в широкому розумінні цього слова. Куліш правдиво виявляє ту соціальну верству, що стояла на чолі журналу: це група дрібномасткового панства, що вічно вагалася між великопанською аристократією й народними трудовими елементами; вузько розуміючи українське відродження, ця група не сполучала його з тією демократичною й революційною ідеологією, яку підніс Шевченко. Ось чому „Основа“ не мала певного соціально-політичного світогляду, або, в кращому разі, вагалася від антидемократичних, буржуазно-феодалних поглядів до прогресивних, притаманних культурному народництву (стаття Ів. Стешенка—„Українські шестидесятники“ в „Записках Укр. Наукового Товариства“, т. II). Про історію „Основи“ вже де-що подавалося в „Кіев. Старині“ (1899 р., кн. III і V; 1901, кн. VII—VIII; лист Кулішів до С. Носа, з 22 березня 1862 р., „К. Ст.“, 1899, IV і т. д.), але ніде не зазначалося соціальну позицію „Основи“, як причину її дочасної смерті й малого впливу на молодь. Лист Куліша кидає нове світло на цей бік справи. Цікавий лист і для самого автора, що належав, власне, до тієї-ж соціальної групи, але підпадав инколи впливам демократичної, „разночинної“, шевченківської інтелігенції: у цьому конфлікті між соціальним еством Куліша й новими вимогами життя, що виразно демократизувалося в звязку з перемогою в Росії промислового капіталізму, власне й полягає душевна його трагедія.

Кочубеї, Галаган (Григорій Павлович, 1819—1888), Тарновський (Василь Васильович, треба думати, Тарновський син, з яким листувався в дуже приятельських тонах Куліш—„Кіев. Ст.“, 1899, I) — відомі тоді представники великопанської, аграрної аристократії, що цікавилися українською етнографією, літературою, але, певна річ, додержувалися певної соціальної позиції, про це й говорить Куліш.

Лист П. Куліша до Омеляна Огоновського.

Як відомо (див. Шенрок—„П. А. Куліш“, „Кіев. Стар.“, 1901, X, с. 28—29 і д.), Куліш листувався з відомим галицьким ученим Омеляном Огоновським, автором малонаукової „Історії літератури рускої“. Цей лист, очевидно, надіслано в відповідь Огоновському, який прохав Куліша подати біографічні матеріали для своєї „Історії“. Дійсно, в „Історії“ Огоновського (части III, I, 1891) немає відомостей, взятих безпосередньо від автора. Листа друкуємо з копії, доконаній рукою Шенроковою. Як вона попала між Кулішеві папери—невідомо.

„Високоповажний Пане Доктор!

Загадуєте Ви мені—не Вам кажучи—найтруднішу працю над усі праці мої: велите бо чоловікові писати про себе самого. Та ж і св. Августин і грішний Жан Жак не задовольнили людей розумних; я-ж, недостойний спомину поруч із ними, ба й себе самого не задовольнив-би. Нехай пишуть про мене люде, як розуміють. Хоч у чому й схиблять, байдуже мені, як не чутиму, та й слухатиму, коли-б довелось, байдужно.

Все-ж бо такі любо мені було довідатись із Вашого шановного листу, що там у Галичині, в нашій любій Ладимерії, дбають про стародавній руський елемент. Киянин Петров у своїй історії малоруської словесности писав про мене аж надто широко: молотив, не згонивши і не віявши. З тієї купи, що назгортав тімаха, може й Ви, Високоповажний

Добродію, собі що небудь, провіявши, візьмете. Петров знає мабуть чи не всі мої псевдоніми: бо знався з таким чоловічком, що проживав у мене в Петербурсі за підпасича. По пам'яті-ж нічого не пригадаю, а писання мого мало зосталось і в Ганні Барвінок, alias Нечуй-Вітер.

Щоб уволити Вашу волю задля самої гречности, сповіщаю Вас, що тепер Москва печатає три томи моєї книги: „Отпаденіє Малороссії отъ Польши“. Се-ж і є біографія: бо „не пишеться—не живеться“, мовляв той Гоголь. Знайти (?) тільки, що вона замість *потентати* печатає *патенти*, замість *юродовий* (?) печатає *нерадивий*; інде промине слово, друге й третє, що і пишмак у голову зайде догадуючись, а інде приткне „се“ або-що ні к селу, ні к городу. Сказано: „для хахловъ и такой богъ брядъ“—вічна пам'ять Грицькові Квітці.

Задовольняючи Вашу біографічно цікавість, мушу сповістити Вас, що в мене готові до друку ось які Шекспірови твори: „Король Лир“, „Кориолян“, „Приборкана гоструха“, „Ромео і Джульєтта“, „Юлій Цезар“, „Багацько галасу з-нечев'я“, „Макбет“, „Антоній і Клеопатра“, „Міра за міру“, „Гамлет“. Я, бачте, придержуюсь хронології, і попереду історичної драми іде в мене трагедія, а позаду комедія. Так довів-би переклад Шекспіра й до кінця, коли-б ніщо не перебивало. Із наших драм історичних, *saufe des tieux*, (?) маю готові „Цар Наливай“ і „Петро Сагайдачний“. Та ще маю поему „Маруся Богуславка“, другу „Уляна Ключниці“, третю „Сторчак і Сторчачиха“, та буде лірики з томок, під назвою „Дзвін“, а то недавно оце, помивши руки після кривавої Хмельнищини, переспівав по нашому Байронового „Чайльда Гарольда“ та де-що з Гейне. От Вам і вся біографія поки-що. Занедбав би я все инше задля історії, та на хуторі можна писати хіба так, як написав я „Отпаденіє“, а вирвавшись на волю, заходжусь коло другого, ширшого видання „Історії возсоединенія Руси“. І той підмальовок (?) готовий на папері і в голові. Тільки допадусь до бібліотек, так і поведу знов мову про возсоединеніє, аж поки доведу аж до нашого часу, бо ми й досі не возсоединились, та не хутко й возсоединимось.

Ганна Барвінок дякує Вам за вподобу, та вже вона свою автобіографію послала до Вашої землячки, Наталі Кобринської. Ся пані високо стоїть у нас у повазі.

При сій нагоді дозвольте спитати в Вас, чи не зосталось уві Львові хоч руїни православної, не уніятської і не-вірменської церкви? Коли зісталась, то як і яка вона є? Може маєте книжечку про сю річ, то пошліте під бандеродем, спасибі Вам, у Борзну, на моє ім'я. Сим робом доходили до нас книжечки Пані Кобринської, вкладкою в середину, наче коректура. Та, мабуть, цензурі таки й байдуже про хуторі. А хоч и повернуть на Киев, то свята річ і звідтіля до мене прийде. Верну з подякою.

Щиро прихильний до Вас

П. Куліш.

1889, квітня 15.
Хутір Ганнина Пустинь
під Борзною.

Подав Ол. Дорошкевич.

УКРАЇНСЬКІ МОТИВИ У О. Н. ОСТРОВСКОГО.

У збірнику, виданому „Пушкинским домом“ з нагоди 100-річного ювілею Островського, по-між иншими матеріалами спиняє на собі увагу чернетка „Записок Замоскворецкого жителя“—єдиного власне оповідання, що написав славетній російський драматург.

Цей текст—низка послідовних обробок одного сюжету—дає цікаві факти до характеристики літературних дебютів письменника. Перш за

все він примушує на три роки назад одсунути початок літературних вправ Островського; далі доводить, як серйозно ставився він уже тоді до своєї праці; нарешті, виявляє цікаву еволюцію його літературного стилю на протязі роботи над цим сюжетом. „Идет время—пише в своїх вступних увагах до тексту М. Беляев—и старая тема незаметно перерождается в душе автора, облекаясь в совершенно новые формы. Прожитые годы заставляют автора глубже, пристальнее взглядеться в анекдот, подметить в нем новые черты.... остается смешное, но комизм переходит в юмор, заставляет задумываться“¹⁾). В перших текстах автор не опановує ще сюжету, одходить од головної лінії кільки разів, і тільки протягом трьохрічної праці надав він йому належної форми.

До цього часу була відома тільки остання редакція, та сама, що її надруковано було в „Московскому Городскому Листку“ за 1847 р., а далі й по збірках його творів²⁾). Вже в цьому тексті маємо ми епізодичну фігуру „будочника“,— він „быль хохоль да такой чудакъ: что у него не спроси, ничего не знаетъ. Такая ужъ у него была поговорка. А какъ его знать, чего не знаешь...“ І далі, в тих коротеньких репліках, що дає автор цьому персонажеві, українське походження його ілюструється ледве помітно: „та Богъ его *знае*, какъ его знать, чего не знаешь... Кто его *знае*“.³⁾

Перша з надрукованих в ювілейному збірникові чернеток дає більше українського матеріалу⁴⁾.

„ . . . хохоль будочникъ сидѣлъ на скамейкѣ и что-то мурлыкалъ меланхолия [разливалась] отражалась [по] на его [лицу] лицъ и [по] во всѣхъ движенияхъ. — Вотъ подошелъ к нему [хож] [хожалый] другой буточ[никъ] гораздо подод[дя]. 1 [что] що Трохиме а який часъ, 2 та вже часовъ десять е. 1 еге [е] а гдѣ ты бувъ, 2 та съ фартальнымъ ходили. 2 А гдѣжъ винъ дивався, 2 та гдѣ!—у Браилов. 1 еге—а що тамъ 2 та що [купци] яки то нѣмци гуляють. 1 еге 2 и музыка грае и якого то вальца [пляшуть] танцуютъ. 1 еге, а горилку пьютъ 2 та [как] якъ пьютъ, безъ усякой лепорции [и разсужденія]. 1 ну а винъ що 2 пивъ, пивъ и горилку и пиво и усе таякъ у плясъ пуститя, такъ у во всей официи беда, 1 еге. 2 я ну швыдче от биди втикати“⁵⁾.

Далі ми бачимо прототип наведених вище рядків з останньої редакції. Коли будочника питають, де мешкає один службовець, він кільки разів відповідає майже одною фразою: „Що тобі.... та Богъ его знае, какъ его знать, чего не знаешь“.... і, крім того: „Да много ихъ тутъ въ сѣр[ыхъ] штанахъ [ходитъ].... та що ты дерешся, не въ указанныя часы по вулицамъ шатается, та еще и дерется, та еще може потаскуша якая.... Вот его фатера.... ступай соби....“⁶⁾.

Нарешті пізніша з надрукованих редакцій найближча до тої, що була досі відома, повторює нам лише ці останні рядки⁷⁾.

Порівнюючи весь отут наведений український матеріал, ми можемо зазначити: 1) що в першій редакції його було більше, і що він мав що до своєї лексики різноманітніший характер; 2) що автор виправляв його, наче б то українізуючи замість „как“—„як“, „что“—„що“ і т. и.

Що-ж спонукало Островського, який до цього часу не тільки не бачив України, але й взагалі не виїздив по-за межі Москви, зробити свого

¹⁾ Островский. Новые матерьялы. Письма. Труды и дни. Статьи/ Под редакцией М. Д. Беляева. Труды Пушкинского дома при Российской Академии Наук. ГИЗ. Ленинград 1924. ст. 8.

²⁾ Див. Полное собрание сочинений А. Н. Островского под редакцией М. И. Писарева. СПб. „Просвѣщеніе“. т. I. 463—476

³⁾ Ibid. 475. ⁴⁾ Як звичайно, в прямих дужках подано закреслені літери.

⁵⁾ ib. 17. ⁶⁾ ib. 18—19. ⁷⁾ ib. 41.

„будочника“ — „хохлою“? Звідкіль міг він ознайомитись з українською мовою, хоч би остільки, щоб подати оцю сценку? Які були тут імпульси: життєві спостереження, чи якісь інші впливи?

С. Максимов, що рано познайомився з Островским та його родиною, розповідаючи в своїх спогадах про будинок, в якому жив ще за батька письменник, надає досить уваги між иншим і архаїчний постаті будочника, що вартував проти цього будинку⁸⁾. С. Максимов наводить навіть де-які характерні вирази цього будочника, але вони нічим не свідчать про його українське походження. Очевидно, коли в своїй першій літературній спробі й використував Островский те, що він що-дня бачив на власні очі, — український характер цьому будочникові надано було під впливом якихось інших обставин.

Українські сюжети траплялися по російських журналах вже з початку XIX віку⁹⁾; часто можна було знайти там анекдотичну фігуру флегматичного та лінивого „хохла“, що здобув свій класичний вираз у Гоголя. Далі, що до „Записок Замоскворецького жителя“, то один із дослідників Островского, Н. Долгов, зазначає, що „весь набросок окрашен тем чувством жалости, которое ведет от Гоголевской шинели“¹⁰⁾. Але річ тут не тільки в цьому почутті жалощів, можна говорити й про глибший вплив Гоголя, що еволюціонував на протязі роботи Островского над „Зап. Зам. жит.“ В перших нарисах Гоголь більше впливав технікою своїх „Вечеров“¹¹⁾, в останньому відбився серйозний тон „Шинелі“. Таким чином Островский міг зробити будочника Українцем і під впливом українських оповідань Гоголя. Але, можливі тут і інші впливи.

„Записки Замоскворецького жителя“ написано безсумнівно під впливом ранніх, почасти дитячих навіть вражіннь письменника. Звідциль і постать будочника, звідциля-ж видно й вчитель-семинарист, що вчив Івана Ерофеевича¹²⁾. Принаймні ми знаємо, що першим учителем Островского був семинарист Вітанієвського монастиря; а далі — репетитором його був Українець Тарасенко¹³⁾. Дякуючи цьому, очевидно, Тарасенкові й познайомився письменник з тими елементами української мови, що маємо в балачках будочників¹⁴⁾.

Користувався Островский з українських матеріалів і по-за „Записками Зам. жит.“

Ми знаємо, що тяжко було Островскому просунути свої пєси на сцену. Ще р. 1846 почав він свою першу пєсу і тільки 14 січня 1853 року було вперше виставлено його комедію „Не в свои сани не садись“ на сцені московського „Малого Театру“¹⁵⁾. До цього часу вже кілька пєс його було вже надруковано, але жадна з них не побачила кону після

⁸⁾ С. В. Максимов. А. Н. Островский по моимъ воспоминаніямъ. Драматическія сочиненія А. Н. Островского, Н. Я. Соловьева, П. М. Невъжина. „Просвѣщеніе“, т. I, 6—8.

⁹⁾ Див. мою статтю „Україніка по давніх російських журналах“ — друкується в „Бібліологічних вістях“, ч. 6.

¹⁰⁾ Полн. собр. соч. А. Н. Островского. ГИЗ. Петроград, 1919, т. I, стр. XI, цїтую за Беляевим. Збірник, 8, пр. 1.

¹¹⁾ Порівн. примітку до слів котрогось будочника: „горилку пьють“ — над рядком написано олівцем „сказ(аль) дѣлая горломъ какъ будто что глотаеть“ — характерний для Гоголевих оповідань прийом, коли він живає щось подібне до сценічної ремарки.

¹²⁾ Збірник, 23.

¹³⁾ Б. В. Варнеке. Островский—Русский Біогр. Словарь, том: Обезьянниковъ—Очкинъ, СПб. 1905. стор. 426. I. Patouillet. Ostrowski et son théâtre de moeurs russes P. 1912. 3—4.

¹⁴⁾ Знайомство з Тарасенком відноситься очевидно до часів перебування Островского в гімназії, 1835—1840 рр. Г. П. Синюхаєвъ. Труды и дни Островского. Островский Сборникъ, 308—309.

¹⁵⁾ Синюхаєвъ, . . . ib. 311—318.

заборони „Свои люди сочтемся“. Але майже не звертали уваги дослідники на те, що вже в жовтні 1852 р. побачила драматургія Островського вперше рампу: на сцені московського Купецького клубу виставлено було переробку Островського Квітчини „Щира любови“ під назвою: „Искренняя любовь или милый дороже счастья“¹⁶). Таким чином, Островський, як каже один з його біографів, „пробрался в театр украдкою“¹⁷).

На жаль, ми дуже мало знаємо про цю виставу, але можна повірити П. Вейнбергові¹⁸), коли він каже, що переробка успіху не мала: в репертуар вона не ввійшла.

Переробки Островського не було надруковано ніколи, і невідомо нічого навіть, чи зберігся оригінал рукопису; оскільки не подано було про неї відомостей під час ювілею, коли надруковано було навіть нескінчені уривки з перекладів Островського, можна вважати, що цей текст втрачено; тим більше, що вистава відбулась на приватній сцені, де не зберігалися тексти пес, як це робилося по імператорських театрах.

Невідомо й те, під яким впливом звернув увагу Островський на цю майже найслабшу Квітчину песу.

Песи Квітчині ставилися по російських сценах в 40-ві роки¹⁹), але чи виставлялася „Щира любов“ в Москві—невідомо²⁰). А. Метлинський зазначає, що обидві вистави цієї песи в Харкові мали успіх²¹); може це так і було, але взагалі ця песа не стала репертуарною, як де-які інші Квітчині.

Можливо, що Островський ознайомився з цією песою з книжки, і тоді міг він користуватися тільки з надрукованого в „Южномъ русскомъ Сборникѣ“²²) українським текстом. До того цей сюжет був відомий російською мовою тільки в оповіданні „Вотъ любовь“—авторський переклад повісти „Щира любовь“, надрукований в „Современнику“ 1839 року²³). Але не кажучи вже про те, що „Пантеон“ напевне каже про переробку песи, навряд чи можливо, щоб автор в 1852 р. переробив оповідання, що було надруковано в 1839 р. і не звернуло до того на себе особливої уваги.

Можна думати, що український текст не був Островському дуже важкий. Українська мова „Москаля-Чарівника“ не заважала надзвичайному успіхові Щепкіна в цій песі. І хоч бракує в нас безпосередніх вказівок, але можна думати, що загальне захоплення Щепкіним-Чупруном поділяв і Островський, хоч і не було особливої приязни між цими велетнями російського побутового театру. Принаймні Островський добре пам'ятав цю

¹⁶) „Пантеонъ“. 1852 VI, кн. 11. Московский Вѣстникъ, ст. 5.

¹⁷) Н. Долгов. А. Н. Островский. Жизнь и творчество. 1823—1923. Москва — Петроград. 1923. стор. 43.

¹⁸) Біографічний очерк. Сочиненія А. Н. Островского. т. X. стор. I. П. Вейнберг пише, що драму було виставлено в Малому театрі, але це не вірно,—див. Пантеонъ Цікаво, що А. Григорьев, що стояв так близько до Островського, не написав нічого про цю виставу в московській театральній хроніці, що вів він в „Москвитянину“

¹⁹) На жаль маємо відомості тільки про Петербурзький „Александринский“ театр—А. Вольф. Хроника Петербургскихъ театровъ. СПб. 1877, ч. I, 94; II. 3, 5, 7, 78, 133.

²⁰) В Петербурзі її не ставили—див. у Вольфа.

²¹) „Южный русский сборникъ Амвросія Метлинскаго“. Харьковь, 1848: „Щира любовь, або милой дороже счастья, малороссійская драма въ пяти дѣйствіяхъ Грицька Основьяненка (Григорія Квитки), вложена изъ бувальщини, пята нумерація, стор. 91.

²²) Н. I. Петровъ (Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія. К. 1884, с. 95, пр. I): „Щ. любовь“, насколько мы знаемъ, не была напечатана на малорусскомъ языкѣ“. Що це помилка—ми це знаємо; російських видань „Щ. л.“ не зазначає Н. Баженов (Г. Ф. Квитка-Основьяненко. Библиографич. указатель. Изв. Отд. руск. яз. и сл. 1910, № 1, 270—290). „Ю. рус. сб.“ викликав маленьку замітку в Москвитянині (1849, ч. I, розд. IV, 38—40), але „Щ. л.“ тільки згадується серед інших речей збірнику.

²³) Баженов, 278.

песу Котляревського і ще р. 1880, тоді, коли майже не виставлял и „Москаля“ по російських сценах, згадував він про цю песу в листі до Бурдіна ²⁴).

Так чи инакше, хоч і мало з'ясованого в цій праці Островського над Квітчиною драмою — варто згадати про неї. І було б дуже бажано, коли б хто спробував у Москві розшукати цю песу Островського. Дуже цікаво, що міг він зробити з цієї сентиментальної пєси українського драматурга.

Пятидесяті роки дали Островському надзвичайну славу художника російського побуту. Літературна експедиція, в якій він брав участь разом з иншими видатними російськими письменниками, познайомила його з такими рисами суто-великоруського побуту по глухих кутках надволязької провінції, що раніше вони були йому невідомі. Року 1859 з'явилась „Гроза“—наслідок цих спостережень Островського під час подорожи. Далі, влітку 1860 р. поїхав він разом з славнозвісним актором Мартиновим на південь. В листі до актора Прова Садовського і С. С. Кошеверова описує він свої вражіння під час подорожи.

„Изъ Харькова мы выѣхали на другой день утромъ и ввалились въ самый центръ Малороссіи. Что за народъ хохлы! Просто прелесть! Я съ каждымъ ямщикомъ пускался въ разговоры и имъ видимо нравилось, что я говорю по ихнему. Вотъ вамъ нѣсколько фразъ, которыя я запомнилъ! На мой вопросъ, каковъ у него панъ? Ямщикъ отвѣчалъ: „Такий шарлантъ, що бида“. Другой, кричалъ встрѣчному чумаку: „Зацѣпи, сукину сыну, такъ я тебя вбью. (Зацѣпи, сукинъ сынъ такъ я тебя убью). Одному плохо взвозжали лошадей: „Нехай васъ лихорадка або короста возьме, прохвистовъ“. (Пусть васъ лихорадка или короста возьметъ прохвостовъ). . . . Мы проѣхали Малороссію насквозь, далѣе пойдуть Новороссійскія степи, аисты, ковыль-трава, жиды и проч. О Малороссіи и Новороссіи я раскажу вамъ по пріѣздѣ, для этого нужно испить цѣлую книгу“ ²⁵).

Зрозуміло, не можна вважати це захоплення Островського Україною глибоким. Художник слова звертає увагу на те, що вабило його до себе красою, або оригінальністю та барвистістю побуту.

Так само ж епізодично звернувся Островський і до української мови та драми. Цікаво проте, що такий кривний Великорос, відкривши в своїх творах невідому ще досі країну — „Замоскворечье“, вмів зацікавитись і далекою йому Україною, й де-якими елементарними рисами відбив цей інтерес до неї в своїх творах.

Проте, й на саме українське письменство мав Островський безсумнівний вплив і звичайно не окремими переробками, або перекладами, а загальним напрямком своєї побутової драми і характерним її моралізмом. Не даремно так любив І. К. Тобілевич „Доходное мѣсто“ і ролю Жадова, яку він так добре грав ²⁶). Але цей вплив чекає окремої і досить складної розвідки.

Подав П. Рулін.

²⁴) Островський писав до Бурдіна про свої переклади інтермедій Сервантеса і між иншим про прототипъ „Москаля-Чарівника“, „Cueva di Salamanca“—Артистгъ. (№ 21). 1892, Мартъ, стор. 14.

²⁵) Юбилейный сборник к столетию со дня рождения Островского. Издание русского театрального Общества. М. 1923. ст. 8.

²⁶) Акад. С. Ефремов. І. Карпенко-Карий. Критично-біографічний нарис. Київ 1924, стор. 23.

ЛИСТ І ВІРШІ СВИДНИЦЬКОГО

ПРО СЕЛЯНСЬКІ ЕКЗЕКУЦІЇ.

З 1862 року автор „Люборацьких“ Анатоль Патрикєвич Свидницький (1834—1871) був на посаді вчителя Миргородської повітової школи. Приятелював він з чималим гуртом людей українського настрою в Києві, Харкові, на Полтавщині і Чернігівщині. Між ними був і відомий в українських колах з 60-х до початку ХХ-го в., невтомний робітник по громадських справах Василь Степанович Гнилосиров (Гавриш), який в той час учителював в Охтирській (на Харківщині) повітській школі. Про цю своєрідну людину і непохитного українського діяча ми будемо мати нагоду докладно розповісти в звязку з його щоденниками та листуванням, а зараз подамо читачам копії з одного листа Гнилосирова 1862 р. і відповідь на нього А. П. Свидницького з додатком віршів. Зміст обох листів дає де-які риси життя того часу на Україні; подано побутові факти з життя Полтавського панства, де, очевидно, не переводились традиції відомих „мочемордів“, а особливо важливі ті відомості, що їх подає Свидницький про настрої селян після реформи. Прославлена реформа породжає, як і треба було того сподіватися, сумнів, зневіра та туману, непевну надію, що від „царя“ прийти має ще якийсь рятунок. Цю селянську безнадійність переносить Свидницький і у свій вірш. У листах маємо згадки про людей, що вели перед у громадській українській справі 60-х років, матеріал про інтереси письменника, а також відомості про тяжкі умови, в яких здійснюлася праця талановитого белетриста, імя якого тільки через 30 років після смерті стало відомим в українському красному письменстві.

Листи й вірші подаємо в точнісіньких копіях без якої б не було зміни правопису.

І. П. Житецький.

Анатолію Патрик. Свидницькому в Миргородь¹⁾.

Послано 16 мая 1862 р.

Козаче-соколе!

Отце ще вперше обзиваюсь до васъ самотужки. Не гнвайтесь, будьте ласкаві, хочъ и е за що. Я вам, бацця, обіщався роздобутися на „Записки“ Филології. От же й переказав одному приятелєві у Харькові, а відъ ёго щось нема ні слуху, ні духу. Чи не прийдетця, часомъ, навідатця туди на каникулах або й опісля, то, мабуть, й розживусь. Я отце якось був у Полтаві та й стрів тамъ Києвск. скубента Циса²⁾. Розбалакались, бачите, про Киев. Зашла річ и объ васъ. Вінъ каже, що теж ви ёму в памняти (?). Казав и за вашъ „Методъ преподаванія Рос. яз.“, що дуже добрячий. Якъ що можно, мій голубе, напишіть, вь чімъ сила й що ёму до чого й якъ. Я тежъ працюю тутечка на цій стежці у казенній повітській школі, якъ здаецця, й писав вамъ у пісьмі Шиманова³⁾. Ми в Охтирці після Великодних святъ тежъ скремсали Вечерниці, щоб запо-

¹⁾ Рукописн. від. Всенар. Б-ки, підвід. Лист. (III) № 4074.

²⁾ Ол-ндр Дан. Цисс (Мовчій) військовий лікар, в початку 60-х рр. був київськ. студентом; пізніш писав чимало драм з українськ. життя (вид. 1865 і ин. рр.). В 1899 р. в Одесі видав літографією свої 8 пєс (в 4 зшитках), де драматизовано стародавню історію України.

³⁾ Полтавський український громадянин, засланий в кінці 62-го р. до Курську, талановита людина, що немало поклала праці в українських справах Пом. в 1901 р. Див. Київс. Стар. 1901 р. № 9.

могли трохи недільній школі і зібрали з нещадкомъ 50 карб. грошей. Шимановъ скомпонувавъ и читавъ: „о цѣли и значеніи літературнихъ вѣчеровъ въ наше время“ и автобіогр. письмо Шевченка. Одинъ мій Сябръ—де що з Некрасова, а я—„Пана та собаку“¹⁾ і „Вуси“²⁾. Діло пішло гараздъ и общество ще блага, щобъ мерщій упать ёго забавляли. Збираємося по-троху. Пишіть що тамъ и у васъ діється, добродію? І що думка робити съ собою на каникулахъ?.. У Полтаві й геть то добре заправляють діломъ. Громада тамъ запевно великий чоловік!³⁾ Чи ще живі-кріпкі? Знаю, що дуже голінні, що бъ часомъ не підвручнулись.

Вашъ кривний землякъ В. Гнилосиров.

Відповідь Свидницького Гнилосирову⁴⁾.

Миргородъ—62 р. мая 21.

Брате Василю, соколе мій ясний!..

Сёгодня отримавъ я Вашъ листъ (відъ 16 квітня—апрѣля?⁵⁾ и зараз же даю відписъ. Не знаю, чи гарний, чи паганий це звичай, але вінъ у мене такий, щобъ не робить заводу. И найперше спасибі за ласкаву памнять; а я думав, що вже забули-сьте мене тай кажу собі—думаю: ще не схавивъ (sic) Бога за ноги, то скоро опомнятається. И збиравъ до Васъ писати, та подумую-подумаю,—не знаю, якъ звати і не пишу. Ажъ теперъ, спасибі Вамъ, розворушили мене неробу. Та відколи бачили-сьмо-ся, стілько всёго перевернулось, то й не перелічити, а не то переписати, то й буду третє черезъ десяте.

Великодними святками я бувъ въ Переяславському повіті, на страстнімъ тижні въ Києві; черезъ Придуку, Лохвицю вернувсь на місце. Народъ нігде землі не бере; бьють біднихъ всюди. Въ Остерському повіті відказали: адже Богъ створивъ людей и землю для людей; то якже це такъ, що вона панська? Скомандували стріляти, а народъ въ сміхъ; москалі й стали, руки попускали. Старший мулу напустивъ: они царя не слушають! Они царя не....., кричить, бігає кругомъ; а військо ка: царь не дававъ приказу стрілять... Скінчилось на різкахъ—само собою не салдатів били й не іх старшого.—Всюди теперъ бьють оттуть навкруги и въ насъ. Люди, не віря, що це такъ царь порядкує, и ждуть казенного наділу. Найгіршъ зъ толку, що пішакамъ (sic) землі не дають. Народъ дума, що цимъ хочуть однихъ повернути зновъ підъ пана, а біднійші останутця вільними; и кажуть: ми всі рівні въ пана и въ царя; то якби це царська воля, такъ всімъ було однаково. Я довго балакавъ з людьми про це діло, скінчилось ні на чімъ: раз родила мати, кажуть. Отъ куди повернули запорозьку приповість! Якъ засічуть, то другої смерти не буде! Ця розмова зъ людьми навіяла мені вірші, що при цимъ листі посилаю⁶⁾.

Въ Переяславскімъ, Кобеляцькімъ пов. сарана вже вилупилась. Въ Переясл. після провідної неділи мали вже бити її. Чиновникомъ по цьому

1) Байка-приказка Гулака-Артемовського.

2) Оповідання Ол. Стороженка.

3) Полтавська українська громада під проводом Д. Пильчикова, в 60-х рр. гуртувала багатьох енергійних людей і вела широко літературні й агітаційні справи. В другій половині 62-го року і пізніш арешти й заслання полтавських діячів не мало наробили перешкод у поступовій праці полтавського громадянства, про що дамо розвідку иншим часом.

4) Рукоп. відділ Всенар. Б-ки у Києві, підвід. Лист. (III) № 4075.

5) В. Гнилосиров, мабуть, зробив помилку, надписавши 16 квітня, змість травня, як етці.

6) Див. вірші далі.

ділу назначили одного—Висоцького Миколая, панича зъ Недри (село під ерзя сл.). Ось вінъ який:

Въ Недрі жиє пані зъ дочкою—Гаяринша. Дочка зъ лучихъ, хотіла школу завести въ селі, та піпъ не позволивъ, училась читатъ у батька Тараса¹⁾, мала брата въ універсеті въ 48 році (пропавъ) и далій. Такъ Висоцький, підпивши, видеръ вікно і вліз до еі въ спальню. Багато розказували. Панянка втекла за темрявою, а він лігъ въ світлиці, весь окровавлений, шо порізавсь на скло. Далій ёго виштовхали съ хати, а въ садку сипнули въ шкуру - слуги. Були бъ таки добре спарили, та прийшли ёго люди и випросили: пустить, кажуть, бо вінъ на насъ злість жене. Передъ цимъ вінъ сватавсь на тужъ панянку и якимсь кáкомъ (не знаю) ёго папіри очутились у неі (вона каже, шо въ її швагра—зятя бъ тб по тутешнѣму); а вінъ тарахъ объявленіє въ станъ, шо така то панянка „пригласила меня для удовлетворенія похоті, во время акта украла мои документи—каковыя прошу полицейскою властію и пр... Іі швагіръ удеръ такую штуку: подавъ объявленіє, шо ёго окрадено и каже: въ комнатахъ найдены эти документи.. Діло далій не рушало.—Такіі то пани підъ Перяславомъ! Въ мене опрiчъ цѣго есть листъ одного пана до другого, якъ вінъ напавсь на ёго двіръ и згвалтувавъ наймичку. На цей узіръ багато бъ можна насилати (sic), та щобъ не докучати, то напишу ше лишъ одну штучку. У насъ підъ Миргородомъ есть панъ Захарій Львовичъ Майлатъ-Демидовичъ. Цей згвалтувавъ дівчину и, хочъ вона подала на ёго скаргу въ судъ, гуля на волі—кажуть: нема законного досвідчення. А на те не зважають, шо въ хуторі тоді не було, опрiчъ пана, ні душі стану чоловічого. И ще такихъ штукъ чи мало... Міський нашъ голова наплатавъ х доволі,—и вже подано на ёго до 30-тка прошеннівъ.

Були и въ насъ, мовляли Ви, вечерниці и такожь на користь недішнѣі школи, та намъ не такъ поталанилось. Всіхъ було три, зібрали до 0 карб.

Теперь чимъ добримъ Ви тамъ зайняли свій розумъ та руки? А я справді працювавъ, и Ви не на вітеръ написали: „шо не було порухи“. Черезъ Білозерського²⁾ я зпорушивсь. Подумайте самі! Післав я ёму ось шо: „Злий дух“, „Відьми, чарівниці й опирі“, „Вимова наша українська и потреби нашего орфографованія“, „Народні оповідання“, „Мысли по поводу предстоящей реформы (здаеця) по Мин-ву Народ. Просв-я“, „Любо-рацькі“—роман з життя правобіцького духовенства (І-шу половину тільки відіславъ—оце въ січні (1862 р.). Перші три штуки 1860 р., другихъ дві—61, третю одну—62, і до мене не чичиркъ. Тільки „Великдень“ надрюковано³⁾, якъ знаєте, та вістку зъ М(иргорода) въ тій же кн. Основи (про удицю). Отъ и все. А таки не пишуть, щобъ словечко, то ніть. Такъ я написавъ оце св. *Исторіку зъ катехизцемъ* и вже не шлю въ Основу, а давъ тутъ одному панові—казавъ відасть (sic), та побачимъ. Въ маю я подавъ письмо до Білозерського и писавъ, шо пора намъ розрахуватись за „Великдень“, та коли не відписуєте, и не дрюкуєте, то пришліть мою працю назадъ, а я поперекладаю на московське и такъ ознакомлятиму зъ Україною. Таке то. Річенецъ по 1-е липця. Коли не озветця, то буду скаржитись, и въ Основу ні словечкомъ не поклонюсь. Пани собачі!

5-го мая Михайло (Малашенко), коли знаєте, одружився на простій дівчині—тамъ же таки, де жиє—в Олександрівці. Въ Київъ прислали 10 тис. карбованців, щоб заготовить учителівъ на села. Багато вже подалось на місця, і мій братуха въ Таращанському повіті отримає місце.

1) Очевидячки, у Тараса Гр. Шевченка.

2) Вид. журн. „Основа“.

3) Надр. в „Основі“ 1861, №№ 10—12 (підп. А. Свидницький-Патриченко)

Може вже й поїхавъ. Школою (въ Київі) учительською завідуватиме п. Туловъ ¹⁾ (спектарь (sic) каз. шкіл на весь округъ), гимназія и студенти. Такъ мині пишуть. Де буду на каникулахъ, не знаю; дамъ знати згодомъ; спасибі, що озвали-сьте-ся, а я не буду мовчати.

Пишучи до мене, напишіть, якъ у Васъ закінчаютьця глаголи въ теперешнімъ часі въ 3-й персоні (може—особі—луче (sic)) наклон. изъявित.— ті, що мають ударение на останнімъ складі біжіть, кричійть— то шо въ лічбі поїдинчій и въ лічбі загальній (чи якъ би—множ. число?) ті, шо въ московській мові належать до 1-го сопряжения: бігають, идуть то-шо. Такожъ: якъ по нашому звати:

Грамматика — письмовниця (чи добре?).

Вступленіе --?

Введение —?

Части рѣчи —?

Имя — слово-ймѣння (чи добре)?

— существит.?

— прилагат.?

— числит.?

мѣстоименіе — займення (?)

глаголь — такъ же (?) и пр.

падежъ, склоненіе, и все зъ 2-й часті: предложеніе, подлежащее, сказуемое и т. д. Буква — значка (?), гласная — голосна, чи самоголоса, самогласна? — Согласная — приголосна чи заголосна, чи якъ? Полу-гласная — безголоса? и пр., и пр. Я, бачите, збираюсь писать письмовницю для нашихъ — спочатку Московську, а тамъ и наску, може якъ схамаркаю.

За цимъ же словомъ будьте здорові

Ваш всеоднаковий Анатолій Свидницький.

Кланяйтесь П. Шиманенкові. П. Цисъ — спасибі ёму за добре слово! Коли шо й можу сказати ²⁾, то хіба, шо я більшъ учу на практиці, а учебникъ тільки стае на підмогу. Випишіть собі грам-ку Смирнова — для синтаксиса, а етимологію самі напишіть.

(На другому листочкові, де вірші Св-цького, приписка М. Жученка ³⁾ до В. Гнилосирова).

Коханий земляченьку Василь Степановичу!

При сей вірной оказіи свидѣтельствую Вам, козаченьку, наше: будьте здорові! Ми тепереньки у Миргороді, у шановного пана у хаті. Іду завтра на Лохвицький повіт, а відтіль до Київа буду простувати. Що якъ ваша поїздка з Потебнею, ⁴⁾ чи удастця. Якъ шо удастця, то може де небудь спіткаємось.

Вашъ землякъ — товариш М. Жученко.

¹⁾ Відомий педагог Мих. Овдр. Тулов, автор і української граматки, пізніш. пом. попеч. Київської Округи, звільнений зо всіх посад Міністром Народ. Освіти гр. Д. Толстим.

²⁾ Див. попереднього листа В. Г-ва до С-цького про „методъ преподаванія р. яз.“

³⁾ Полтавський укр. громадянин.

⁴⁾ В цьому році відомий вчений О. Потебня пропонував В. Гнилосирову етнографічну подорож літом по Лівобережжю України, але мусів поїхати в наукову командировку за кордон, і подорож не відбулася.

Вірші А. П. Свидницького додані до листа В. С. Гнилосирову 21-го травня 1862 р. ¹⁾:

1. Рoste доломъ березина, На ній гнучкі віти На кріпака-невільника Та на ёго діти.	11. Свое собі на тікъ звозимъ, Свое помолотимъ; Свое зерно, хлібъ печений, Свої околоті;
2. Обчімхали берізоньку, Тільки стоїть цівка; Терплять батьки й матінки И парбокъ (sic!) и дівка.	12. Свое триння и солома, Своя стерня въ полі. Своя праця, свої гроші — Карбованці голі...
3. Нема гілля на березі, Зъ лози різки ріжуть; А кріпацьку кровь різану Собаки не злижуть,	13. Задзвонили на провесні, Прочитали волю; Закрякали крюки чорні На селахъ і въ полі.
4. Не розміе дробень дощикъ, Не замете снігомъ; Не покрила божа память Людзьки муки сміхомъ.	14. Задумалась березина: Віти жъ мої, віти! За живеє зачепили... Деж мині васъ діти?
5. Зашуміла гай-дїброва, Гуде полемъ чутка: Мине пакство и підданство, Буде воля—й хутко —	15. Поріжуть васъ, мої віти, На різки, березки! Посхніть лучче, дрібні мої, Бо вже біда близько.
6. Буде воля, шматокъ поля И своя хатина. Звеселилась неволенька, Якъ мала дитина.	16. Посхніть лучче, та ще й хучче! Поки нема зъїзду, Поки нема розмежовки, Підете на гнізда;
7. Пішовъ гомінъ дорогами І по бездсрощі, І по надъ Дніпро й по за Дніпро, І по Запорощі.	17. А такъ... а такъ... Віти мої! Де мині васъ діти? Люде добрі, правдивіі! Поріжте, спаліте!
8. Понісь вітеръ темнимъ лісомъ, Буря густимъ гаємъ, Тиша степомъ, роздолами, Ажъ в небі лунає.	18. Не слухали дрібні віти, Ні добрії люде; Задумалась неволенька: Шо то зъ того буде?
9. Звеселилась неволенька: Будемъ въ щасті жити; Будемъ мати свою хату И жупани шиті.	19. Зневажили, не слухають Щирої поради; Озвалася неволенька, Шо зъ волі не рада.
10. А якъ вийдемъ на роботу,— Своя нива—море; Свое жнемо, свое сіємъ, Свое собі оремъ;	20. А ні зъ волі, а ні зъ поля, Ні зъ своєї хати: Слізьми, криввю землю змочемъ, А не хочемъ знати.

¹⁾ Рукоп. Відділ Всенар. Б-ки. Підвід. Листув. (III) Дод. до № 4075.

21. Загинемо, замучите,
Або рівні будемь:
Чи всі тяглі, чи всі піші;
Ми всі одні люди.
22. Ми всі рівні вь царя, вь пана...
Бийте... Ваша воля!
Ми жь ні за що не озьмемо
В своїхь панівь поля.
23. Не озьмемо (й не силуйте);
Бо незмога наша.
Хочь бийте нась хочь милуйте,
На все воля ваша.
24. Після Бога вь нась надія
Царя дожидати;
А якь помремь, — не діждемо...
Разь родила мати.

А. Свидницький.

Подав І. Житецький.

З МОЛОДИХ РОКІВ К. МИХАЛЬЧУКА.

(З нагоди десятиліття його смерті)*).

20 (7-го ст. ст.) квітня 1914 року в Києві помер видний український учений і громадський діяч Костянтин Петрович Михальчук.

Роля його в українському громадському русі ще не виявлена в повній мірі, бо він не брав якоїсь участі в політичному житті; переобтяжений своєю буденною роботою він і в царині науки не дав того, що міг би дати за інших обставин. Але так було в Михальчука, що в кожній справі своїй він висував наперед її громадське значіння, з самих молодих років своїх аж до смерті. Залежало це мабуть від епохи, яка дала напрямок Михальчукові на ціле життя. Він був шостидесятник — один з тих, чий імення вписано в найцікавіший розділ історії українського руху XIX віку.

К. П. Михальчук виріс на Київщині і Волині в оточенні складних польсько-українських відносин. Він був син шляхтича-поміщика с. Зозулинця Бердичівського повіту Абрамовича і кріпачки Євдокії Василівни Михальчуківни¹⁾, яка з дитинства жила в панському дворі й від пана мала семеро дітей. Костянтин Петрович народився в 1840 р. в Зозулинцях. Перебування в Сквирі, а потім в Полонному й нарешті в Житомирі давало йому багатько матеріалу для того, щоб проблему цих складних відносин розв'язати для себе остаточно. В Полонному й особливо в Житомирі Михальчук живе серед польського суспільства, близько приймає до серця його інтереси й настрої, але доля селянина-українця цікавить його ще більше. Вже в ці роки на гімназійній лаві з двох верств, що стояли одна проти одної: польського панства й українського селянства — він рішуче стає на бік останнього. В згадках Михальчука, які він написав в пояснення до споминів Б. Познанського, ми знаходимо вказівки на зміст духовного життя Михальчука в останніх класах гімназії. Певне вражіння на нього зробили оповідання польського письменника Крашевського, що довгий час жив у Житомирі і темами своїх оповідань вибирав події з народнього селянського побуту. Ідеалізація цього життя, а з другого боку гостре й критичне відношення до „обивательства“, до поміщиків, що вели по своїх маєтках таке беззмістовне життя, далеке від будь-якого

*) Редакція приносить щирю подяку Т. Ф. Михальчуківі і її дочці за передачу до „України“ фотографії К. П. Михальчука і роз'яснення де-яких біографічних фактів.

¹⁾ Ці відомості подала нам удова Михальчука, Таїсія Федорівна. В одній з архівних справ єсть посилка на заяву священника с. Зозулинця Безвенглинського, що Михальчукова „находилась с малолетства в помещичьем дворе, где незаконно прижила семеро детей“. Офіційно Михальчукова рахувалась „купчихою“, бо діти за нею „платили гільдію“. Тому й Михальчук в офіційних справах іменується „купеческий сын“.

ідейного ґрунту, притягали до цього письменника симпатії молоді, не виключаючи й Михальчука. Особливо цінилося оповідання „Historya Sawki“, „Ulana“, „Ostap Bondarczuk“, „Budnik“, „Jaryna“, „Chata za wsią“, „Wołyński wieczory“, де в яскраво змальованих картинах Крашевський давав на свій час досить сильно критику тих соціальних умов, які привели до пригноблення селянства, до зловживань поміщиків, що мали необмежену владу над своїми кріпаками. Пізніше Крашевський зійшов з цих тем і далеко відійшов від свого демократичного настрою попередніх років, але під той час в 50-х роках в Житомирі він спричинився до духовного розвитку молоді—студентів і гімназистів, не тільки Поляків, але й Українців, що звичайно на Правобережжю виховувалися на творах польської літератури. В Житомирі Крашевський оселився в вересні р. 1853. Його дім—в середині міста—став дуже швидко осередком духовного життя. З р. 1856, коли на дворянських виборах його обрано було куратором гімназії, починається особливо напружена й багата змістом доба в житті Крашевського й взагалі в житті житомирського суспільства. Ця доба припадає на час, коли Михальчук з товаришами проходив три останні старші класи в тій самій гімназії, на куратора якої обрано було Крашевського. Обрання це було вже зроблено вдруге, але в перший раз письменника не було затверджено на цій посаді, а лише в другий. На цей раз він мусів їхати до Києва представитись генерал-губернаторові. По повероті до Житомиру дім Крашевського дійсно стає огнищем життя. В листах до брата від грудня р. 1856 він описує своє тодішнє життя з де-якою іронією: „зраня до вечора в моєму покої ярмарок і, як казала стара прабабка, „Зарванська вулиця“. Робота переривається десять разів в якихось пяти віршах, а людина, слухаючи чужих дурниць, дуріє сама“. В листах до батьків читаємо вже про клопоти в звязку з новою почесною посадою куратора гімназії: він візитує школи й пенсіонати, входить в становище учнів, допомагає найбільшим з них. Крашевський остільки близько стояв до гімназіального життя, що під час іспитів, наприклад, що-дня чотири години зраня і стільки ж по обіді проводив в гімназії. „Цілий день, писав Крашевський братові, не замикаються двері, а чужих інтересів, шкільних обовязків і т. инш.—багацько, і вони мусять стояти на першому місці. Життя урядовця такого роду, все на дрібних послугах, забирає безліч часу; офіційно нічого не можна робити, але все треба робити то заступництвом, то проханням, то кешенею, а час тратиться так, що я не маючу, не граю, не пишу, навіть не читаю, а тільки урядую“.

Ще більше ніж кураторство спричинилося до того, що дім Крашевського став центром суспільно-літературного життя, та роля, яку відіграв він в літературно-мистецькій сфері і особливо в театрі. Сам музика й автор, Крашевський взявся гаряче за упорядкування справ житомирського театру. „Улаштування театру, писав він, цілком лежить на мойй голові. Вчора спеціально виправив де-кого до Вроцлава за гардеробом, а до Львова й Кракова за актьорами; будую в театральному приміщенні ганки та печі. При мені й каса й цілий клопіт; пізніше вже, коли все улаштується, до мене належатиме мистецька частина“.

В такій роботі жив Крашевський. І стільки звязків тяглося до нього з різних кол суспільства¹⁾. Характеризуючи ту добу в житті Житомира, сучасник Крашевського та його біограф говорить про кінець 50-х років: „Була то найсвітліша епоха в історії Житомира і не з погляду пишноти

1) Див. докладну біографію Крашевського, опёрту на документальні дані й особисті спомини, що склав Адам Плуґ: „Józef Ignacy Kraszewski. Zyciorys“—Książka jubileuszowa dla uczczenia 50—letniej działalności literackiej J. I. Kraszewskiego“. Warszawa 1880. Листи цїтую за А. Плуґом стр. LXXIV—LXXVII.

та показного боку життя, а з погляду оживлення духового життя й роботи в різних напрямках для загального добра. Не часто можна було почути про бали і публічні забави, про гучні з'їзди та танці або бенкети; театр, музика, література, благодійні заклади, селянська реформа, товариство рольниче й кредитове, агрономічна школа, сільські школи і взагалі громадські справи—от до чого тяглися всі інтереси...“ Таке життя, звичайно, розвинулося під впливом різних сприятливих обставин; але не можна нічого сказати проти тієї думки, що перебування там Крашевського не мало спричинилося до цього розвитку, й що дім його був огнищем, з якого найбільше розлилося світла, впливаючи навіть на тих, що від нього трималися здалека, й пробували йти всупереч йому. В тому домі, в тім правдивім оселищу літератури, науки й мистецтва, зосередилися думки й почуття цілої Волині, Поділля й України (в розумінні Київщини), кращі представники яких раз-у-раз заглядали до нього; а становище й великі звязки господаря дому, який одержував що-дня цілі купи листів з усіх кінців світу й був добре поінформований про все, що робилося, або проєктувалося в царині справ громадських і наукових, давали змогу Крашевському ширити й розносити по краю інтересні й корисні відомості, правильні погляди, здорові поради і хоч невеличкі искри того запалу, яким горів сам господар дому¹⁾. Цей осередок притяг до себе Михальчука. Він був особисто знайомий з Крашевським, через молодшого його сина, товариша Михальчука по класу. Михальчукові щастило бувати на літературних вечірках Крашевського, бачити там і слухати твори Адама Плуга, Олександра Грози й самого господаря, чути літературні суперечки й розмови. Все це розвивало смак, літературні нахили і цікавило юнака особливо тому, що теми літературних творів, що читалися на вечірках, в більшості були взяті з українського життя. Крашевський особисто пеклувався про талановитого гімназиста, покладав на нього великі надії, давав йому книжки, робив вказівки і взагалі багацько розмовляв з ним самим на ті теми, що хвилювали юнака.

Навколо Михальчука в гімназії згуртувався тісний осередок однодумців, які представляли демократичну течію в гімназіяльних колах. У своїх споминах Михальчук називає братів Будкевичів, Ходаковського, Криловського, Дверницького, які збилися в невеличку групу, з'єднану спільними інтересами—становищем селян і долею рідного краю. Михальчук, черпаючи свої відомості й знання з книжок, що йому охоче давав Крашевський, з розмов з письменником, сам за вказівками Крашевського направляв своїх товаришів на твори, відповідні їх інтересам і запитанням. Так вони перечитали Історію Русів, яка не-для одного житомирського гуртка юнаків, а чи не по всій Україні в 40—50-х роках відіграла ролю якогось „откровения“.

В житомирському гуртку перечитано все відповідне інтересам і запитанням гуртка, що можна було дістати,—і Бантиша-Каменського, і „Запорожскую Старину“ Срезневського і видання Максимовича. З літературних творів увагу спіяли російські та польські письменники української школи (Гоголь, Б. Залеский, М. Чайковский, С. Гощинский). З українських письменників перечитано було Котляревського, Падуру, С. Осташевського. Звичайно, що Шевченко, твори якого можна було дістати в Житомирі лише в рукопису, зробив найсильніше вражіння. Гурток Михальчука міг не тільки читати Котляревського (Енеїду), але й бачити зі сцени, бо в Житомирському театрі, де на підбор репертуару мав великий

1) Теж, стор. XCIV.

вплив той же Крашевський, ставилися „Наталка-Полтавка“ та інші українські пєси ¹⁾).

Крім читання книжок товариші ретельно розшукували друковані й писані твори про Україну й читанням їх досить міцно прищепили собі українофільські нахили й інтереси. Напрямок гуртка йшов в розріз з пануючим серед польського суспільства відношенням до таких інтересів. Михальчук зазначає, що навіть більшість товаришів, звичайно це були діти польських поміщиків, того класу, що складав тодішнє суспільство й давав тон тогочасному життю,—дивилися на них (гурток) з насмішкою, як на чудаків і химерників, а де-хто навіть як на ворогів—сепаратистів серед польщизни.

Інтересно, що реакційні польські кола поставилися вороже згодом і до Крашевського. На чергових дворянських виборах у Житомирі в 1859 р. за „фрондерство“ й лібералізм Крашевського не було обрано за куратора гімназії, і після того Крашевекій зовсім кинув Волинь і перебрався до Варшави.

Вплив отого літературного руху, роздмуханого Крашевским, відбився й на гімназії, де вчився Михальчук.

Учителем словесности в гімназії був Ляпидевський, добре освічений, розвинений і з добрим мистецьким смаком, але, як характеризує його Михальчук, страшенно заляканий і обережний. „Не дивлючись все ж на свою заляканість, згадує Михальчук, Ляпидевський, підв пливом поширених тоді думок, трохи підбадьорився і на прохання учнів старших класів рішив клопотатися перед директором Китченком про дозвіл публічних читанок учнями своїх творів і вправ ²⁾“. Твори ці читалися звичайно російською мовою, але Михальчук вирішив добитися права читати твори свої українською мовою. Ляпидевський був проти, але Михальчук звернувся до Крашевського. Проте Крашевекій, хоч і прихильно поставився до справи, гадав, що його заступництво перед директором може повернути справу на гірше. Вийшло так, що Китченко дозволив, і Михальчук влітку 1857 року публічно читав свій перший твір—історичне оповідання „Смерть кошового отамана Півтора-Кожуха“. Сам Михальчук в своїх згадках зазначає, що писав він під особливим впливом Михайла Чайковського, а сюжет узяз з „Історії Русів“. Читання, як новина, притягло на літературну вечірку велику кількість гімназіальної та міської публіки й переривалося частими та гучними оплесками.

Самий факт читання в 1859 році, в пироговську добу, на прилюднім літературнім зібранні в гімназії оповідання українською мовою надзвичайно характерний. Оцінка цього факту в сучасників теж була надзвичайно характерна за складних і ріжнومانітних умов, серед яких довелось виступати українській молоді того tiers état, яке в 60-х роках пришло на зміну поважним панам—„мошродзязям“ ³⁾ і заявило про права народу взагалі, українського зокрема. Для молоді, яка стала в оборону соціальних прав українського народу, культивування народньої мови й прилюдний виступ з творами, писаними українською мовою, були життєвою потребою, може ще не цілком освідомленою, а стихійно відчутною. І цікаво, що як раз під час також стихійного вияву цієї потреби в інших

¹⁾ В архівних справах ми знайшли кілька афіш житомирського театру ще з 30-х років, між иншим афіші від 3 березня, 10 квітня і 11 грудня 1834 р. про виставу Наталки—Полтавки в житомирському театрі. Архів Київск. Генер. Губ. Поліцейська част. 1834 ч. 690. л. 20 об., 42 і 77.

²⁾ Укр. Живнь 1914 ч. 8—10 стор. 79.

³⁾ Насмішкувата назва, яку давали представникам застиглого в своїй традиції та реакційній ідеології обивательства.

осередках українського життя — Київі, Полтаві, в Житомирі — цьому осередку польського „мошродзейства“—17-літній юнак наслідуюється кинути виклик прямо в лице обивательству. Не диво що й Крашевський, хоч і співчував ідеї Михальчука читати публічно оповідання українською мовою і хоч мусів би признати, що намір молодого письменника—гімназиста єсть висновок з літературної діяльності самого Крашевського, проте він одводить своє посередництво в клопотанні перед шкільною адміністрацією, щоб вона допустила читання твору Михальчука, а після виступу його радить Михальчукові писати польською мовою на українські сюжети. Не диво, що й директор Китченко, даючи дозвіл на читання, сказав Михальчукові: „держай, коли уж хочеш; но смотри мнѣ, чтобы тебя наши пань съ толку не сбили“¹⁾. Не диво, що врешті історія ця скінчилася тим, що Михальчук мусів передчасно кинути гімназію. Правда історія вийшла з трохи иншого ґрунту, але безумовно складні класові взаємовідносини відіграли тут значну роль. Михальчук в споминах своїх пояснює цю історію „жесткою завистью“ свого літературного супротивника по літературних виступах Ол. Левицького, з яким у Михальчука розігралася потім брутальна сцена, що закінчилася викликом на нездійснену дуель. Ол. Левицький в гімназії був керовником польської групи аристократів, хоч сам з походження до аристократії не належав і був сином закономірним—священика. Михальчук характеризує його як людину здібну, але „угловатую и съ характерными семинарскими навыками и повадками“. Левицький на літературних зборах читав свої оповідання, які хоч уявляли невадале наслідування Гоголю, але викликали в невігадливої публіки співчуття й задоволення.

Виклик на дуель спричинився до виходу Михальчука з гімназії в 1858 р.; йому довелося готуватись осібно до вступу в університет і в 1859 р. він переїхав з Житомира до Київ, витримав іспити й став студентом київського університету.

За рік свого вільного життя між гімназією й університетом Михальчук після виступу з українським оповіданням ще більше зміцнів в своїх українських симпатіях і маніфестував їх тим, що демонстративно ходив по місту в народньому вбранні, не зважаючи на те, що після гімназіальної історії поліція стежила за ним. Переїхавши до Київ, Михальчук зазнайомився тут через рекомендацію Крашевського з Антоновичем і Рильським, увійшов в гурток правобережців-хлопоманів, взяв участь разом з ними в утворенні новоствореної недільної школи, де й викладав українською мовою. І не тільки сам він входить з головою в громадське життя, а втягає за собою й увесь свій житомирський гурток. За його рекомендацією брати Будкевичі, Ходаковський і Дверницький вступили до української громади, а навіть той супротивник Левицький згодом був втягнутий таки в громаду. Михальчук з юнацьким запалом береться до ро-

1) Згадуючи про Китченка, Михальчук зазначає його українські симпатії, але разом з тим характеризує його, як типового „чиновника“, як цілком „казенну людину“. Тому й українство його виявлялося в якійсь банальній і примітивній формі („Укр. Жизнь“ 1914, ч. 8—10, ст. 78). Більш негативну оцінку ролі Китченка в Житомирській гімназії знаходимо в листі Крашевського до приятеля його Підвисоцького, що жив у Камінець-Подільському (від поч. 1859 р.) „Погано робить, писав Крашевський, ваш поважний куратор, що не бува в Київі і мало піклується про школу. Я, бажаючи випхнути незносного директора гімназії, мимо волі вам ним прислужився. Гіршого директора вже не будемо мати, але скільки гризот мені коштувало це усунення, важко й розказати“ („Książka Jubilejuszowa“, ст. LXXVII—LXXVIII). Навіть клопотання за Михальчука, щоб йому було дозволено читати свій український твір, Крашевський вважав для себе недоцільним перед „казенним“ Китченком і зробив обхідний крок через режисера російсько-українських водевілів, що ставилися на житомирському театрі, бо цей режисер радився що до постановок з Китченком. („Укр. Жизнь“ 1914, ч. 8—10 ст 80).

боти ширити освіту серед народу через школу і книжку лише не в самому Києві, а й у Житомирському повіті, куди він їздить влітку до матері. На цій роботі, коли вже на третьому році перебування його в університеті він мусів залишити свою науку і знову перебраться в Житомирський повіт, з ним трапилась пригода, цілком невідома ні в біографії Михальчука, ні в історії просвітнього руху 60-х років; він попав під слідство в справі поширення в народі українських книжок. Ми маємо змогу докладно з'ясувати цей невеличкий епізод. Михальчука було обвинувачено за роздачу селянам популярних книжок. 19 лютого 1862 року житомирський земський справник з донесення станового пристава подавав київському генерал-губернаторові про деякі неблагонадійні вчинки Костянтина Михальчука, „сына 2-й гильдии купчихи Михальчуковой, православного исповѣданія“. Кинулося в очі місцевій адміністрації, що Михальчук роздає селянам якісь книжечки, наприклад „Граматку“ Куліша та ще щось інше. Михальчук тоді саме вийшов з університету та жив у селі Климундці, Житомирського повіту.

З рапорту земського справника картину цього переполоху можна змалювати досить докладно.

10 лютого становий пристав виїздив на місце події, в суміжне з Климундкою село Стетковці і довідався там, що Михальчук має посередників, через яких ширить книжку в селі. Таким посередником в Стетковцях був якийсь шляхтич Феликс Павловський, через якого перейшло кілька книжок на сусідні села, наприклад, в село Кирієвку, куди Павловський передав з п'ять книжок сільському старості для дальшої роздачі селянам.

В даному випадку книжки не досягли своєї мети, бо в сільського старости їх відібрав мировий посередник, який вважав „оныя несвойственными для чтенія между крестьянами в настоящее время“ і звернув увагу на „путь подозрительный, которымъ они къ старостѣ достались“. Тому мировий посередник повідомив пристава, що книжки ці треба доставити до начальства.

Маючи в руках такі безсумнівні докази злочинної діяльності українського народника, пристав зараз же поїхав до Климундки „для личного въ семь удостовѣренія“. Але Костянтина Михальчука не було дома: він виїхав перед тим в якійсь справі до Києва. Пристав звернувся до молодшого Михальчука — Василя з вимогою „об'явити“, чи єсть в домі Михальчуків книжечка „Листокъ съ хутора“¹⁾ і „прочіе книги“. Василь Михальчук показав усі книжечки і пояснив, що всі їх надіслано було в кінці минулого року братові його з Києва якимись знайомими студентами для продажу й роздачі селянам. Факт передачі книжок через Феликса Павловського Василь Михальчук підтвердив. Хоч усі брошури й були пропущені цензурою, але пристав не добачав у Михальчуковій поведінці „благонамѣренной цѣли“ і тому закликав понятих, сільського старосту та волосного старшину, одібрав усі книжки, яких знайшлося 330 штук, і по одному примірнику надіслав до земського справника на розпорядження.

За винятком чотирьох книжок все це були Кулішеві метелики, всього 19 ріжних назв, переважно твори самого Куліша (Граматка, Хмельнищина, Листи з хутора, Григорій Квітка, Півпівника, Бабуся з того світу, Орися, Казка про дівку семилітку). Були тут ще й твори Шевченка (Гайдамаки, Тарасова ніч, Катерина, Наймичка, Тополя), Григорія Квітки (От тобі і скарб; Добре роби, добре буде), Марка Вовчка (Чари), Ганни Барвінок (Лихо не без добра, В осені літо), Номиса (Дід Мина й баба Миниха), Д. Мордовця (Дзвонар), Українські пісні Каменецького, „Бить

¹⁾ Кулішеві метелики: „Листи з хутора“.

Подолянь“ К. Шейковського та проповіді Василя Гречулевича. Крім того в Михальчука взято було етнографічну мапу „Українці або Русини“. „По мнѣнію моему — писав справник в рапорті,—сочиненія эти для нашего простого народа въ настоящее время не должны быть раздаваемы для чтенія, такъ какъ въ многихъ изъ нихъ воспоминаются кровавыя сцены, происходившіе между народомъ Православного исповѣданія и поляками“.

Волинський губернатор, якому було надіслано мапу і брошурки, все це 23 лютого переслав київському генерал-губернаторові. Дозволені цензурою брошури пішли, як доказ якоїсь злочинної діяльності Михальчука. Найбільше мабуть трівожила ця мапа, яка могла висувати думку про сепаратизм, про „неумѣренное увлеченіе народностью“. Губернатор, не чекаючи розпоряджень вищої краєвої влади, наказав земській поліції конче з'ясувати, як і яким саме селянським громадам роздано було книжки, дурно чи за гроші, з якою метою та чи не робилося якихось „наставлений“. Крім того наказано було одібрати від Костянтина Михальчука пояснення, з якою метою він придбав таку силу українських книжок, до читання яких, на думку губерніяльної влади, „крестьяне въ настоящее время еще не подготовлены“. За Михальчуком встановлено було таємничий догляд.

На вимоги краєвої влади губернатор подав відомості, що „Михальчукъ человекъ праздный, при раздачѣ же имъ крестьянамъ книжекъ на малороссійскомъ языкѣ наставленій дѣлаемо не было“, Феликс Павловський теж ні в чім неблагонадійнім досі не був замічений.

Більш детальні відомості що до цілей поширення книжок одібрав становой пристав 26 лютого. Він так сформулював основне питання, яке зацікавило адміністрацію: „отъ куда и когда Вами приобретены тѣ книжечки, и чемъ Вы были побуждены къ раздачѣ (их) крестьянамъ безъ денежно и въ какой цѣли Вы это дѣлали“.

„На настоящей вопросъ Вашего Благородія, одповів Михальчук, имѣю честь пояснить слѣдующее:

„Во первыхъ—на вопросъ: когда именно получены мною забранные у меня господиномъ приставомъ книжечки для пересмотрѣнія — отвѣтити мнѣ трудно, ибо оныя книжечки я получилъ по-двѣ, три за деньги изъ магазиновъ книжныхъ въ Кіевѣ, въ разныя времена—однако, насколько помню, я всего болѣе ихъ купилъ себѣ уѣзжая изъ Кіева—это было прошлаго 1861 года. Послѣ опять при концѣ уже 1861 года, не помню какого мѣсяца, моимъ знакомымъ г. Непокуйчицкимъ привезены мнѣ (такъ какъ мѣсто моего жительства хуторъ Климунтка—былъ по дорогѣ ему) тоже книжки—такія же южнорусскія, которыя онъ, г. Непокуйчицкий, взялъ ихъ для меня в Кіевѣ, въ квартирѣ г. Антоновича. Тамъ они были оставлены г. Шимановымъ, съ просьбою къ г. Антоновичу—чтобы онъ эти книжки отослалъ мнѣ, когда случится возможность. Въ особомъ письмѣ, приложенномъ къ книгамъ, г. Шимановъ просилъ меня—отсылать за эти книги деньги—смотря потому какъ мнѣ удасться продавать ихъ. Тогда то я получилъ ихъ наибольшее количество — почти всѣ экземпляры *Грамотокъ* исключая двухъ, которые уже у меня были и прочія и другія. При томъ какъ сюрпризъ для меня г. Шимановъ прислалъ мнѣ особо отложенные вмѣстѣ съ тѣми на семь р. с. даромъ книгъ этихъ. Вотъ и все, что я могу сказать на счетъ того, когда и откуда мною книги эти получены.

Теперъ второй вопросъ.

Тѣ книжки, которыя или пришили мнѣ даромъ (въ подарокъ и пр.), или которыхъ я имѣлъ своєю собственностью по нѣсколько экземпляровъ, ежели кто изъ знакомыхъ просилъ меня, я охотно отдавалъ ихъ даромъ,

и такимъ образомъ раздалось у меня не больше, кажется, десяти-пятнацати книжекъ, которыя въ свою очередь могли перейти къ простому народу. Прочія же я держалъ съ тою цѣлю, что если будетъ угодно кому купить—продать ихъ—съ какого бы класса люди ихъ не покупали. Другую еще я имѣлъ цѣль въ продажѣ этихъ книжекъ, именно, сочувствуя совершенно стремленіямъ правительства—и надѣясь, что образование простого народа служить главною ему задачею, съ другой стороны тоже сочувствуя и къ благоденствованному государемъ императоромъ народу—я старался обдумывать, какія педагогическія средства—самыя практическія къ наставленію народа, а также какіе самыя легкіе способы къ механическому обученію его грамотѣ и поэтому, замѣчая, что Граматки Кулища какъ разъ приспособлены къ моей гипотетической системѣ, старался ихъ достать и въ случаѣ возможности часточку ихъ дать знакомымъ, а прочія продать—если потребуется это кѣмъ нибудь изъ простолюдиновъ.—Вотъ и вся цѣль, съ которою я покупалъ книги и отдавалъ ихъ часть даромъ—прочія же держалъ для продажи.

Константинъ Михальчукъ.

Вся тривога з українськими книжками врешті скінчилася нічим. Генерал-губернаторові Васильчикову було ясно, що місцева влада перебільшує небезпеку від культурної діяльності Михальчука: книжки всі були за дозволом цензури, нічого в них незаконного не було, та й місцева влада само признавалася, що їм не вдалося встановити, щоб при роздачі книжок селянам Михальчук робив якісь „наставленія, внушенія“.

Виходючи з цих міркувань, генерал-губернатор наказав Волинському цивільному губернаторові припинити справу й обмежитись лише встановленням таємничого догляду ¹⁾.

Але через рік після цього, в червні 1863 р., було розпочато против Євдокії Михальчукової й сина її Костянтина значно серйознішу по закидах, але ще менш обґрунтовану з фактичного боку справу по обвинуваченню Михальчуків в „прикосновенности къ бывшему польскому мятежу“.

Фактичні підстави для таких закидів могли полягати як раз в тому, що Михальчук був сином шляхтича і через це був в курсі інсурекційної підготовки. К. М. Антонович зі слів В. Б. Антоновича переказувала, що Михальчукові якийсь революційний уповноважений дав навіть доручення об'їхати сусідні села й з'ясувати настрої польських обивателів. Але ні в самому повстанні, ні в його підготовці Михальчук не брав і не міг брати жадної участі. Т. Ф. Михальчукова переказувала зі слів К. П., що на якихось зборах, де обмірковувалася повстанча справа, Михальчук довго й схвильовано „до непритомности“ говорив проти повстання. Не співчувала повстанню й Михальчукова мати: вона застерегала його од ближчих зносин з непевними людьми і потім вже говорила до невістки, що їй було під цей час багато клопоту з сином. Найбільше клопоту наробило це нове слідство про його участь в повстанні. Ми не маємо всіх даних про цю справу: вони мусять знаходитись в Житомирських архівах, але де-які дані знайдено і в Києві.

В основі справи лежала заява священника с. Зозулинець Безвенглінського. Він, здається, перший сповістив пристава 2-го стану про неблагонадійність з політичного боку матери й сина Михальчуків. Обвинувачення складено з таких пунктів: перед повстанням Костянтин Михальчук приготував собі коня і збирався йти разом з іншими „інсурген-

¹⁾ Арх. К. Ген.-Губ. „Дѣло о купеческомъ сынѣ Константинѣ Михальчукѣ, раздающемъ крестьянамъ нѣкоторыя книжечки“, 1862 р., ч. 56.

тами“; під час повстання він з братом 5 днів були в повстанчому загоні цілком озброєні, а до Михальчукової з с. Зозулинець посилено одного селянина сказати, щоб вона не повертала синів додому з цього загону, а потім Костянтин повернувся без коня, залишивши його повстанцям. Взагалі донос цей обвинувачував Михальчукову в тім, що вона співчувала повстанню і синів своїх таємно виховувала в католицькій вірі. Були в доносі й такі загальні обвинувачення, як те, що Михальчуки приїхали на Волинь, щоб займатися „политическими преступленіями“, бо купували, очевидно, в неблагонадійних цілях одіж з селянського сукна.

Два труси, що один за одним зроблено в Михальчуків, не дали жадних наслідків.

Священик Безвенглінський покликався на двох свідків селян — Остропільську та Тихончука (або Тихонюка), власне, зі свідчень яких, крім заяви священика, й виникла справа. Суть всіх розслідувань і всі етапи слідства, яке тяглося з червня 1863 р. до червня 1866 р., з'ясовує „Надпись“, що зробив в урядових паперах київський віце-губернатор Селецький 14-го травня 1866 р. — через три роки після початку справи.

„Дѣло это возникло вслѣдствіе заявленія крестьянъ Маріи Остропольской и Тихонюка, которые показаніями своими данными приставу 2-го стана Бердичевского уѣзда Биронову (?) 28 іюня 1863 года въ присутствіи свящ. с. Зозулинець Безвенглинского обвиняли купеческого сына Константина Михальчука, первая въ томъ, что онъ предъ мятежомъ обучалъ верховую лошадь прыгать черезъ рвы и находился въ неизвѣстной отлучкѣ съ 26 по 30 апрѣля 1863 года, что подтверждаетъ и заявленіе свящ. Безвенглинского, а второй, что Михальчукъ, находясь въ шайкѣ мятежниковъ въ Береговскомъ лѣсу, присылалъ оттуда кучера своего Антона за верховою лошадью. Къ разслѣдованію сего дѣла приступлено едва только въ сентябрѣ мѣсяцѣ 1864 года опросомъ крестьянъ Шевчука и Куценка нимало не разъяснившихъ обстоятельствъ дѣла, и въ такомъ видѣ оно было передано для дослѣдованія по жительству Михальчуковыхъ въ Житомирскомъ уѣздѣ тамошнему исправнику. Затѣмъ при дослѣдованіи этого дѣла приставомъ 4 стана Житомирского уѣзда крестьяне Остропольская и Тихонюкъ отказались отъ прошлыхъ своихъ показаній, но отъ священника Безвенглинского, бывшего свидѣтелемъ первыхъ ихъ показаній не было тогда потребовано свѣдѣнія (;) въ отзвѣтъ отъ 16 ноября № 16 священникъ этотъ между прочимъ упоминаетъ, что означенные крестьяне и теперь могутъ подтвердить первые свои заявленія. Кучеръ Михальчука Антонъ Гольць спрошенъ по дѣлу, неизвѣстно, по какому случаю безъ присяги. Крімъ того, по дѣлу не обнаружено, куда именно выѣзжали Михальчуки предъ мятежомъ, т. е. из житомирского ли уѣзда въ Зозулинцы, какъ объяснилъ Константинъ Михальчукъ и другіе свідѣтели, или же изъ с. Зозулинець въ житомирській уѣздѣ, какъ видно изъ разслѣдованія по с. Зозулинець.

Посему дѣло это возвращено г. бердичевскому уѣздному исправнику для дослѣдованія, какъ по указаннѣмъ выше обстоятельствамъ такъ и болѣе еще въ чемъ надобность укажетъ и подтверждено озаботиться непремѣннымъ раскрытіемъ истины (;) по окончаніи же дѣло съ краткою изъ него выпискою доставить ко мнѣ не далѣ двухъ недѣль присовокупивъ и объясненіе о причинахъ допущенной по этому дѣлу медленности при первоначальномъ разслѣдованіи, а также почему не было обращено должного вниманія на сущность дѣла“.

Бердичівський справник доповнив слідство якимись новими допитами (слідів їх не збереглося в справі) і 20 червня 1866 р. повернув губернаторові всю справу, пояснивши, що млявість в переведенні слідства

допущена була його попередником. Але справа ще раз поверталася до Бердичева для нових доповнень що до Михальчукової, її стосунків до поміщика Абрамовича та виховання дітей в католицтві.

Під час дальшого слідства, як в Житомирському повіті, так і в Бердичівському, „никакихъ преступленій политическихъ за Михальчуковими не открыли“, лише про Михальчукову встановлено було, що жартуючи, вона сказала щось не дуже лойяльне про москалів. Костянтин Михальчук не признав себе винним ні в чім.

16 грудня того року всю справу було переслано Волинському губернаторові, щоб розв'язати її в адміністративному порядку. Здається, що крім поліцейського догляду за Михальчуками, вся справа не мала для них ніяких серйозних наслідків.¹⁾

Таку життєву школу на своєму громадському шляху в молодих роках пройшов К. Михальчук.

Перший виступ з українським оповіданням, вихід з гімназії, робота в недільній школі й новий вихід з університету, ширення української книжки й ще одна репресія—притягнення до слідства—все це справді відіграло ролю певної школи, що в певному напрямку скерувала життєвий шлях молодого громадянина. Духом 60-х років овіяно цю постать „безприходного вченого“, який чутливо підходив до кожного явища з громадською оцінкою. На дальшій дорозі бачимо Михальчука членом Південно-західного відділу Географічного товариства, для якого він написав велику працю: „Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины“. Разом з іншими членами він провадить перепис 1874 р. Він бере участь в закордонній пресі під псевдонімом „Хохол“ („Діло“ 1884 р. і „Правда“ 1888 р.), де ставить ясно питання про взаємовідносини українства і російського панславізму, на науковому ґрунті одбиває ненаукові погляди на народ, як на якусь метафізичну істоту. Втручається він і в спірку, що йшла в російсько-українських наукових колах з приводу погодінської гіпотези, і пише свого відомого одкритого листа Пипіну. Вже наприкінці життя він бере участь у „Просвіті“, керує лінгвістичною секцією Наукового Товариства, бере участь у видаванні наукового часопису „Україна“, що як раз почав виходити в рік його смерті, з його іменем, як відповідального редактора.

В рік відновлення „України“, що зійшовся з десятиліттям смерті її першого відповідального редактора, нам хотілось нагадати цю характеристичну й памятну постать.

Подав В. Міяковський.

НЕВІДОМИЙ ТВІР М. КОЦЮБИНСЬКОГО.

Після першого твору Коцюбинського „Андрій Соловейко, або вченіє світ, а не вченіє тьма“, писаного року 1884 (надруковано в „Україні“, ч. 3, 1924), до року 1890, коли Коцюбинський починає друкуватися, про творчість його немає ніяких відомостей.

Ця відсутність відомостей не давала можливости встановити шлях розвитку талану письменника. Але архів Коцюбинського зберіг нам, крім „Андрія Соловейка“, ще два твори цієї ранньої доби.

Серед паперів Коцюбинського переховується невеликий зшиток, що його зшила, певно, рука самого автора: зшиток чернетки записів того, що бачив молодий автор, що він і записує в формі перших літературних творів. Цей зшиток містить в собі двоє оповідань: одно без заголовку, що

¹⁾ Діло канц. київського губернатора 1865 р. Ч. 942 „О прикосновенности къ б. польскому мятежу купчихи Евдокии Михальчуковой и сына ее Константина“.

його подаємо тут до уваги читачів, і друге „Дядько та тітка“, дуже цікаве з автобіографічного боку.

Зшиток не підписаний, і сама рука, що його писала, не дуже дбала за виразність почерку. Але не може бути жадного сумніву, що написане тут належить перу М. Коцюбинського: і місце дії—Винниця та Зарванці, і ім'я „Муся“, від якого йде друге оповідання, ясно говорять за те, хто був їхній автор.

Перше оповідання позначено датою: „21 грудня, на Введеніє“. Року не представлено. Власне уже в цій даті є якась помилка. Спершу було написано „21 ноября, на Введеніє“ і ця дата відповідає календарю свят, а потім слово „ноября“ перероблено на „грудня“. Що до року, то, певно, треба прийняти 1885, бо дальшу річ „Дядько та тітка“ написано безпосередньо після цієї речі, й датовано: „4 лютого 1886 року“. Беручи ж на увагу, що перший твір, „Андрій Соловейко“, написано в році 1884, за дату написання цього твору треба визначити „21 Листопаду 1885 року“, припускаючи, що поправка „грудень“ могла з'явитися, як помилковий переклад „ноября“.

Як усі три ранні твори Коцюбинського розкривають нові сторінки з історії розвитку його письменницького хисту, так особливо важливі вони що до еволюції його громадського світогляду.

Залишаючи детальний розгляд цих речей на дальше, зазначаємо тут основні риси Коцюбинського, як письменника, що виразно визначається вже в „Андрієві Соловейкові“: з одного боку, нахил його до психологічного аналізу, ще примітивний і просто наївний, але показовий, як запорака для пізнішого автора „Persona grata“, „Він іде“ й т. ин., з другого—той народницький нахил молодого автора, що так виразно виявляється в усіх цих речах, і порушує легенду про Коцюбинського, як чистого естета навіть в юнацькі роки.

Останні слова нижчеподаного оповідання з закликом прийти на допомогу скривдженим долею—„бо й вони люде“, і той відзив те „щось“ зовсім не пахло щастям, достатками, спокоем, на що має право кожний чоловік“, підкреслюють той основний тон, з яким вступив Коцюбинський в літературу, давши підзаголовок своїй першій речі:—„для народа“.

Написано цю річ „єрижкою“, так само, як і „Андрія Соловейка“, вважаючи, що правопис теж може мати значіння для наукових студій, подаємо оповідання без змін транскрипції.

А. Л.

„21 Грудня, на Введеніє.

Сонце було на заході. На двори болото, витер, холод. У хату увійшла якась баба з палыцею и торбыною на плечах. Нещасни черевыки усн в ридкій грязи, витром пидшыта свытына, литня китайчата хустка не дуже десь грилы, бо, ввійшовшы у хату, тупцала ногамы, крєтгала— „Паны, голубоньки!.. Пустит мене переночуваты!.. Так(ем) змерзла, так(ем?) змерзла, що й... А-а-а!“— „Та в нас бабо нигде переночуваты, пекарня холодна, а у двох покоях мы... в нас сімья велька...“— „Холодна кажете, пекарня?“— „Холодна. Сядьте, бабо, пид грубку, та нагрїтєся, колы змерзлы“.

Баба поклала на скрыни торбыну, сила пид грубку и почала гри-тыся, крєктючы, окаючи и постогнуючы: „А-а! так(ем) змерзла, так(ем) змерзла, що не могу й розигнутыся. А живит... так мене живит болить, що ай!“

Страшна була баба. Низенька, збижена, голова маленька. На ливий щоци якась темносныя пляма. Але здорова: вид самого виска аж до бороды. Лыце земляне. Губы чорни, зморщєны, ныбы зибраны на шнурок. Уся ин постать якась болисно вражала серце. Не чоловік це, здавалось,

не звир, а щось таке, чому й ймена знайти трудно. Хиба послідок людського роду.

— „Кольб це, Господы, вырватись з Винныци... Щоб хочь куток теплий маты, хлиба кавалок... А то бомбайся з торбою по людях... Оце йду на вокзал. Обицалы мене взяты в Сороку... чы то мисто таке е, чы то село... Та вже сегодня не дійду. Змерзлам дуже.

— Хто Вас визьме в Сороку?—питае з другої кимнаты мама.

Мовчыть баба, та свое провадыть. Глуха видко.

— А-а!.. яка грубка гаряча... Ото, Господы... Идни родяться у щасты, е що й исты, е в що вдягнутыся и горя не знают, а други... отак марно гынуть... А ни хаты, а ни хлиба кавалка, навит сорочки гарной нема, а як помреть, то нема за що й поховатысь...

— Та хто Вас, бабо, визьме у Сороку,—голоснище каже мама.

Мовчыть баба, та гріється.—Бабо, пани клычуть? Знялася баба, пишла до мамы, сила на лижку.—Чого Вы йдете на вокзал?—Та пани якась... до дитей... Та не знаю, чы буде з того що. А исты так хочу... Пани, любочко, маты моя ридна... Дайте мени, голубко, борщыку трошки. Дайте, сердце, най нагріюсь... Хочь дви ложечкы. Спасеніе души будете маты. Так мене жевит болыть, так болыть, аж корчыть... Дайте чым зогрityся...

— Дай йй, кажить мама, що зосталося з обида, та гарячого чаю шклянку.

— Холодне усе, пиду нагрію, сказала сестра тай пишла поратыся у пекарню.

— Сядте, бабо, пид грубкою, нагрійтеся, а Вам дадут чаю, попойсты чого, крычыть мама.

Сила баба пид грубкою, та так важко сопе, аж свыстыть наче витер в осени.

— Хиба у Вас хаты нема?—питае мама.

— Нема... Бида мени з того часу, як мого Стефанка заризалы?..

— Хто заризав?..

— А Остапын Герасько...

— Колы заризалы, де?

— А на двори... Уже 8 рик. Мій Стефанко служыв у шевця... А Герасько его и заризав... Ото заризалы его в неділю, а передо мною таилыся... Дали мени знаты аж у понеділок раненько... Я перу шмаття, колы прыходыть моя сестра, Устя...—„А що, вы, Франю, уже всталы?—Эге. —Перете шмаття? —А то ж. „Ходим до Стефанка на похороны...—До якого Стефанка?—„Та до нашого“—...Або ж що? „Хиба вы не знаете що его вчора заризалы, а сегодня мают ховаты... вже и люде зибралыся. Треба бигты даты знаты справныку, городнычому... полиціи значыться. Пребигла, сказала... „Иди, матушка, мы сичас будём“. Пишла я... Ще не встыгла прыйты, як и воны (полиція) прыхалы. Дывлюсь—мій Стефанко лежыть, як колода спухлый. (Чы баба бреше, чы вона дурна. Деж такы выдно, щоб заризани булы від того спухлымы?). А воны щось поговориы, тай справылы (?) мого Стефанка... Поклалы його на лаву, тай поихалы. А я бижу... Иде москаль—барабанщык, та на барабани грае. А в мене гроши булы за пазухою. Так мени весело. Ото я й кажу ему. Москалю! заграй мени гарно, я тоби заплачу, бо мени страх як хочеться гуляты... Вин як за грае, а я гуляю, а я гуляю... А в мене у голови вже помишалось... Колы це йде справнык. Став отак (тут баба встала, узялась в боки й прыняла на себе унтер-офыцерьську постать) дывыться на мене, тай пытае в москаля: что ты дѣлаешь?—Граю, каже.—„Зачим же ты граешь?—питае.—Бо вона хоче гуляты, каже.—Матушка, каже до

мене справник, зачим ты танцюєшь?—А тобі нащо, кажу? Хочу той гуляю.—Хочєшь? пытає.—Хочу, кажу. Иды й ты зо мною гуляты та ему дулю тычу. А вин обернувся до когось, та й каже: „васьмить іё, видите как бѣдная женщина бѣётся... А я кажу: не хочу... Я исты хочу.—Хочєшь ъсть, пытає.—Хочу, кажу.—Пайдем, каже. Пишы мы. Приходьмо, а вин каже таки до хозяйки: хазяюшка, дай етой бѣдной жєнщинѣ поѣсть. А вона каже: в мене ничего нема, тилько холодець.—Ну так дай ей холодцю немножечка. Пишла вона до лёду, внесла мени ратычку на тарилочки. Я сила та им. Така добра ратычка... А вин увиходыть та й каже: Как бы ты знала, матушка, чого я хочу. Я й кажу: чого?—Так хочу я водки!...—Ну той пошлит, кажу, тай мени дасте. Ото послав вин за горилкою. Принесли. Наляв вин таку здорову чарку, ій Богу хе, хе, хе... тай выпыв. Видтак наляв й мени. „На, каже, матушка, пий!“ Я выпыла.—„Хочєшь, каже, и другу?—Та выпыйте перше сами, то и я за Вами выпью... Выпылы по другій. „Ну, теперь, каже, пайдѣм гулять“. Пидем, кажу. Приходьмо, а москала з барабаном вже й нема. „От, бачышь, кажу: через тебе я й музыки втеряла: нема як гуляты“—Ничаво, каже, матушка! не журысь, я тобі найму музыку, та щей не таку.—Якуж?—Палкавую! Ей, пайдите за музыкаю, крькнув на когось (даром, значыть ся) ну...

Тут сестра внесла з пекарни в мыщи страву и постановыла перед бабою.—О, спасыби Вам, и простыби Вам! каже баба хрыстючысь и беручысь за ложку. Тяжко було дывытыся на нюю. В своим оповидани вона багато напугала. Частенько верзла нисєнитнецю. Але тут була часточка болочой правды. Так чы ынак, а щось же ии допровадыло до такого нещасного стану. И те „щось“ зовсим не пахло щастѣм, достатком, спокоѣм, на що мае право кожный чоловик. Зсила баба, напылася чаю, пидвелася: „Господы сусе хрысте... шепче... „И спасыби вам и простыби вам що мене нагрлы... Вам здоровьячко, а померлым душечкам царствіе небеснее...

Оттак, пани, почала доказувати баба, заслабла я на голову; пролежала тут трохи в больныци; невыличылы мене тут... Пролежала я рик у Києви и там мене не выличылы. А виттак вылежала рик у Браилови у черныць, то трошки мени полегшало. Розум вернувся. Слава тобі Господеньку Сусе Хрысте, що ты мени розум вернув, зняла баба руки угору... Ще колыб взялы мене у Сороку, може б мала теплый куток, та хлиба шматок... А то бомбайся з торбою.

Смеркло.—Зберайтесь, бабо, каже мама, та идит, шукаты хаты на нич, а то пизно буде.

— Эге... от зараз пиду. Встала баба, порается коло пояса. На землю щось впало, задзвенило, наче гроши...

— То мій шостак впав... от тилько грошей маю на дорогу. Засвityлы лямбу, знайты шостака.

— Бувайте здорови... и спасыби Вам и простыби Вам... Пишла баба. Через квадранець знов приходыть баба.—Не прыймають—ходыла до сусидив—не хтятъ прыйняты.

— Идит, бабо, трохи дали: там хаты: там прыймутъ Вас; там тепло прынаймні; а в нас и холодно и тисно. Пишла баба. Через килька хвылын знов баба.—Непрыймають... нигде не прыймають. Пани, голубонько, маты моя! Що мени робыты! Майте надо мною комедєрацію. Не дайте души загынuty... Най я вже в вас переночую. Най я вже в вас як в матеньки ридной... Я й мисця того займу—як курка пид решетом... Таж холодно в пекарни, хочь на пич вылизте, може там трохи теплице... Ничого, я вкрьнося, тай переночую... Лягла баба. Мы не спымо. Часом тра

перейти через пекарню. Крычить баба, мов в своїй хаті: „чого рыпаєтесь, чого розсходьдысь“...

На другий день—вже ми повставали—а баба спыгъ. Вже й 11-та година баба не йде. Пишов брат выпровадыты бабу. Баба и слухаты не хоче.—Тоби, що, каже за дило? хиба твоя хата? Пишла мама: де там: баба сыдыть на печи, чухається, натрушує нужы. В кухни смород. Пид бабою мокро, аж потѣки на печи. Бида. А баба погукує: хиба я ззим ваш кавалок печи, чы буду зимоваты? Як я посыжу який тиждень—ну то що ж... Насылу бабу выпровадылы. Через хвылыну знов бижить: шостака забула (вона все носылася з тым шостаком; усе его в руках тримала; де седыть, там и покладе).

Багато на свити таких бабив. Не красне их життя з молоду й посередыни—а пид старисть—тыняючысь та просячы мылостыни гыне пид плотом. По вельких городах ще е домы для прытулку таких нещасных, а у нас по малых городах—идна згляднисть—голодна та холодна смерть пид тыном. Варто б тому, хто хоче й може робыгы добро людям—звернуты увагу й на цих нещасных, бо и то люде.

Подав Ан. Лебідь.

СПОГАДИ ПРО ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО.

Про Івана Семеновича Нечуя-Левицького доводилося мені чути де-що від І. Л. Шрага, Б. Грінченка, В. Самійленка. Говорилося про нього завсідги з любовю. Иноді, добродушно посміхаючыся, розповідали про його відсталість від життя, про його дивацтва. От, скажемо, говорить він Шрагові:

— Чи чули, що Карно вбито?

А з того часу, як убито Карно, поминуло вже кілька тижнів, та Іван Семенович тільки тепер прочитав газету за той час і йому було це новиною.

Або таке: приходить він до знайомих і вітає з новим роком. Ті дивуються, бо ще-ж тільки другий чи третій день різдвяних свят, а він поясняє, що на дворі година гарна, то він і почав свої новорічні привітання, бо і година може змінитися та й виходить він тільки вдень і на певний час, то й мусить починати раніше, щоб устигнути більш-менш вчасно повітати всіх знайомих. Розповідали, як він боїться застуди і влітку навіть, ідучи проти вітру, розпинає проти себе парасоля, щоб захиститися від вітру; а ідучи на два літні місяці в Стеблів, везе з собою не тільки пальто осінне, а ще-й кожуха і шапку. Чимало розповідали про його, але завсідги лагідно, любязно.

Одна тільки чернігівська пані, одвідавши з своїм чоловіком Ів. Семеновича, обурилась на його і говорила сердито:

— Уявіть собі: почав жалітися мені, що в його твердий шунок, а в животі наче діжа сходить.

— Чого-ж ти хотіла від його? Бурсацьке виховання дає себе знати,— пояснив пані її чоловік.

То правда, що Ів. Семенович таки частенько говорив про свій життєвий шлях, бо певне він йому таки допікав, але гнівалася на старенького за те мабуть тільки одна та пані.

Я вперше побачила Ів. Семеновича р. 1902-го, як ми переїхали жити в Київ.

Був він маленький, сухенький, чистенький, з позападалими очима, з трошечки ніби випнутим підбороддям, з підстриженою сивою борідкою;

говорив і всміхався лагідно. І взагалі був лагідний та ясний. Тоді він жив на Пушкінській (раніше Єлизаветинська) здається ч. 19 в помешканні у Сеgetів. Будиночок, в якому він жив, був у дворі, а за ним ніби левадка з копанкою; стояло на левадці зо 2 чи зо 3 вулики й Іван Семенович був дуже задоволений, що, живучи серед Київів, має перед вікном і ставок, і садок, ще й пасіку. Помешкання в його було невеличке: предпокій та дві маленькі світлички: одна—вітальня з канапою, столом перед нею і роялем. На столі перед канапою лежав „Кобзар“ і ще кілька книжок у гарних оправах; на стінах—кільки малюнків, здебільшого краєвиди. У другій світличці стояло вузьке ліжко, комод з люстром і туалетним приладдям на його та невеликий стіл до писання. На вікні лежали писанки.

— То писав ще мій покійний дід, нехай царствує, а, бачите, й досі цілі,—поясняв Ів. Семенович.

У світличках було чистенько і затишненько і сам він був такий чистенький, привітненький. Мужчин приймав часом у сірому халаті. Жінок у сюртуці. Піджаків не носив. Розмовляв залюбки і розмовляти з ним було приємно. Говорив він здебільшого про давніші часи, про давніших людей. Говорив цікаво, образно. Слухаеш було його, і проходять перед тобою цікаві картини минулого: і духовна академія тих часів, коли Іван Семенович ще в її учився, і життя Івана Семеновича в сімі, і старосвітські батюшки та матушки на Київщині, бо він же, будучи кавалером, їздив на храми, на йменини, на весілля і навіть бував „душею товариства“, бо танцював добре і співав. Вітали „кавалерів“, а надто академістів, дуже добре, а найбільше там, де були дочки на виданню, та Ів. Семенович нікого собі не вподобав.

— Не знайшов собі до смаку,—казав він.—Я, бачите, вдався собі естет і кмітливий. То зараз і прикмічу в панні щось не естетичне, і вже вона не моя.

Оповідав він і про панів та панків і про жидів, бо всіх їх бачив він на Київщині, одвідуючи родичів. Цікаві були і оповідання про вчителювання в Седльці та в Кишиневі, про київських Українців старіших, яких добре знав, бо здавна жив у Києві. Повчителювавши він 25 років, покинув учителювання через поганий стан здоров'я і оселився в Києві, та й жив, маючи на рік 600 карбованців пенсії. Більше в його ніяких грошей не було, бо за українські писання тоді ніхто не платив.

В ті давніші часи він жив дуже пунктуально: вставав і лягав у визначену годину та й у всьому слухався годинника. Ів. тільки дома у призначені години і ніколи ніде не хотів випити навіть чаю чи кофе, бо то було не в призначену годину і не таке, до якого він звик, а значить могло йому пошкодити.

У години, призначені на прохідку, заходив він часом до нас поговорити про Словник, що саме тоді складав Грінченко, приносив слова до Словника.

Ми завсігди силкувалися зводити розмову на давніші часи, або на його писання та на його героїв, бо він говорив про їх, як про живих людей. Тоді нам було дуже приємно з Іваном Семеновичем, бо він так гарно розповідав. Але, крий боже, як він кидав старовину і починав говорити про нове і зараз же починав „страшну“ розмову. Це нове—були „13 правописних та діалектологічних форм“, з якими воював, або за які обставив Іван Семенович. Не памятаю тепер їх усіх.

Пригадую тільки, що велику зненависть він мав до *і* та до апострофа (він писав—сімя, а не сім'я). Так саме люто ненавидів *й* на кінці в прикметниках у місцевому відмінкові і страшно обстоював за те, що

писати—*на зелені траві, у сиві шапці* і запевняв, що так говорить якась там величезна частина України, бо він же багато год ходить до св. Варвари (Михайлівський монастир) і там розмовляє з прочанками, опріче того розмовляє з двірниками і з бабами, що носять молоко, і впевнився, що...

І коли доходило до прочанок та до двірників, то це вже було просто нещастя: Іван Семенович страшно гнівався і не говорив, а викрикував свої впевнення. Тоді саме Грінченко складав Словник, і Іван Семенович з усієї сили обороняв словник од „ї“ та агітував за свій правопис.

Ці нещасливі форми кільки років мучили Ів. Семеновича і його, такого доброго й чемного, доводили часом до лютости, до грубости.

Одного разу, наприклад, зустрівши когось з Українців, він сказав:

— Чи ви чули, що Єфремов сказився?

Виявилось, що видавництво „Вік“, на чолі якого був С. Єфремов, надрукувало якусь книжку, в її Ів. Семенович побачив якісь нелюбі йому „форми“ і ото так висловив своє обуріння проти Єфремова.

Як видавництво „Вік“ еидало оповідання „Рибалка Панас Круть“, і Іван Семенович побачив у книжці оті-ж таки нелюбі йому „форми“, то сказав, що забороняє книжку продавати; а як його спитано:—що-ж у такому разі з книжкою робити? Не палити ж її!—то він одказав зовсім серйозно:

— Треба спалити!

Звісно, книжки ніхто не палив, і вона собі продавалася в книгарнях, не вважаючи на те, що була зачумлена „формами“, а Іван Семенович гнівався.

Як заведено було в Києві Т-во Просвіту, Іван Семенович спершу не схотів записуватися туди членом, не схотів і своїх книжок до видання давати:

— Подивлюся, як вони друкуватимуть.

Писання свої він одписав „Благодійному Товариству“ (Благотворительному Обществу для издания общепольныхъ и дешевыхъ книг), але з тією неодмінною умовою, що його писання друкуватимуть його правописом: а коли-б зламали цю його волю, то втрачають право власности на його писання.

Ті нещасливі „форми“ було єдине, що завсігди доброго лагідного Івана Семеновича могло вивести з рівноваги, розлютувати, зробити неприємним.

Прийшовши Ів. Семенович до нас уперше, побачив великий бюст на шафі і спитав:

— А то-ж хто?..

— Невже ви не пізнали?

— Ні, не пізнав. Може тим, що не добачаю, а він високо стоїть.

— Та то-ж ви, Іване Семеновичу.

— Не може бути.

Бюст знято з шафи і поставлено перед його. Він уважно оглянув його.

— А справді я. Де-ж ви його взяли? Іх було всього два: один у Львові, а другий у Кишиневі у знайомих.

Він нам розповів, коли зроблено було бюст, а йому розповіли, як бюст опинився у нас.

Після того, як надруковано було у Львові „Повісти“ Нечуя, Галичани схотіли поставити його бюст у якійсь установі, здається в Наук. Товаристві. Прислали в Кишинев майстера, і той заходився біля Івана Семеновича.

— Мало не пропав я тоді!—жалівся Іван Семенович.— Казав, що не заліплюватиме суспіль, а пропустить дірочки, щоб я міг дихати. А прийшлося—не дихну! Ні дихати, ні кричати—нічого не можна. Оце-ж уже мені капут. Задавить галичанин! Коли ні, не задавив,—пустив ще на світі пожити.

Бюстів було зроблено два: один для Галичини, а другий знайомі собі замовили. А Іван Семенович і не подумав про те, щоб замовити собі. Потім знайомі ті переїхали в Чернігів і бюст перевезли туди. Потім вони померли, а бюст опинився на чернігівському базарі. Там його купили за два злоти дві „земські“ панночки і подарували В. Сивенькому, що тоді теж працював у Чернігівському земстві. У Сивенького бюст стояв кілька років. Але як з'явилася в його дочка і дожила до такого віку, що могла вже держати мітлу в руках, то неодмінно хотіла мітлою стягти бюст із шафи. Тоді йому накинули на шию мотузок і примоцували до цяху. Але дівчина таки досягла до його мітлою. Тоді його подаровано нам, і ми привезли його в Київ. Мабуть тепер уже той бюст таки загинув, бо виїждючи ми за кордон (р. 1909-го), віддали його Київській Просвіті. Як зліквідовано Просвіту, бюст чогось опинився в „Т-ществе Бережливость“ та мабуть і загинув укупі з „Товариществом“.

Не пізнав себе Іван Семенович і на одному портреті. Переглядаючи альбом і побачивши той свій портрет, він спитав:

— А це-ж хто такий молоденький?

— Та ви ж, Іване Семеновичу!

— Невже я? А справді: очі зовсім такі, як у моєї тітки. Може й я. Та коли-ж це я знімався? Сюртучок у мене такий був і галстучок, тільки наче тоді, як носили такі сюртучки, так не носили таких галстучків, не модні вони були. А може якось я й надів немодний.

На жаль, не можна було встановити, де саме й коли фотографувався Ів. Семенович, бо той портрет був репродукція. Володимир Александров колись перефотографував у кількох примірниках щось із 20 портретів письменників українських і в його знайомі могли ті портрети здобути, вернувши йому трати. Таким чином і в нашому альбомі опинився давній портрет Ів. Семеновича, про який він і сам забув.

Ще р. 1893-го святковано було 25-річний ювілей Ів. Семеновича, святковано, як звичайно в ті часи, нишком, серед невеликого числа делегатів, що попривозили адреси. Останню прочитано було адресу від кількох дівчаток з Чернігова, які дякували любуому дідусеві за його працю. Чернігівський делегат оповідав, що ця адреса дуже сподобалась ювілятові; вислужавши він її сказав, що йому дуже-дуже велику втіху зробили дівчатка, і що тепер він уже піде додому.

Почали його спиняти, бо свято ще не скінчилося, програму ще не виконано, але він не вважав ні на які резони:

— Піду, бо вже мені спати час. Давайте адреси! А чернігівських дівчаток адреса тут?

І не зістався, пішов, лишивши делегатів кінчати ювілейну програму без ювілята.

І от р. 1904-го явилася змога одсвяткувати 35-річний ювілей Івана Семеновича прилюдно. Перша половина свята відбувалася в помешканні „Литературно-Артистического Общества“ на Хрещатику. Все йшло дуже добре. Було багато людей, читали багато адрес, а листи і телеграми лишилися нечитані, бо вже не було на те часу. Іван Семенович сказав немудру, але гарну промову. Тоді молодь ухопила його з фотелем, на якому він сидів, і почала носити по залі.

Цікава це була картина, як щасливе і ласкаве без краю обличчя Ів. Семеновича пливло вгорі над людьми, а на його дивилися те ж щасливі і ласкаві в той час обличчя.

Увечері громадянство шанувало ювілята вечерею в „Континенталі“. Теж було багато людей, багато говорено було промов. Іван Семенович щасливий сидів за столом і слухав. Ів він дуже мало, тільки для годиться, бо невчасна і незвичайна їжа могла йому пошкодити.

Вечірка ще далеко не скінчилася, ще кілька промовців не сказало своїх промов, коли це Ів. Семенович глянув на годинника, вийшов з-за столу і почав прощатися. Почали його прохати зостатися—де там! і слухати не хоче:

— Десята година: я мушу лягати спати. Дуже дякую всім за все, але зостатися ніяк не могу: мушу лягати спати.

І таки пішов. Коли це серед зали спиняє його Немоловський, хапає за руку і починає щось казати: він же приготував промову і таки хотів сказати її ювілятові. Ювілят спинився був і навіть спитав любязно, що Немоловський хоче йому сказати, але почувши, що той почав промову, вихопив руку і сказав уже не любязно, а сердито:

— Пустіть мене! Я втомився і спати мені час. Я заслабну, коли довше тут сидітиму.

І таки пішов.

Так і цього разу довелося ювілейну програму доводити до краю без ювілята.

Тижнів через два я пішла до Ів. Семеновича подивитися на адреси, бо казали, що де-які з них виконано по мистецькому. Ів. Семенович залюбки показував їх, поясняв малюнки, де-які адреси писано було давнім письмом XVII і XVIII в. Ів. Семенович з великою втіхою роздивлявся і на малюнки і на давнім письмом писані літери; показував мені прикмети письма кожного віку. Знати було, що він багато разів роздивлявся на адреси і добре знає їх позверховний вигляд. Тут же серед адрес лежав портфелик. Ів. Семенович сказав, що туди голова „Літературно-Артистического Общества“ склав усі нечитані листи й телеграми. Було їх багато, може з сотню. Але Іван Семенович до того часу ще не спромігся їх прочитати, не поцікавився навіть подивитися, відкіля і від кого вони. Бо зміст їх він більш-менш знав, а їх позверховний вигляд не міг його зацікавити. І от він уже два тижні що-дня (сам це казав) роздивлявся на артистично виконані прикраси на адресах, на письмо стародавнє і не поцікавився словами, з якими люди вдалися до нього. Як я обережно натякнула про це, він сказав, що попрочитує все, але не поспішається, бо й так знає, що там написано: бо так же заведено, що ювілята хвалять та дякують йому та бажають довгого віку, а з ганьбою та з докорами ніхто не поткнеться, бо то не личить.

— Я ж подякував усім тоді ще, на ювілеї. А потроху все попрочитую.

Та я, грішна, думаю, що портфелик так і лишився нерушений.

Після маніфесту 17-го жовтня 1905 р. кілька Українців зійшлося в Чикаленка обміркувати справу про видання української газети. В Києві тоді вже почався погром. На зборах ухвалено було виступити проти погрому, а що своєї газети ще не було, то надрукувати статтю в „Киевских Откликахъ“ по українському. Написати статтю згодився Сергій Єфремов, зараз же пішов в редакцію, написав там статтю і другого дні її надруковано в „Киевских Откликахъ“ під заголовком „Чи буде суд?“.

Другого дні по тому я пішла до Ів. Семеновича, бо мені доручено було запрохати його до праці в українській газеті. Я застала його дуже

схвильованого, і він зараз же почав говорити про статтю Єфремова. Йому дуже не подобалася мова Єфремова в тій статті. І не тільки йому самому.

— Мої племенники аж падали зо сміху, як читали. (Племенники його були П—ви. Один із їх видавав календар „Промінь“).

Почалася звичайна в таких випадках розмова: З одного боку: „Хіба Шевченко вживав таких слів? Хіба нарід так говорить?“ З другого боку: „Хіба Шевченко писав газетні статті? Хіба може мова культурного народу обмежитися самими народніми висловами? Хіба в „Хмарах“ Нечуя-Левицького або в розправі Баштового „Україна на літературних позвах з Московщиною“ всі слова й вислови суто народні?“ і т. д.

Іван Семенович так хвилювався й гнівався, наче говорив про 13 сакраментальних форм. Довго ми сперечались, покi я змогла нарешті сказати чого саме прийшла.

Мої слова були немов присок до печеного. Ів. Семенович казав, що ніякої газети нам не треба, що письменники пишучи газетні статті, тільки псуватимуть собі мову, бо писатимуть отак, як написав Єфремов. Найліпше буде, як що українські письменники друкуватимуть своє писання в фельетонах московських газет, отак, як друкував колись „Кієвлянин“.

— От у мене єсть повість недрукована; у Карпенка-Карого єсть дві драми, то тії ж „К. Отклики“ надрукують їх, або й будлі-яка инша газета.

— То значить, на вашу думку, мусимо піти в підсусідки і обмежитися на красному письменстві. А як же буде з наукою, з публіцистикою?

— Як виробиться мова, тоді й наука своя буде і публіцистика, а до того часу можна про свої справи і в московських газетах писати, бо тепер цензури не буде.

— По московському писати?

— Ліпше по московському, поки своя мова виробиться, ніж Єфремовською тарабарщиною. Мої племенники...

— Облиште, Іване Семеновичу, своїх племенників, бо вони в цьому зовсім таки невігласи.

— Як то невігласи? Вони прекрасно знають народню мову!

— І зовсім не розуміють справи з нашою мовою і дозволяють собі сміятися аж падати з того, чого зовсім не тямлять. Та ще й нас призводять до негарного вчинку.

— До якого ж то негарного вчинку? —

— А до такого, що ви, в цей великий історичний момент, замість щоб допомогти українській справі своїм авторитетним імям та своєю працею, не тільки зрекаєтеся це зробити, а ще й глузуєте з тих людей, що хочуть цей момент не прогавити, а використати. Ми мусимо зараз мати свою пресу, щоб обстоювати свої людські права, ми мусимо зараз добуватися своєї школи, а ви посилаєте нас у підсусідки. І то говорить мені Нечуй-Левицький, той, що вже 36 років сам пише тільки українським пером.

Не любязно того разу попрощалися ми. А в реєстрові співробітників „Громадського Слова“, а потім „Громадської Думки“ не було Івана Нечуя-Левицького.

Заходить до нас після цього Іван Семенович не перестав. Тільки до старих ворогів його—ї, апострофа та інших—додався ще один: газетна мова. І треба сказати, що він дуже часто мав рацію нападатися. Він тільки не міг зрозуміти обставин газетної праці, які хоч трохи виправдували газетних робітників.

З весни 1909-го аж до літа 1910-го року я в Києві не жила, а потім, хоч і приїхала знов у Київ, та не пригадую, чи бачилася з Ів.

Семеновичем до р. 1915-го. Чула тільки, що він живе вже не на Єлизаветинській (Пушкинській), бо той двір продано, й новий господар поруйнував старі будинки, а нові буде. Де саме оселився Ів. Семенович—не знала. Потім виявилось, що й він не знав, де я живу.

Коли це одного разу взімку р. 1915-го (а може на початку 1916-го) приходять Іван Семенович. Од листоноші-українця довідався, що я живу зовсім близько від його і прийшов одвідати. І справді, ми жили недалеко одне від одного: він на Львівській біля Гоголівської, а я на Гоголівській.

Зраділи одне одному вельми. Іван Семенович одмінився дуже за цей час: постарівся, схуд, поменшав. І це мене не здивувало: така одміна і мусіла бути. Не вельми здивувало навіть і те, що він не був уже такий чистенький, як попереду, жалько тільки було дивитися на його такого. А дивно було те, що він уже не поспішався на певний час додому і не зрідка випити чаю і щось із'їсти. Пояснив це тим, що поздоровішав і через те може дозволити собі з'їсти щось і не дома, і не в призначений час.

Через кілька день я пішла до його. Бідний Іван Семенович. Яка ж невесела та непривітна та холодна була тепер у його хата з вікном на північ. На роялі, на етажерці, на дверях і всюди густо понасідав порох. По-під стінами порох лежав кім'яхами. Знати було, що віник не часто зазирає туди. На роялі, етажерці стояли „трофеї“—так звав Ів. Семенович ювілейні адреси та подарунки, сірі від пороху. На ліжку лежав штапований брудний ліжник, що колись був червоний, а тепер став рябий від латок усякого коліру. Убрання на Ів. Семеновичу було дуже старе і запламлене. Жалівся він на свою хату, що і холодна, і вохка, ще й блощиці почали з сумежної світлиці лізти: хтось там оселився з блощицями.

Не дивно вже було мені тепер, що Ів. Семенович не поспішається на певну годину додому, бо дуже непривітна була тепер його „дома“. А ще ж він не міг і роздивитися на неї добре, бо став дуже недобачати. А як розповів Ів. Семенович, як він годується, то не дивувало мене вже й те, що він став їсти в людей. Тепер дома йому вже не приносили самовара, а давали окріп, а відомо, що „окропом“ господині часто звуть „літепло“. І їжа була вже не така, як колись, бо харчі значно подорожчали.

Я знала, що Ів. Семенович ніколи не літує в Києві, а виїздить на село до родичів. Але він розповів, що вже кілька років їздить не до родичів, а в Білу-Церкву і там живе в заїзді. Що там йому дуже гарно, бо єсть де купатися і єсть добрі друзі—М. А—ий із семеню. При цьому показав фотографію, що висіла на стіні: він серед семі А—го.

Прийшла весна 1916 р. Я спитала, коли він думає їхати в Білу-Церкву. Одказав, що не поїде. На це було дві важні причини. Перша:

— Кажуть, що тепер візникам треба платити за себе окремо, а за кожен пакунок окремо по гривенику. І носіям за кожен пакунок окремо. А в мене буває зо три пакунки. І туди так, і відтіля так, то це дуже дорого вийде.

Друга причина:

— Сестра сказала: „Не їдь нікуди, бо ти вже старий, може й помреш там, то доведеться сюди везти ховати. Наробиш клопоту, а хто буде клопотатися?“. А що ви думаете? Може й правду вона каже? Ліпше не поїду, щоб людям клопоту не робити.

Мене більше здивувала перша причина. Трохи розпиталася про грошові справи Ів. Семеновича: на місяць п'ятдесят карб. пенсії. В ті часи вже справді важко було платити візникові за кожен пакунок окремо, а за себе окремо. І гірко стало, що той, кому важко, навіть неможливо заплатити ті окремі гривеники—Іван Нечуй-Левицький, автор Миколи Джері, Бурлачки, Кайдашевої семі...

Так і не поїхав Ів. Семенович на те літо в Білу-Церкву, та й ніколи вже не поїхав.

Тієї ж весни я переїхала жити в будинок Покровського монастиря в Діонісіївському проулкові, а в кінці літа Ів. Семенович теж мусів переїхати в Діонісіївський проулок в буд. № 8. Це було дуже близько від мене і з того часу і до смерти його ми бачилися часто, бо одвідували одне одного, та й на вулиці часто стрівалися. За останні десять років дуже Ів. Семенович одмінився: постарівся, зігнувся, схуд, на дворі ходив в темних окулярах, бо світ різав йому очі. Постать його була така відмінна від інших, що я здалека пізнавала його, не вважаючи на свої підсліпі очі. І чи то було влітку, як на небі ні хмариночки, чи то взімку як тисне мороз і сонце ясно світить—Іван Семенович неодмінно держить у руці парасоль. Той парасоль, коли не прибув з Ів. Семеновичем з Кишинева, то у всякому разі весь київський період життя запевне пережив з ним. На вулиці Ів. Семенович сам не міг нікого пізнати своїми мало-видючими очима й до того кризь темні окуляри. Та й не роздивлявся він по людях, а всю увагу звертав на те, щоб не спіткнутися, не підковзнутися, не впасти. Було, як не поспішаюся, то зустрівши його, привітаюся, постоїмо, поговоримо; а як поспішаюся, то помину мовчки, а він і не помітить мене.

Нове помешкання Івана Семеновича було в дворі, в гарному будинкові, що колись належав князеві Вітгенштейнові. У чистому дворі росли дерева, будинок був гарний, але помешкання Ів. Семеновича було погане: передпокій і маленька світличка відділені від великого помешкання. Уборної не було. І було те помешкання дуже холодне. Передпокій мусіла гріти груба, що топилася з коридору, а світличку—груба, що топилася з вітальні в тому великому помешканні, якого частиною і було помешкання Ів. Семеновича. В тому великому помешканні жив важний акцізник Орлов. Його навіть звано генералом. Топити грубу у вітальні він не хотів, бо казав, що вітальня йому непотрібна. Щоб їх служниця топила дровами Ів. Семеновича, Орлови теж не хотіли. Мусіла ходити туди, топити двірникова жінка, бо двірник із жінкою згодилися слугувати Ів. Семеновичу, себ-то: замести, а іноді й змити поміст у хаті, внести води холодної і чайник окропу і винести помийні та запалити в грубі. За це він їм не тільки платив, а ще й усяко годив, але бувало, що сидів і без води, і в нетопленій хаті, бо двірник з жінкою часто сварилися і тоді забували про старого. Іван Семенович сам собі зашивав одержу, пришивав гудзики, носив білизну до прачки, сам ходив купувати хліб, цукор, гас. А як почалося стояння в чергах, то сам мусів стояти: замінити його не було кому. І ходив він, і стояв у всяку годину: мочило його дощем, засипало снігом, обвівало холодним вітром, тисло морозом—терпів усе і вже не боявся застудитися. А колись він і влітку затулявся парасолем, як доводилося йти проти вітру.

Еге, стояв наш Іван Нечуй-Левицький у черзі, вистоював собі пайку хліба „защитного“ коліру, бо сочевиці та ще Христос його знає, чого намішано було в той хліб. Як святу паску ніс його додому і їв з чаєм, їв з обідом, бо иншого не мав. Обідати ходив він у сумезний двір до землячок-матушок, матери з дочкою (Прізвище дочки—Афонська). Він і говорив про стару матушку, якою родичкою доводилася вона Онисії Степановні з „Старосвітських батюшок та матушок“ і як вона в тій повісті звалася, та забула я. Знаю тільки, що були вони здавна і добре знайомі, і що брат Ів. Семенович хотів був навіть одружитися з нею.

З обіду в матушок Ів. Семенович був задоволений, бо вони готували і борщу, і ще там щось по-сільському. Але ж давали небагато. А

що Ів. Семенович не мав чого снідати і вечеряти, окрім хліба, бо тільки іноді міг дозволити собі купити пляшку молока або півхунта сала, то й виходило, що мусів голодувати. А надто що належав він до тих старих людей, які можуть багато їсти. І він голодував, але не обурювався з того. Він уважав, що уряд за його вчительську 25-річну працю дав йому добру пенсію—50 карб. на місяць. І вже он скільки десятків років точно її виплачує. Не винен же уряд, що тепер таке все дороге стало, що не можна прогодуватися на ті гроші. А обуритися на те, що його не годують оті всі томі, що він понаписував, йому й на думку не спадало. Де там! Він навіть думав, що його писання таки дають йому щось, бо он же Череповський за три оповідання заплатив йому 25 карбованців; та й ще хтось заплатив скількись. Але про заробітки з літератури говоритиму потім. А тепер вернуся знову до того, як жилося Ів. Семеновичу.

Придвляючися до його життя та непомітно розпитуючися в його самого, впевнилася я, що Іван Семенович недоїдає, білизну дуже заносує, бо не може багато платити праці, що й білизни, і вбрання він уже давно собі не справляв і все вже таки добре поносилося. Сказала про такий його стан Сергієві Олександровичу Єфремову. Через кілька день він приніс мені, здається, 300 карбованців і сказав, що це допомога громадська Ів. Семеновичу по 25 карб. на місяць до кінця року.

Принесла я ті гроші Івану Семеновичу. Спершу він подумав, що я десь позичила йому і зрікся, бо він зроду не позичав. Як же виявилось, що не позика, то спершу не міг зрозуміти: хто, за що і на що дає йому гроші, не хотів їх брати. Нарешті зрозумів, що він український письменник, борець за волю й долю свого народу, заробив щоб громадянство дякувало йому за працю не тільки ювілеями, а щоб і піклувалося про його. Ніяково було мені говорити про громадянське піклування, виявлене цілком випадково і в такій формі; а стара дитина Ів. Семенович уважно слухав мої пишні фрази, отак, як слухав ювілейні адреси, і урочистими словами попросив мене переказати громадянству його велику й ширу подяку.

Як нарешті гроші опинилися в шухляді, то мені полегшало на душі і, облишивши урочистий тон, почали ми попростому говорити, на що вживати гроші. Я зважливо сказала, що їх можна вживати тільки на їжу і більш ні на що, бо на те їх і дано.

— Та в мене ж єсть чим за обід платити з пенсії,— казав Ів. Семенович.

— Знаю, і далі за обід будете платити з пенсії. Це на вечерю та на сніданок. Будете купувати в монастирській крамниці пиріжки, а в Зерниці або в Олексієнка яєчка, масло, сало, молоко, яблука.

Другого ж дні Ів. Семенович прийшов до нас. Я жила тоді вдвох із своєю матір'ю. Був дуже веселий і зараз почав розповідати, скільки він наямлив собі пиріжків та яєчок і як снідав.

— Із'їв одно яєчко, а тоді й друге! Із'їв пиріжок, а тоді й другий! Оттак! По два яєчка і по два пиріжка можу їсти, а то по одному не міг.

Мама встала і вишла в другу хату. Мені теж сльози набігли на очі.

А Нечуй-Левицький того не добачав і весело розповідав про те, що і вечеря в його буде така ж багата, як і сніданок, бо пиріжків він купив аж шість, то два з'їсть увечері, а два на завтра на сніданок зостануться.

Через кілька день до Ів. Семеновича прийшов Єл. Кипр. Трегубов і приніс од старої громади 150 карбованців, а десь коло того ж часу і пенсію збільшено було на 25 карб. на місяць.

Але я думала, що український уряд повинен дати Нечуєві-Левицькому урядову пенсію і пішла говорити про це з міністром освіти Іваном

Матв. Стешенком. Він зараз же згодився і пообіцяв, що справи не затягнуть, а вирішать швидко. Та й помилився. Говорила я з ним; говорила з усіма міністрами, що після його були; говорила з Павлом Івановичем Зайцевим, бо до його мене справив котрийсь міністер... Зайцеву я так обридла, що вгледівши він мене в міністерстві, зараз же перший озивався:

— А знаю, знаю, чого ви прийшли!

І починав мені щось пояснити. Не можна було нічого зрозуміти в тих поясненнях, та й не потрібні вони були, бо справа була зовсім проста: я нагадувала урядові про його повинність — дати пенсії Іванові Нечуєві-Левицькому і Людмилі Михайлівні Драгомановій. А мені все обіцяли, але не давали, і все щось поясняли... Скінчилося на тому, що Нечуй-Левицький пенсії тієї не діждався, а Драгоманова одержала за один місяць тоді, як уже сама не могла розписатися, бо днів за два до смерті.

Але вертаюся до того часу, як Ів. Семенович несподівано забагатів. Почали ми радитися, на що вжити ті гроші, що приніс Трегубов, і вважали купити за їх дров. Один добродій пообіцяв купити Ів. Семеновичу півсажня дров, бо він мав змогу купити дешевше. Обіцяв зробити це швидко. Зраділи ми, що так пощастило з дровами, одложили на їх 125 карб. на півсажня і дожидаємо. Та так довго дожидали, що аж надокучило. Уже й негода заходить, а дров нема. Іван Семенович як прийде, то перші його слова: „А дров нема!“. Ми б уже і без його купили, хоч і дорожче, так же не можемо переказати тому, щоб не купував, бо його не було в Києві, десь поїхав дрова купувати за для якоїсь установи. Боїмося! Така думка: купимо тут, витратимо гроші, а він приїде. То й грошей не буде, щоб заплатити за дрова, та й ніде буде тих дров складати.

Нарешті одного разу приходять Іван Семенович веселий:

— Дрова привезли! Тільки не півсажня, а чвертку.

Думаємо: привезли одну чвертку, то привезуть і другу. Аж де там. Не привезли більш. Правда, і грошей за ту чвертку не прийшли взяти, так вони і лишилися в шухляді в Івана Семеновича; написано на їх було, що то на дрова.

Не допалив Іван Семенович і тієї одної чвертки.

На моє запитання, що він робить останніми часами, Іван Семенович одказав:

— Поспішаюся подоводити до краю де-що, поки ще не зовсім отемнів та ще якомсь вештаюся. Пишу спогади про дитинство своє, про те, як у бурсі вчився. Граматику виправляю.

Мене зацікавили спогади Івана Семеновича і я попрохала перечитати, щоб якусь частину надрукувати в своїй Читанці для старших дітей. Але, перечитавши, побачила, що друкувати не можна, такі безколірні, такі нецікаві були ті спогади. І от дивно: розповідав він гарно, слухати його було цікаво, а писав уже зовсім, зовсім нецікаво.

Рукописи свої Іван Семенович давав до схову Є. К. Трегубову, боявся бо, що як помре, то зять і душеприкажчик його протоієрей П—в понищить усе, через те, що українською мовою писано.

— Бо він фанатик. Як почує українську мову, так очі в його так горять, як у інквізиторів. Я бачив колись картину з часів інквізиції, так у інквізиторів отак саме горять очі. Бо інквізитори були фанатики, і П—в фанатик. Він фанатично ненавидить українську мову.

— То на що ж ви його такого душеприкажчика записали? Перепишіть заповіді і запишіть когось иншого! Це ж можна.

— Е ні, вже як написано, так і буде.

Потім ще знайшлася Ів. Семеновичеві нагальна робота. Тоді єпископ Олексій перекладав молитовник і попрохав Ів. Семеновича допомогти йому. І як же радів старенький з тієї роботи. Який був щасливий. Раз-у-раз говорив про неї, радився про слова, про вислови. Одного разу від порога почав:

— А як би ви переклали „ангел-хранитель“?

— А ви як переклали?

— Янгол-захисник. Правда гарно?

— Гарно.

Іноді єпископ приїздив до Івана Семеновича; іноді прислав коні і Ів. Семенович їздив до нього. Прислав єпископ таку труську бричку, що потім бідолашний старий кільки день кородився на спину, але все ж їздив.

Нарешті переклали молитовник і єпископ мав віддати його до видання, здається, Череповському. Коректувати мусів Іван Семенович, сам того схотів. Прислано було йому коректу разів зо два, а потім нема й нема. Дуже він тим турбувався:

— І що вони собі думають, що не присилають коректи? Я ж усе дуже темнію. Тепер же хоч крізь лупу бачу, а далі вже й крізь лупу не бачитиму—отемнію зовсім.

А коректи не було...

Одного разу приходив Іван Семенович з якимсь високим брезклим ченцем. Я здивувалася—що воно?—думаю. Іван Семенович пояснив:

— Це ми з владикою до вас. Прохатимем, щоб ви мене замінили, як я помру. Владика і далі перекладатиме богослужбні книги на українську мову, так треба буде часом порадитися. То вже ви не зрікайтеся!

Я відповіла дуже стримано: владика не сподобався мені. А Іван Семенович радів і говорив веселенько:

— О, бачите, владико! От і єсть! Я ж вам казав, що не покину вас самого і замість себе знайду вам замісника. І знайшов. Тепер уже мене це не турбуватиме.

Через якийсь час бачу у книгарні надрукований молитовник. Купила два примірники: собі й Іванові Семеновичу. Подумала, що хоч і прикро йому буде, що без його коректи обійшлася, та все ж зрадіє, побачивши книжку. Дома переглянула молитовник і побачила, що єпископ ані одного словечка не написав про те, що Ів. Семенович допомагав йому. Так боляче стало та погано. Сховала обидва примірники, щоб і не знав старий, що молитовник надруковано. Так він і помер, не знаючи.

З писаннів Ів. Семеновича де-що видавав Череповський, а де-що він сам друкував своїм коштом. Та тільки кошту в його бракувало на те. Правда, лежали десь з чотирі чи з п'ять тисяч карб., що одержав він колись за переклад біблії, та рента за тисячу карбованців. Але ті гроші він одписав, здається, сестрі. Та як довелося платити в друкарню, а грошей не було, мусів тую ренту дати друкарні в заставу. Одержуючи ж гроші з книгарень, мусів виплачувати борг у друкарню, а ренту мав право взяти тільки тоді, як виплатить увесь борг. Книжок продавалося небагато, і мучило його те, що він може вмерти й рента, на його думку чужа, зостанеться невикуплена. Аж тут прийшов 1917-й рік, книжки почали добре продаватися, і Іван Семенович зовсім несподівано одержав з книгарень „таку силу-силенну грошей“, що зміг нарешті викупити ренту, та ще й зосталося трохи. Це було десь у той час, як він так забагатів, одержавши гроші від С. О. Єфремова та від старої громади.

— Ото який тепер багатир з мене став! Це так що хоч і злодій бійся!—жартував Іван Семенович.

І я чула, що вже мама моя і він радяться про те, що по весні неодмінно треба буде справити одержу, і старенький збирався йти довідатися, чи живий ще той кравець, що колись шив йому щось, і чи жива та швачка, що колись лагодила йому білизну.

А тим часом багатство мало ще побільшати. „У кого багато есть, тому й ще дається!“ жартував Ів. Семенович.

Позаводилися видавництва, почали видавці до авторів ходити. Прийшли й до нас з Іваном Семеновичем. Я віддала де-що „Криниці“, де-що „Сіячеві“, черкаському видавництву, на чолі якого стояв Марко Степанович Куліш. До Ів. Семеновича перший прийшов хтось од „Сіяча“ і він згодився віддати де-які свої писання „Сіячеві“ на таких умовах, на яких я віддала свої книжки. Про умови я раніше розказала Ів. Семеновичеві і сказала, щоб ніяк не поступався нічим. Не вельми тяжкі то були умови для видавництва, але видавці, підписуючи умову з Ів. Семеновичем, схотіли їх ще полегшити. Приходить він і веселенько розповідає, що вчора підписав умову і гроші вже одержав. І так хвалить видавців.

— Хороші люде! Дуже хороші люде!

Розпитуюся. Виявилось, що „хороші люде“ заплатили вдсятеро менш, ніж треба було. Такий, удсятеро менший гонорар і в умові було визначено. Кажу йому про це. Спершу осмутнів і навіть розгнівався:

— Я їм скажу, що так не хочу. Зовсім не хочу з ними діла мати, коли вони такі!

Але гнів та обурення скоро минулися:

— Та нехай уже так буде! Що з воза впало, те пропало. І так же багато грошей. (Здається з півтори тодішніх тисячі). А то скажуть: старий та дурний. І не розібрав, що його дурять. Нехай уже так буде! І такий він був тоді, що і смішно й жалько було дивитися на його.

— Еге ж, нехай так буде?

— Та нехай і так!—згодилась я.

Одразу веселий став Ів. Семенович, і чую:— знов уже з мамою про нове вбрання розмовляють.

Через кілька день приходить і хвалиться:

— Приїхав Марко Степанович Куліш. Учора довгенько сидів у мене ввечері. Яблук мені повнісіньку хустку привіз аж із Черкас. Хороший видно чоловік! Я йому нічого про те не казав, бо вже воно не вернеться. Казав він, що ще заходитиме. Цікавий чоловік!

Заходив і до мене Куліш, і я йому сказала, що негаразд зроблено з Іваном Семеновичем. Він згодився, що не гаразд і казав, що це треба буде направити. Але Іван Семенович того вже не дїждався.

Щось хотів видавати Череповський, а Ів. Семенович казав, що тепер уже він драконовські умови поставить. Не памятаю, чи взяв що до видання Череповський.

На цьому і скінчилися справи Ів. Семеновича з видавцями.

Ще трохи про Ів. Семеновича, про останній час його життя. Важко йому жилося: старий, слабкий, ані піклування, ані помочи ні від кого. Правда, були в його в Києві й родичі: сестра, племенниця—жінка протоієрея П—ва та небіж професор Р—ий. Може й ще хто був, але він згадував тільки про цих. Та він наче аж боявся тих родичів, а де вже було турбувати їх яким своїм лихом. Пригадую, він розповідав, що колись, літуючи там, де літувала його сестра, він забув свої пантофлі і листом попрохав їх вислати.

— Та мабуть не скоро вишлють, бо треба ще попрохати когось, щоб зашив у полотенце та відніс на пошту.

— Та сестра ж і зашиє,—хіба ж то важка робота?

— Ну, де ж таки сестра зашиватиме пантофлі! Вона—дама,—сказав Ів. Семенович з пошаною.

І справді, потім виявилось, що пантофлі зашивав і вислав якийсь Юдка, чи що: прийшов чогось, то йому й доручили справу з пантофлями.

Але ніколи не жалівся Ів. Семенович на те, що доводиться йому старому, немічному самому все робити. Він навіть не уявляв собі, що можна було б претендувати на якийсь інше життя. Гнівався тільки як доводилося довго в черзі стояти, бо це бувало вранці і відбирало час од роботи літературної.

Не завсігди все йшло гаразд. Траплялося, що двірник не принесе окропу години до одинадцятої, або кільки день поспіль дворничиха не приходять замести в хаті, або, не добачивши, поставить Ів. Семенович якусь посудину на стіл чи на полицю так, що вона впаде і розібьється, або подереться чобіт чи одежа. Одежу то вже якось сам зашиє, а чобіт нести до чоботаря треба, а значить гаїти час і витратити гроші.

Пригадую одного разу іду і бачу: стоїть серед провулку Ів. Семенович, похнюпивши голову. Підхожу. На землі розбита пляшка, а Ів. Семенович парасолем тикає собі в ногу. Виходить, що купив гасу і крамар обгорнув йому пляшку папером, щоб руки не забруднилися. Недалеко і одійшов він од крамниці, а пляшка й виприснула йому з рук:—„Ото через папір так сталося!“ пояснив він. Пляшка розбилася, гас розлився. Ів. Семенович злякався, що може гас вилився на чоботи, то може й спалив їх, і ото тикав парасолем, чи не пробьється дірка в чоботі. На щастя чоботи лишилися цілі, а дірка зробилася тільки в бюджеті Ів. Семеновича, бо загинули гроші за 2 хунти гасу.

Були в його і радості: якийсь роботу дописав, вигадав чи записав од когось гарне слово, почув, що надруковано нову книгу, стрів кого знайомого, одвідав його хтось, щось добре дали на обід, мав цікаву розмову в черзі або в крамниці про українську літературу і обіцяв принести комусь українську книжку. Потім розмови про цю книжку.

Його знали в околишніх крамничках, пекарнях, у чергах і гарно поводитися з ним: часом навіть йому поступалися чергою. Але так робили здебільшого прості люде.

А от як поводитися з ним його господарі. Забула прізвище—здається, присяжний повірений був його господар і власник того будинку. Як Ів. Семенович носив гроші за помешкання, то мусів стояти в передпокої, поки покоївка віднесе гроші і принесе йому квиток. Довелося зарадити цьому.

А сусіди його Орлови иноді закликали його на обід або на чай, і він залюбки ходив, аж поки з його оповідань виявилось, що вони закликають його тоді, як у їх бувають гості, щоб поглузувати з його і взагалі з Українців. Гостям рекомендовали його, як українського письменника, розмовляли про українську літературу, про газети українські, про всякі слова. (Сами вони і їх гості були чорносотенці).

Він не помічав своєї ролі серед їх і залюбки розмовляв. А панни прохали його грати на роялі і він їм грав, а вони хвалили. Часом навіть до його заходили і прохали грати. І він їм грав на своєму роялі, а той рояль був такий, що ні один клавіш не видавав того звука, який мусів видавати; а де-які не хотіли підніматися після того, як їх торкнули пальцем, і треба було їх піднімати.

Наслухавшись від Ів. Семеновича про його гостювання в Орлових, порадили ми йому не ходити до їх, бо то негарні люде. Він днів зо два думав про нашу розмову, а потім сказав:

— А правду ви казали. Як я роздумався, так і сам побачив, що вони негарні люде і зовсім до України неприхильні. То все вони з хитрощами до мене підходили.

І не став туди ходити.

Одного разу застала в його двох паній: одну літню, другу молодшу. Вони вже зібралися йти. Ів. Семенович веселий і щасливий познайомив мене з паніями і пояснив, що вони приходили дивитися на його „трофеї“.

Не знаю, які були то пані. бо те, що він розповідав про їх, було щось невиразне. Може й добрі люде, а може й такі як Орлови. Його так легко було дурити, бо він сам на своєму віку запевне ніколи нікого не одурич.

Приходив він до нас часто і здебільшого веселий. Мама моя була років на три молодша за його, і вони любили вдвох розмовляти про старовину. Мама любила його нагодувати і пригостити чимсь добреньким. Ів він трошки чудно, самими передніми зубами, соли вживав багато, не любив zostавляти недоїдки на тарілці і останнім шматочком хліба збирав всі кришки й обережно, щоб не розсипалися, клав хліб у рот.

Кажу якось:—Мабуть ви, Іване Семеновичу, не кохали нікого, що не одружилися?

— Е ні, кохав, аж двічі. Як у Седльці вчителював. А одружитися не судилось. З першою директор не порадив. Як дочувся, що я залицяюся, так покликав мене і спитав, чи правда. Я сказав, що правда і що хочу з нею одружитися. А він каже:—„Не годиться педагогові дружитися з такою, що амазонкою з офіцерами кататися їздить. І одружившись їздитиме. Який же це приклад юношеству“.—Так як почав, як почав, то таки й розраяв. А гарна була, тендитна така. А як їде було амазонкою, то так усі їй дивляться.

— А з другою ж чому не одружилися?

— З другою сестра розраяла, каже:—„як ти житимеш із семеню на своє жалування? То як ти сам, так сто рублів наче великі гроші, а з семеню вони ніщо. Та ще жінка схоче по балах їздити, та треба їй убори справляти. Де ти грошей набереш?“ І з цією розраяла. А я вже зовсім був злагодився. І в Варшаву їздив: одежі насправляв і роаяль купив оцей, що й зараз у мене. Добре, що хоч їй ще не признавався.

— Що ж вона за иншого пішла?

— Не знаю. Скоро після того в Кишинев мене переведено, так і не чув про неї нічого.

— А в Кишиневі молдаванки, краса в їх груба, а я естет і грубої краси не люблю.

— Мабуть тепер жалкуете, що не одружилися та доводиться самому віку доживати?—спитала мама.

— Та як вам сказати. Бувало, що й жалкував, а більш того що ні. Так я спокійно собі жив, а то хто-й-зна як було б. Як би попалася така, як Балабусі, то сами знаєте, як би мені жилося, чи мав би спокій.

І обоє почали сміятися, бо мама допіро прочитала „Старосвітські батюшки“.

Довгенько було посидить Ів. Семенович, потім попрощається з кожною людиною окремо, а тоді поведе рукою до всіх отак якось, як діякон у церкві, як виголошує: „І всіх і вся“. Мама говорила, що так звичайно прощалися мужчини тоді, як вона ще молода була, а потім це вивелося.

Ото ж попрощається Ів. Семенович, тоді починається вдягання. В-осени чи взімку це досить довга процедура, бо насамперед з кало-

шами клопіт: вони подерлися ззаду й якийсь майстер їх полатав. Через ті латки їх не так то легко було вбувати. З кожухом, шапкою та рукавицями справа була вже легша. Вся одежа була дуже „ветха денми“; навіть рукавицям було запевне більше як десять років.

От уже Ів. Семенович одягся, намацав сірники в кишені і ключ. Тоді вдягаюсь я, і вдвох ідемо. Я веду його під руку, бо він не добачає. До його двору недалеко, тільки наш двір та вулицю перейти. І я довожу його тільки до двору, бо в дворі вже бігає такий лютий собака, що Ів. Семенович мене від його не оборонить. Та в своєму дворі йому вже не страшно, до дверей потрапить. А якщо, вертаючися, встріну в коридорі кого з сусідок, то неодмінно скаже:

— Старичка свсего провожали? Какой он приятный!

А итша назве „милим“, „симпатичним“ або ще як. Якийсь любий був він усім.

Але знайшлися і такі, що зважилися тяжко кривдити його. Це були матушки, ті, що в їх він обідав. Як прийде обідати, так і починають лаяти Україну, Українців, українську мову. Спершу він спитувався боронити те, що вони ганьбили; потім почав одмовчуватися, а швидче їв, що йому давано, і йшов собі. Але їм не подобалося, що він мовчить, і вони почали так дратувати його, щоб він таки озивався.

Він не раз жалівся на їх; а одного разу, як прийшов просто з обіду від їх і почав розповідати, як вони дратували його, то з очей йому котилися сльози. Того разу вони впевняли його, що по-українському фотографія—мордопись, а автомобіль—самопер. Що так і в українських газетах пишуть,—вони сами це читали. Довше ходити йому до тих нелюдок було вже неможна, і він перейшов обідати в монастирську їдальню, що була в нашому дворі. Тоді він ще частіше почав до нас заходити просто з обіду.

Заздрила я на його старість. Ні злоби, ні бурчання, ні ремства, ні заздрощів. Догорав його вік як свічка, тільки догорав без чаду. Знати було, що вогник стає все менший, але горить усе так саме ясно й тихо. Він і сам знав, що вже недовгий його вік і говорив про це спокійно, не нарікаючи, не шкодуючи. Боявся тільки одного—щоб не отемніти зовсім, щоб не пережити своїх очей.

В той останній рік свого життя він забагатів не тільки на гроші, а трішечки і на увагу людську. Між иншим Н. М. Дорошенкова, як пекли в їх паляниці, то передавала і йому м'якеньку паляничку і він тими паляничками „ласував“. На зиму надбано було йому варення і був навіть мед на піст, бо йому здавалося, що для його здоров'я дуже важно їсти по весні по ложечці меду, вранці чи ввечері—не пригадаю. Так воно і зосталося все на шахві: і мед, і варення.

Запрохали ми його до себе на кутю. Коли це приходять він і каже: — Що ж його тепер робити? Запрохують мене на кутю ще й до Дурдуківських, і до Дусанських.

Вирішили так, що головна кутя його буде в Дурдуківських, потім заїде до Дусанських, а до нас прийде на Різдво обідати. З панотцем Дурдуківським він учився в семінарії і тепер з усього тодішнього товариства їх семінарського зосталося їх тільки двоє: він та панотець Федір Дурдуківський. Зрозуміло, що він мусів іти на кутю до його.

На Різдво за обідом він дуже цікаво оповідав, як гарно було йому в давнього товариша; про що розмовляли; що потім одведено його до Дусанських; він і там їв кутю і гарно посидів, бо й то „люде хороші“.

А сили в його все меншало, руки все поганіше слухалися. З стільця вставати йому було все важче. І боязько було за його, що він живе сам

один зовсім на відшибі від людей, бо й двірник жив у дворі в іншому будинкові. То колись разів зо два поставив лямпу так, що вона впала з столу та на щастя була ще не запалена. То впав уночі з ліжка і потім блукав по хаті, натикався на меблі і довго не міг знайти ліжка. І ради на це не можна було знайти. А самого його те наче не турбувало, принаймні не виявляв він ні страху, ні турботи.

Одного разу, встаючи він з стільця, кілька разів підводився, поки таки встав та й каже:

— Ой, мабуть таки скоро щось буде.

— Що буде, Іване Семеновичу?

— Та мабуть уже скоро помру, — каже він ані трохи не сумно.

І не помилився.

Якось вийшов з їдальні, підковзнувся, впав і забив ногу. Після того ще був у нас, а через кілька день уже не міг уставати. Полежав кілька день.

Одвідували його, доглядали вдень, а на ніч він не дозволяв нікому зоставатися. Небіж професор Радзівський ніби то сказав, що підкинулась бишиха на нозі. Одного разу іду до його, а навпроти двірник іде до мене сказати, що оце допіру небіж забрав Ів. Семеновича в лікарню, що в тому дворі, де Софійський собор.

Незабаром почалася стрілянина, а я під час стрілянини з хати нікуди не ходила. Потім сама занедужала і вже як видужала, тоді тільки пішла провідати Івана Семеновича. Прихожу, а лікарню ліквідують. Уже в хатах немає не тільки хворих, а навіть і ліжок. Прихожу до Івана Семеновича. Лежить сам у великій хаті у куточку, укритий своєю важною червоною ковдрою, скулився весь. Побачив мене, всміхнувся, але від того болізного усміху сльози набігли мені на очі, бо скривилися в усміх тільки уста, а очі зосталися сумні й перелякані.

— Погано вам тут, Іване Семеновичу?

— Погано. То стрілянина була велика, тут у дворі кілька снарядів, кажуть, упало. А потім почали лікарню вивозити: метушня, галас. Холодно дуже. Тепер уже сам зостався. Цю ніч я ночував сам. Погано: і холодно, і наче аж страшно.

Принесла йому чогось поїсти. Зрадів, бо голодний був:

— Заклопотані всі, нікому про мене думати.

Виявилось, що того ж дня його мають одвести в так звану „Дегтерівку“. Це було те, що по-українському звалось „шпиталь“, а по російському „богадельня“. І тая „Дегтерівка“ була така „богадельня“, що в її людей морено було і голодом, і холодом. Жажнулась я, почувши те страшне слово і почала прохати, щоб не їхав він туди, а вернувся додому, а ми гуртом таки доглянемо його. А він відповідав мені на всі мої вмовляння все одно:

— Ні, не можна. І сестра, і племенник сказали, щоб туди їхав.

Свої волі в його вже не було, а чужа воля стероризувала його край.

Попрошлася я з ним, знаючи, що в останнє бачу його живого.

Перевезено його в ту „Дегтерівку“. Через кілька день зайшла звідти сестра-жалібниця до нас. Ішла в місто, то він попрохав зайти переказати привітання. Розповідала, що лежати йому там холодно, але не голодний, бо господня дає йому і молоко, і яечка; дає не через те, що звелено йому давати, або що рідні дали на те гроші. Ні, їй просто жалько його такого старенького, такого приемного й тихого і вона за свої гроші підгодує його. Видко було, що й сестрі-жалібниці жалко його і що вона про його піклується.

Ще через днів два-три приходять тая ж сестра і каже, що Ів. Семенович не сьогодні-завтра помре, то що його робити? Його навіть одягти нема в що, бо одягу, в якій привезено, забрали назад, і навіть сорочки чистої не покинули, і ні разу ніхто не одвідав його. Я дала адреси сестри і небожа, проф. Р—го. Та сестра того дня не могла вже до їх піти—пізно було. Вночі Ів. Семенович умер, уранці повідомили його родичів, а ввечері перевезено його з „Дегтерівки“ в Софійський собор. Перевезено так, що ніхто і не знав, що його везимуть. Може так було зроблено через те, що сором було прилюдно забирати тіло Нечуя-Левицького з „Дегтерівки“.

Побачила я Ів. Семеновича вже в Софії, в труні: висхле, поважне, навіть суворе обличчя, міцно стиснені уста. І мені, знервованій, уживався докір на тому обличчю, докір за те, що не доглянено його, що вмер він не в своїй хаті, а як безхатній, безрідний бурлака, „шпитальний дід“.

Гроші на похорон дав уряд. Ховало дванадцяттеро батюшок. Як винесено труну з церкви, під'їхав автомобіль і з його встали якісь урядові особи—не памятаю, хто саме. Повставали з автомобілю і мабуть пішли в процесії. А втім не знаю, не бачила.

Невимовно тяжко було. Згадувалося самотнє життя небіжчикове без піклування, без догляду, холодна хата, недоїдання; згадувалася стара дитина з сумними перелюсками очима, скулена під важкою брудною ковдрою в порожній холодній хаті в Софійській лікарні; згадувалася страшна „Дегтерівка“, в яку привезли, покинули і навіть сорочки чистої не лишили, а як помер, то криткома вивезли звідти.

А після того всього пишній похорон, вінки, багато людей і запезне промови.

І пропливали перед очима інші старі самотні люде.

Ось Ковалевський Микола вмирає сам один в хаті. Умер і лежав, аж поки господиня огледілась, що він неживий, сповістила поліцію, і вже були приїхали забирати його тіло в анатомічний, та нагодилися знайомі і припинили.

Ось Жебуньов Леонид з туберкулезним кривавим кашлем або з ішіясом лежить замкнений у хаті, бо двірник дав йому чаю або обідати та й пішов до своєї роботи, а його замкнув самого.

А скільки їх і тепер отаких старих самотних, недужих і безпорадних...

А Іван Семенович плив над людьми так саме, як плив колись на ювілеї. Але тоді очі в його були веселі і уста всміхалися ясным усміхом, а тепер не ясніли вже очі і не всміхалися міцно склеплені уста.

Простував Нечуй-Левицький у свою довічну хату на Байковій горі.

В церкві сказала М. Ф. Біляшівському, що Іван Семенович хотів, щоб його ювілейні подарунки та адреси, стіл до писання, фотелі, канапу, ще один стіл і малюнки та портрети з стін взято було в Музей. Не знаю, чи це зроблено.

М. Грінченкова.

ДО ІСТОРІЇ „ГАЛИЦЬКОЇ РУЇНИ“ 1914—1915 рр.

(В жандармському освітленні).

Царський уряд російський до імперіалістичної війни 1914—1917 рр. вступає з цілком виразними завданнями та надто певним планом. Завдання ці та плани ще до початку війни були секретом Полішинеля. Розголошували їх сміливо лепетливі публіцисти „Нового Времени“, „Кієв-

лянина“, „Кієва“ й інших реакційних газет, такі націоналістичні діячі, як відомий граф В. Бобринський, Анатоль Савенко, Янчевецький et tutti quanti. В їхніх статтях та промовах дуже часто фігурувала „под'яремная Русь“, „зарубежные братья, угнетенные немцами и поляками“, що сплять і снуть, як би потрапити під високу руку православного царя та з'єднатися з „Русью державною“.

Один з цих публіцистів, якщо не помиляюсь — Савенко, при оказії дав був навіть докладну диспозицію прийдущої війни з Австрією за „наследие Владимира святого“: російське військо повинне було одразу, як захопить Галичину, твердо стати ногою на Карпатах і доконавши „історичної місії“ Росії, зібравши до купи всі „русские земли“, — махнути через Карпати до Царьгороду, щоб виконати слідом і другу „історичну місію“ що до поновлення хреста на св. Софії Царьгородській“. В. Бобринський, що спеціалізувався був на галицьких справах, не раз публічно марив про те, щоб швидко „водрузить трехцветное русское знамя“ на вершечках Карпатських гір ¹⁾. І коли навіть до війни газетні вояки не дуже то себе стримували, то можна уявити, що почалося, як війна розв'язала їм язика цілком! Тодішні газети, особливо з початку війни, а також численні брошури про Галичину дають яскравий образ тієї пожадливі, що прорвалася в націоналістичних кругах нездержним потоком радощів і тріумфування. „Пробил, наконец, долгожданний заветный час!—вижує один з типових тоді авторів. — Разрублены тяжелые цепи, сковывавшие наших единокровных братьев в течение долгих веков. Нет больше Под'яремной Руси, есть Русь единая и могучая“ ²⁾. Де-хто з метких публіцистів додумався навіть до прокування заднім числом, до утворення спеціфічних що до певної особи легенд, щоб звеличати акторів давно вимріяної драми. „Нынешний государь,—писав другий з тодішніх героїв пера — будучи наследником еще, проезжая из Вены в Киев через Львов, сказал графу Лобанову-Ростовскому, указывая на эту русскую землю: „Вот еще не собранный русский край!“ Прошло двадцать с лишком лет с тех пор и теперь, наконец, наступает время, когда вопрос этот будет разрешен раз навсегда, и государь император явится действительным „Возсоединителем Всея Руси“ ³⁾.

Так само і в Галичині проваджено відповідну агітацію, використуючи місцеві москвофільські елементи. Львівський процес Бендасюка з товариством та мармароський процес на Угорщині, до якого дуже був причетний згаданий вище В. Бобринський,—обидва перед самісіньким початком війни,—не вважаючи на занадто тенденційне освітлення, як це буває у всіх політичних процесах, все ж досить виразно показали, чия таємна рука накерувувала і мармароських затурканих селян, і львівських інтелігентів з москвофільського табору. Видко було, що та рука простягалася з Росії з Київ'а з його „Славянским Благотворительным Обществом“ та з Петербургу з „Галицко-Русским Обществом“. Кволі й мляві що до позитивної роботи, тут вони виявляли й енергії досить, і завзяття й рухливости.

І що більше зростала на Україні національна свідомість, а український рух ширші захоплював круги, то нервовіше та рука поводилася й виразніше свої плани накреслювала. Адже доводилося рятувати „єдність Росії“, а за-для цього всі способи були добрі. Між ними зни-

¹⁾ Див., напр., статтю „Гімназична політика“,—„Рада“, 1913, ч. 75.

²⁾ Лазаревский В. А. „Русский народъ на Карпатахъ“. Киевское отделение Галицко-русского Общества. Киевъ, 1915, стор. 4.

³⁾ Бергунъ Д.—„Что такое Галиція?“ Петроградъ, 1915, стор. 52.

щення „Українського Пьемонту“ в Галичині здавалося і найбільш принагідним і найбільш певним у наслідках.

Під знаком цих панславистично-україножерних мрій і почалася з боку тодішньої Росії війна; під тим самим знаком війна й точилася весь час аж до сконання самодержавія в лютому 1917 р. Ці мрії й плани зразу ж таки й вибилися на верх і вже не тільки в приватних, невідповідальних заявах, а й у всенькій політиці тодішній царського уряду, в його офіційних маніфестах, прилюдних виступах, у всьому поведженні в окупованій країні. „Творится суд божий!.. Да не будет больше Под'яремной Руси... Да свершится промисель божий, благословивший дело великих собирателей земли Русской. Да поможет господь царственному своему помазаннику... всея России завершить дело великого князя Ивана Калиты“—так біблійним стилем накликав у маніфесті 5/18 серпня Микола М. Романов. І цей офіційний поклик зараз же підхоплено було офіційозними і приватними голосами, і на довгий час „діло Калити“ зробилось було надто популярним додатком по всіх відламах російської громадської думки, не виключаючи й лівих, навіть дуже лівих її одтінків.

А вийшло з цього те, що тільки й могло вийти. Безощадна війна не тільки в полі, а й серед мирної людности—і у себе вдома, і в окупованих краях—ось що виявилось зараз же, в найперших днях цієї „визвольної“, як охрестило її облудне фарисейство, війни. Відповідно до накресленого вище плану всеросійської реакції, це був надто зручний час, щоб з одного маху покінчити з українською справою в повному обсягу й навіки. Все українське поставлене було по-за межами життя зараз же, другого ж дня по оголошенню війни. Ту ж таки політику з дивовижною сліпотою переносить уряд і до окупованої Галичини та Буковини, до найменших дрібниць dokonуючи тих планів, що заздалегідь розробили російські націоналісти та їхні галицькі помічники („Карпато-Русский Освободительный Комитет“). Тепер їхній час настав і услужно вони й свої плани надиктовували, і послуги пропонували. І те й друге ввійшло в офіційну політику уряду що до окупованих земель і витворило ту вакханалію насильств, ту оргію розгнузданого націоналізму, що зараз же набули собі виразного наймення „Галицької Руїни“. Культурне і економічне, не кажучи вже про політичне, життя краю було зруйновано враз і цілком. Зникла преса, пропали школи, поруйновано з особливим смаком „Просвіти“ („мазепинські“ додавали, руйнуючи), заборонено продавати і здебільшого нищено українські книжки, затирано старанно всі ознаки того, що тут живе український народ, і живе давнім своїм культурним життям. Затираючи це, довелось взятись і до економіки, що носила на собі явні ознаки місцевої культури: першою жертвою стала багата і широко розповсюджена українська кооперація. Тисячами культурних робітників і селян вислано за межі Галичини і цілими валками без упину тяглися через Україну на схід, до Сибіру, одні „заложники“, „висланці“, „біженці“ з примусу, яких зганяли з рідних місць і не знати для чого перекидали в чужу сторону на поневір'яння й загибель. Хмари російських чиновників у мундирах і рясах обсіли Галичину й прикладали тут до діла свій випробований у бюрократичному насильстві й крутіїстві досвід, дикі над нею експерименти творючи. Все це відбувалось відповідно до того плану, що склали російські націоналісти та галицькі москвофіли ще перед війною. Тепер саме їм „пробил долгожданный заветный час“ і не хто, як вони зробились на час панами становища й заходились похапки переводити свої мрії, часто надиктовані сліпою пімстою та особистими рахунками. Ціла низка диких проєктів—напр. Львівський університет перенести до Варшави, а Варшавський до Львова—кружляла серед цих місцевих і зайшлих елементів,

що їх навіть де-хто з своїх схарактеризував був як „хиже гайвороння“¹⁾. „Визволення“ Галичини враз прибрало таких форм, що про якість співжиття місцевої людности з окупантами не могло бути й мови. Огида, зненависть, призирство йшли слідом за всіма цими заходами. Мені згадується ота терпка характеристика, що дав був цьому „визволенню“ в одному з своїх приватних листів небіжчик Кость Паньківський, людина зовсім не такого вже непримиренного настрою: „Освободили нас — то правда. Освободили з честі, з імени, з майна, з мови — з усього“. Всі випробувані методи внутрішніх російських порядків—до провокації й охорон, поліційної релігії й релігійної поліції, самодержавного чиновництва й чиновного самодержавія — перенесені були до Галичини і пишно розквітли на ґрунті рясно, политою кровю та слізами місцевої людности. Нещасна країна стала перед перспективою повної загибелі. Але, як ми знаємо, стало це фатальним для російської зброї в Галичині, а разом з тим і у всій військовій кампанії. Захопившись „об'єдинительством“, пішовши на повіді в націоналістів та москвофілів, російська власть тим самим забезпечила собі повний провал у військовій справі й підготувала загибель у ближчому, ніж тоді можна було думати, часі. З упертістю й сліпотю вона копала собі яму і 1917 р. звалилась у неї. Початком загину російського самодержавія була, таким чином, Галицька політика 1914—1915 рр. і Галичина зробилась могилою для самодержавія та його прихильників, що об'єдналися в тісну спілку в серпні 1914 р. і мало не цілий рік спільними силами копали собі могилу на галицькому ґрунті.

Один з документів цієї спільної роботи ми й подаємо тут. Це рапорт од начальника „временного жандармского Управления“ у Львові, поданий до відповідних установ з жандармською характеристикою становища та людей у Галичині.

Історії „галицької руїни“ ще не написано, але матеріал хоч де-який уже почав з'являтися. Маємо низку мемуарів (Дм. Дорошенка та ин.) маємо де-що з документів (напр., надзвичайно цікава записка К. Паньківського в „Нашому Минувому“), маємо нарешті спробу перегляду окупаційних подвигів російської влади в книзі, що вийшла слідом за подіями (Ів. Петровича — „Галичина під час російської окупації“, Серпень 1914—червень 1915. Відень. 1915). Нині, коли надходить десятилітній, сказати б, ювілей тих подій, час би взятися вже до систематичного визбирування й опублікування матеріалу, що нагадає нам і освітлить цю важливу сторінку з нашого недавнього минулого. Маючи на увазі подати незабаром цілу низку такого матеріалу в формі листів, памфлетів, меморіалів з того часу, розпочинаю цю серію згаданим жандармським документом. Вага його в висвітленні „Галицької руїни“, можна сказати, надзвичайна і саме тому, що вийшов він з жандармських кругів. Правди, звичайно, тут нема чого шукати — навпаки, документ на диво брехливий, повний спеціфічних вигадок, пліток, тенденційно-жандармського перекручування дійсности. Але саме це й характерно для тієї російської політики, що так яскраво виявила себе в Галичині під час окупації. Насамперед документ виявляє повне внутрішнє безсилля цієї окупації. Характерно, що для співробітництва з собою жандарми знайшли були на місці „единственное лицо, могущее работать в этом (агентурном) направлении“ і довго мало не б'ються за цього єдиного Юду, використовуючи його з усіх боків. Характерно так само, що й цей єдиний Юда навіть за допомогою „загентурених“ потім восьми шпигунів небагато може дати відомостей певних, хоча де-що й дав таки, напр., про відому записку („письмо извест-

1) Никон, єпископ. „Орлы и Вороны“. Київ, 1915.

наго содержания“) К. Паньківського, зате надолужує найфантастичнішими плітками, як напр. відомості про авдієнцію у австрійського ерцгерцога українських діячів -- Є. Чикаленка, М. Лисенка та М. Михновського або про поїздку під час війни агітаторів на Україну і т. и. Слабий і нетямущий у загальній характеристиці українського руху в цілому та поодиноких його діячів, своє специфічне маленьке діло справляв він проте старанно, подаючи напр., точні і, треба думати, певні адреси львівських Українців. З стилю, окремих слів та виразів можна думати, що й увесь цей документ вийшов з під пера когось з Галичан, може отого „единственного“ на початку співробітника львівської охранки („цѣ л о е мазепинское движение“ і т. и.) і тільки проредакувала його вже досвідчена жандармська рука.

Великих коментарів цей яскравий документ не потребує — він сам за себе говорить добре, — і тільки де-які фактичного характеру нотатки подаю нижче при самому документі. Можна хіба додати, що автор документу обома руками черпав матеріал з тієї брошури, яку видав у липні 1914 р. штаб дієвої армії й роздавав усім офіцерам „для назидания и руководства“. Повний заголовок цієї надзвичайно рідкої тепер брошури такий: „Современная Галичина. Этнографическое и культурно-политическое состояние ея, въ связи съ національно-общественными настроеніями. Записка составл. при Военно-Цензурномъ Отдѣл. Управл. Генераль-Квартир. Штаба Главнокомандующаго Арміями Юго-Западнаго фронта (Іюль 1914 г.) Походная типографія Штаба Главнокомандующаго Арміями Юго-Западнаго фронта, 1914. Стор. 31 in 16^о“. Зверху стоїть: „Довѣрительно. Для широк. ознакомл. Г.г. офицеровъ Дѣйствующей арміи“.

Акад. С. Єфремов.

Начальникъ Временнаго Жандармскаго Управленія Военнаго Генераль-Губернаторства въ Галиціи. 17-го Января 1915 года. № 128. г. Львовъ.

Товарищу Министра Внутреннихъ Дѣлъ Командующему Отдѣльнымъ Корпусомъ Жандармовъ.

Совершенно секретно.

Первыми шагами дѣятельности чиновъ Управленія въ предѣлахъ Галиціи и Буковины я поставилъ необходимость яснаго представленія о той работѣ различныхъ классовъ и слоевъ населенія, которая касалась „политическаго“ характера и направленія, — до войны и прихода русскихъ войскъ и занятія Галиціи.

Отсутствие штата чиновъ Управленія внѣ Львова, недостатокъ унтеръ-офицерскаго состава и агентовъ наружнаго наблюденія, а главное то обстоятельство, что внутренней агентурѣ въ строгомъ смыслѣ того слова здѣсь ранѣе, конечно, не было и единственное лицо, могущее работать въ этомъ направленіи, было заагентурено послѣдовательно тремя разными лицами (ротмистрами Бѣлоручевымъ, Сушковымъ и чиновникомъ Министерства Иностранныхъ Дѣлъ при Генераль-Губернаторѣ г. Олферьевымъ), вызвало крайне настоятельную потребность обзаведенія сейчасъ же агентурой — что понемного и достигается, нынѣ уже заагентурено 8 лицъ. Всѣ эти условія работы, а также серьезный недостатокъ въ организаціи почтовыхъ сношеній (почта находилась въ хаотическомъ состояніи и даже казенная корреспонденція пропадаетъ) повлекли за собой нѣкоторое замедленіе въ первоначальной работѣ по сбору, сводкѣ и регистраціи всѣхъ извѣстныхъ свѣдѣній и только нынѣ — я имѣю возможность представить Вашему Превосходительству первыя сводки свѣдѣній.

Такъ какъ разработка свѣдѣній здѣсь должна одновременно вестись по нѣсколькимъ направленіямъ (освѣщеніе польскаго, украинскаго, еврейскаго, іезуитскаго вопросовъ)—то нынѣ мною представляются свѣдѣнія по болѣе активной въ Галиціи „Украинской (мазепинской) группѣ“ и по вопросу объ організації Сокольскихъ дружинъ и такъ называемыхъ „січовыхъ стрѣльцовъ“.

А.—Объ Украинскихъ организаціяхъ.

- 1) Обзоръ политическаго движенія въ Галиціи.
- 2) Мазепинцы.
  - а) Украинская соціалъ-демократическая партія.
  - б) Украинская радикальная партія.
  - л) Украинская національ-демократическая партія.
  - г) Союзъ освобожденія Украины.
  - д) Роль профессора Грушевскаго въ мазепинскомъ движеніи въ Галичинѣ и въ Малороссіи.

Б.—О Соколахъ.

- а) „Сѣчовыя“ и „Сокольскія“ мазепинскія организаціи.
- б) Польскія „Сокольскія“ организаціи (объ этихъ послѣднихъ свѣдѣнія собираются; будутъ представлены позже).

А. I. Обзоръ политическаго движенія въ Галиціи.

Основателемъ мазепинства въ Галиціи является австрійскій Губернаторъ графъ Стадіонъ (1846—1849).

До этого времени жители восточной Галиціи чувствовали себя русскими, а поляки и австрійское правительство считали ихъ настоящими русскими.

Графу Стадіону въ его политикѣ необходимо было имѣть противовѣсъ противъ засилья поляковъ, и таковымъ онъ хотѣлъ сдѣлать русскихъ Галичанъ. Для этого онъ заявилъ имъ, что „Если они себя считаютъ такими же русскими, какъ въ Россіи, то они совершенно не должны никогда ни въ чемъ разсчитывать на помощь австрійскаго правительства“. Поэтому одна часть Галичанъ испугалась заявленія графа и по его желанію и настоянію начала вести политику „Руссиновъ“, политику якобы особой Руссинской націи.

Съ этого времени между русскими галичанами начался расколъ на „твердо-русскихъ“ и „руссиновъ“, которые въ 1860 г. назвали себя „народовцами“.

Въ цѣляхъ политической пропаганды въ 1868 г. народовцы учредили просвѣтительное общество—„Товарищество просвіта“ и начали издавать свой журналъ, такъ называемый: „Правда“, а въ 1873 г. учредили литературное общество „Товарищество имени Шевченка“. И когда въ 1876 г. Высочайшимъ Указомъ запрещено было въ Россіи издавать журналы и книги на малорусскомъ нарѣччіи, малорусскіе писатели и дѣятели изъ Россіи перенесли свою дѣятельность въ Галичину. Писатели: Кулишъ, Мирный, Нечуй-Левицкій, Чайченко-Гринченко, Самойленко, дѣятели: Антоновичъ и Конисскій—стали печатать и издавать свои сочиненія во Львовѣ и поддерживать „Украинское движеніе“ денежными пособіями.

Но вся эта работа имѣла характеръ болѣе культурно-этнографическій. О „Самостійной Украинѣ“ еще не думали.

Со временем австрійское правительство продолжало политику графа Стадіона относительно перемѣны русскихъ Галичанъ на „русиновъ“ и для поддержки своей идеи основывало въ массѣ народныя и среднія училища съ малорусскимъ преподавательнымъ языкомъ и русинскимъ обществамъ „Просвітѣ“ и „Шевченка“ давало крупныя матеріальныя пособія.

Во второй половинѣ восьмидесятыхъ и въ началѣ девяностыхъ годовъ, главнымъ предводителемъ русиновъ былъ депутатъ Сейма и Парламента Александръ Барвинскій. Относительно русиновъ, какъ особой націи, онъ дѣлалъ все по желанію правительства. вмѣстѣ съ намѣстникомъ Галичины, графомъ Казиміромъ Бадени, онъ завелъ въ восточно-галицкихъ училищахъ фонетическое правописаніе.

Идею „Самостійной Украины“ въ Галичинѣ привилъ Россійскій эмигрантъ Михайлъ Петровичъ Драгомановъ. Онъ написалъ и издалъ цѣлый рядъ брошюръ и книгъ. Это было въ другой половинѣ 70-хъ и в первой половинѣ 80-хъ годовъ. Ближайшими поклонниками его учений были: Иванъ Франко и Михайлъ Павликъ. Послѣдній умеръ. Но какъ они, такъ и другіе приверженцы идей Драгоманова, тогда его не поняли и основали соціально-демократическую партію и только позже, в концѣ 90-хъ годовъ и началѣ 900-хъ годовъ, поняли, что Драгомановъ хотѣлъ въ Галичинѣ учредить Украинскую Республику. И вотъ тогда то для привлеченія и для приспособленія крестьянства къ самостійной Украинѣ была организована Украинская радикальная партія¹⁾.

Сначала идея „Самостійной Украины“ привилась только въ молодежи и у нѣкоторыхъ старѣйшихъ приверженцевъ Драгоманова. Предводители же русиновъ, такъ называемые „народовцы“ совершенно не приняли ту идею, такъ какъ она была предложена соціалистомъ Драгомановымъ, а „народовецкая“ партія, имѣя въ своемъ составѣ большинство униатскихъ священниковъ, была противникомъ Драгоманова.

Самой большою партіей была тогда „народовецкая“, но австрійское правительство съ этою партіей, какъ и вообще съ русскими, не считалось. Поэтому русинамъ приходилось бороться и съ поляками въ Галичинѣ, и съ Вѣнскимъ Правительствомъ.

Въ началѣ 900-хъ годовъ въ Вѣнскомъ парламентѣ появился депутатъ Буковинскихъ русиновъ Николай Василько. Своими способностями онъ скоро пріобрѣтаетъ себѣ огромное вліяніе не только въ Парламентскихъ, но и въ придворныхъ кругахъ и становится информаторомъ Престола наследника Франца Фердинанда въ дѣлахъ внутренней и иностранной политики. Чтобы имѣть еще большее вліяніе, Василько дѣлается руководителемъ и Галицкихъ русиновъ и всѣ его начинанія проходятъ съ льшимъ успѣхомъ. И вотъ чтобы окончательно укрѣпить свое положеніе, Василько предлагаетъ Престола наследнику идею отторженія Украины отъ Россіи, а затѣмъ совѣтуетъ ему обратитъ большое вниманіе на Галицкихъ „Украинцевъ“.

Съ этого времени австро-венгерское правительство болѣе начало заниматься Украинцами въ Галичинѣ. Оно начало давать большія пособія Украинскимъ Обществамъ, допустило въ Сеймъ и парламентъ значительное число Украинскихъ депутатовъ и съ 1904 года Галицкіе русины приняли официально названіе „украинцы“. Въ 1907 году предводителемъ Галицкихъ Украинцевъ сталъ докторъ Кость Левицкій и онъ, какъ голова „Національ-Демократической“ партіи, во всемъ подчинился съ движеніемъ своей партіи правительству. Тогда именно политика Украинцевъ пріобрѣла уже конкретное направленіе къ осуществленію „Самостійной

1) Несказана плутанина і цілковите перекручення і фактів і ідей

Украины“ и съ того же времени всѣ Украинскія партіи соединились въ этомъ направленіи, и настоящее мазепинское движеніе стало стремиться къ полному своему развитію.

Въ движеніи Галицкихъ мазепинцевъ приняли живѣйшее участіе и російскіе мазепинцы, а именно: М. С. Грушевскій, проживающій здѣсь во Львовѣ; Е. Х. Чикаленко, Л. Жебуневъ, Н. В. Лисенко въ Кіевѣ; Н. Михновскій въ Полтавѣ (sic!), докторъ Луценко въ Одессѣ, А. Крымскій въ Москвѣ, Ал. Лотоцкій въ Петроградѣ и др.

Начиная съ 1905 года всѣ мазепинскія партіи въ Галичинѣ и ихъ отдѣленія въ Россіи окончательно сознали идею „Самостійной Украины“ и всецѣло стремились только къ тому, чтобы использовать въ удобное время переходъ Австріи черезъ границу въ Россію, сейчасъ же вызвать мятежъ и затѣмъ отторгнуть Украину отъ Россіи и подъ скипетромъ Габсбурговъ основать „Украинское Королевство“.

По этому поводу были даже заключены формальный договоръ между Эрцгерцогомъ Францемъ-Фердинандомъ и Россійскими мазепинцами. Именно въ 1910 г. у Эрцгерцога на аудіенціи въ Конопиштѣ изъ Галиціи были: выдающійся мазепинскій дѣятель докторъ Евгений Олесницкій и митрополитъ графъ Шептицкій, а изъ Россіи Е. Х. Чикаленко и Н. В. Лисенко изъ Кіева и Н. Михновскій изъ Полтавы. Всѣ они обѣщали Эрцгерцогу вести пропаганду между малороссами въ Россіи и въ пользу австрійской династіи¹⁾.

Объ этомъ событіи знали всѣ предводители всѣхъ мазепинскихъ партій и поэтому хотя партіи эти работали по разнымъ платформамъ, но стремленія ихъ сводились къ одному, именно къ отторженію Украины отъ Россіи и всѣ они были непримиримыми врагами Россіи.

Такимъ образомъ члены всѣхъ этихъ партій, были ли они изъ партій національ-демократической, или соціалъ-демократической или же радикальной, были одними и тѣми же мазепинцами.

Всѣ партіи составляли одну общую мазепинскую организацію и только раздѣлялись на группы подъ официальными названіями партій; онѣ раздѣлялись такимъ образомъ только ролями въ работѣ.

Большую роль сыграло въ мазепинскомъ движеніи въ послѣднемъ десятилѣтіи уніатское младшее духовенство, воспитанное графомъ Шептицкимъ. Руководилъ имъ Шептицкій и оно слѣпо исполняло его желанія. Большими же ревнителями и распространителями мазепинства между Галицкимъ крестьянствомъ были уніатскіе монахи Базиліанцы. Мазепинство они распространяли и внушали не только живымъ словомъ на проповѣдяхъ, но и печатнымъ способомъ. Между прочимъ они издавали очень популярную газету „Миссіонаръ“.

Въ заключеніе всего сказанного, слѣдуетъ добавить, что всѣ сознательные дѣйствіи „Украинцы“—священники, учителя, чиновники и проч.—были мазепинцами, всѣ они желали выбиться изъ подъ „Польскаго владычества“ и „Россійскаго кнута“.

Однако руководители ихъ не были настолько наивны, они хорошо понимали невозможность осуществленія такихъ мечтаній, но имъ было выгодно вести къ такой цѣли своихъ многочисленныхъ приверженцевъ, ибо за это они получали лично для себя и своихъ родныхъ не только деньги, но все, что только желали, отъ австрійскаго правительства.

Время возникновенія мазепинскихъ партій слѣдуетъ считать:

Въ 1876 году²⁾—основана соціалъ-демократическая партія.

1) Звичайно—вигадка, яку, не знати звідки, взяли жандарми.

2) Вигадка: соціал-демократія в Галичині з'являється лиш при кінці 90-х років; так само перепутано дати народження й інших партій.

Въ 1893 году—радикальная.

Въ 1900 году—національ-демократическая партія.

а) „Украинская Соціалъ-Демократическая партія“.

Главнымъ центромъ движенія этой партіи былъ Львовъ. Партія образовалась, какъ въ г. Львовѣ, такъ и въ другихъ городахъ и мѣстечкахъ, а также деревняхъ восточной Галиціи среди разныхъ цѣховъ (!) рабочихъ, крестьянъ и студентовъ.

Въ провинціи были организованы особыя соціалъ-демократическія общества, такъ называемая „Украинская (sic!) Воля“, въ которыхъ группировались члены соціалъ-демократической партіи и гдѣ производилась соціалистическая работа и пропаганда.

Центральный Комитетъ соціалъ-демократической партіи во Львовѣ издавалъ партійную литературу и свой органъ, еженедѣльникъ, такъ называемый „Земля и Воля“, редакторомъ которой былъ типографскій наборщикъ Порфирій Бунякъ, а главнымъ предводителемъ „Украинской Галицкой соціалъ-демократіи“ выдающийся дѣятель Николай Ганкевичъ. Кромѣ того партія издавала ежемѣсячникъ „Нашъ Голосъ“ и такъ называемый (sic!) „Теоретическій органъ Украинской соціалъ-демократіи въ Россіи и Австріи“. Редакторомъ журнала былъ Дмитрій Донцовъ, корреспондентомъ въ Россіи былъ Михаилъ Меленевскій. Конторы редакціи „Земля и Воля“ и „Нашего Голоса“ помѣщались въ квартирѣ по ул. Гавснера № 11.

Къ соціалъ-демократической партіи принадлежало около 60 студентовъ мазепинцевъ Львовскаго университета и Политехникума. Первые группировались главнымъ образомъ въ своемъ студенческомъ обществѣ, такъ называемомъ „Академична громада“ (по улицѣ Зибликевича № 3) въ соціалъ-демократической группѣ, а вторые въ своемъ обществѣ „Основа“ по ул. Снядецкихъ № 4.

Украинская соціалъ-демократическая партія во Львовѣ была раздвояна на двѣ главныя группы или фракціи: интернаціональную (за общій пролетаріатъ) и націоналистическую (только за украинскій народъ). Предводителемъ первой фракціи былъ Николай Ганкевичъ, а второй Дмитрій Донцовъ и докторъ Владимиръ Старосольскій. Послѣдній жилъ по ул. Коперника № 14 (уѣхалъ на войну). И только на этой точкѣ зрѣнія были между обѣими группами недоразумѣнія, но впрочемъ во всѣхъ другихъ вопросахъ своей программы эти группы работали совмѣстно и согласно. Какъ прогрессивная революціонная, Украинская соціалъ-демократическая партія пользовалась въ Украинской „національ-демократической“ и „радикальной“ партіяхъ, а также большинства университетской молодежи—большими симпатіями.

Въ Украинской соціалъ-демократической партіи были организованы особыя слѣдующія секціи (группы):

1) соціально-общественная, предводителемъ которой былъ Николай Ганкевичъ и Юльянъ Бачинскій.

2) соціально-аграрная, предводителемъ Левъ Ганкевичъ (въ Кіевѣ) (?) и Феофилъ Мелень.

3) террористическая, совершенно „тихая“ (конспиративная)—предводитель Николай Залѣзнякъ и Иванъ Сіякъ.

4) соціально-революціонная предводитель Дмитрій Донцовъ¹⁾.

Главнымъ усиліемъ соціалъ-демократической украинской партіи это было внушить своимъ членамъ враждебное настроеніе къ Русскому пра-

¹⁾ Плутанина людей и напрямів.

вительству. Предводители и дѣятели этой партіи убѣждали своихъ членовъ въ томъ, что самымъ большимъ и ужаснѣйшимъ врагомъ и палачомъ „Украинскаго народа“ и миллионъ „Бѣднаго рабочаго народа“ — есть „Россійскій Царь“ и поэтому каждый честный человекъ долженъ поставить себѣ за главную цѣль житья—борьбу съ „Царемъ“ на жизнь и смерть за благо и свободу рабочаго народа.

Отношеніе партіи къ мазепинскимъ другимъ партіямъ, за исключеніемъ социаль-христiанской, и организаціямъ, а также къ австрійскому центральному правительству—было весьма благожелательно.

Партія стояла въ самыхъ лучшихъ и близкихъ отношеніяхъ съ центральнымъ Комитетомъ социаль-демократической партіи въ Россіи и въ Царствѣ Польскомъ, откуда получала большія матеріальныя пособія посредствомъ Парижскаго Комитета. Деньги привозилъ лично Николай Бачинскій.

Въ настоящее время социаль-демократическая партія разбита, организована же лишь террористическая группа, но есть старанія побудить къ дѣятельности и прочіе группы Украинской социаль-демократической партіи.

в) Украинская радикальная партія.

Эта партія обслуживала, какъ и „Украинская національ-демократическая партія“, идею „Самостійной Украины“, но разница только въ тактикѣ и въ томъ, что „Украинская Радикальная Партія“ выступала противъ духовенства и распространяла между крестьянствомъ атеизмъ и анархизмъ. Свою дѣятельность партія эта основывала на социаль-демократической программѣ съ добавкой аграрнаго вопроса. Цѣль партіи была та же, что и „Украинской Національ-Демократической“, т. е. основаніе „Украинскаго Королевства“ подъ скипетромъ Габсбурговъ, но съ той разницей, что въ этомъ королевствѣ должны были въ его правленіи преобладать крестьяне. Это и была ловушка на крестьянъ въ радикальную партію. Въ Сеймѣ и въ Парламентѣ и вообще въ общественной жизни „Украинцевъ“ мазепинцевъ депутаты отъ радикальной партіи и ея руководители составляли совокупное съ представительствомъ другихъ мазепинскихъ партій.

Въ краѣ—относительно къ властвующимъ полякамъ и въ Вѣнѣ къ центральному правительству—радикальные дѣятели придерживались иногда строго оппозиціонной тактики, но впоследствии эта партія, какъ и вообще всѣ мазепинскія партіи, были правительственными, т. е. служили интересамъ исключительно австро-венгерскаго и германскаго правительствъ.

Большой заслугой радикальной партіи для австро-венгерскаго правительства является то, что партія организовала такъ называемыхъ „Сѣчовыхъ Стрѣльцовъ“, которые нѣсколько послѣднихъ лѣтъ упражнялись въ военномъ искусствѣ въ своихъ „сѣчовыхъ обществахъ“ по деревнямъ и мѣстечкамъ и въ результатѣ по возникновеніи войны съ Россіей 20.000 этихъ „сѣчовыхъ стрѣлковъ“, получивъ отъ австрійской арміи оружіе, пошли на войну сражаться съ Россіей подъ руководствомъ австрійскихъ офицеровъ.

Организаціи „Украинской Радикальной партіи“ развивались главнымъ образомъ въ южно-восточныхъ Карпатскихъ горахъ, на Гуцульщинѣ и подѣ (!) Подкарпатью, въ уѣздахъ: Станиславовъ, Коломыя, Снятынъ, Печенѣгинъ, Коссовъ, Делятинъ, Толмачъ, Надворна и на Подолѣ: Борщевъ и Гусятинъ.

Главнымъ предводителемъ „Украинской Радикальной партіи“, основателемъ „сѣчовыхъ обществъ“ и организаторомъ „сѣчовыхъ стрѣлковъ“—

былъ депутатъ въ Сеймъ и Парламентъ, докторъ Кириллъ Трилевскій, жилъ въ м. Яблуновъ, около Коломыи. Его товарищи депутаты: Василій Стефаникъ въ селѣ Руссовѣ, Снятынскаго уѣзда, докторъ Николай Лагодинскій, въ Делятынѣ, крестьянинъ Михайлъ Лаврукъ изъ с. Спаса п. Коломыи, писатель Михайлъ Павликъ (умеръ) во Львовѣ по Францишканской улицѣ № 15, депутатъ докторъ Иванъ Макухъ въ Толмачѣ и много другихъ.

Руководители „Украинской радикальной партіи“ были самыми серьезными фанатически непримиримыми врагами Россіи и внушали такое настроеніе своимъ членамъ крестьянамъ.

Въ настоящее время изъ дѣятельныхъ членовъ радикальной партіи во Львовѣ, остались только нѣкоторые: писатель Михайлъ Павликъ (умеръ), студенты: Иванъ Лотоцкій, Магальясъ и Рудый. Прочіе члены нѣкоторые живутъ въ провинціи, а многие въ „сѣчовыхъ стрѣльцахъ“ на войнѣ.

Радикальная партія была почти чисто крестьянской, такъ какъ интеллигентовъ было въ ней очень мало. Всѣхъ членовъ насчитывала партія около 40.000 человекъ—преимущественно крестьянъ, которыхъ руководители старались обратить въ социалистовъ и анархистовъ. Партія эта стояла въ самыхъ тѣсныхъ связяхъ съ партией социаль-демократической и съ партией польскихъ социаль-революціонеровъ (sic!), сгруппированныхъ въ партіи польской фракціи „Людовцовъ“.

Контора правленія „Украинской Радикальной партіи“, а также и редакція ея органа, еженедѣльной газеты „Громадскій Голосъ“, которой главнымъ редакторомъ былъ Владимиръ Заклинскій—помѣщалась во Львовѣ, по ул. Коперника домъ № 22.

2) Украинская національ-демократическая партія.

Самой большой и вліятельной мазепинской партией въ Австріи до войны съ Россіей была: „Украинская Національ-Демократическая партія“. Это былъ главный центръ мазепинскаго движенія. Организациія этой партіи была постановлена прочно и охватывала почти цѣлое политическое, просвѣтительное и экономическое движеніе Русско-Галичскаго народа восточной и частью западной Галиціи. Партія имѣла множество уѣздныхъ организациій, руководителями которыхъ были преимущественно уніатскіе священники мазепинцы и адвокаты Правленіемъ и представительствомъ Партіи былъ такъ называемый „Народный Комитетъ“ во Львовѣ, председателемъ котораго былъ главный предводитель мазепинства, депутатъ Сейма и Парламента докторъ Константинъ Левицкій, а секретаремъ докторъ Стефанъ Баранъ, дѣйствительнымъ же, хотя и не официальнымъ руководителемъ партіи былъ уніатскій митрополитъ Андрей Шептицкій.

Цѣлое мазепинское движеніе было подъ его сильнымъ вліяніемъ.

Партія издавала во Львовѣ три своихъ печатныхъ органа: для интеллигенціи ежедневникъ „Діло“, для низшихъ слоевъ ежедневникъ „Новое Слово“ и для крестьянства еженедѣльникъ „Свобода“.

Редакторомъ „Діла“ былъ социаль-демократъ (!) Василій Панейко, еге замѣстителемъ анархистъ Лозинскій, а членомъ секретаремъ редакціи радикаль Ярославъ Веселовскій. Редакторомъ „Свободы“ былъ докторъ Стефанъ Баранъ, а „Новаго Слова“ Логвинъ Цегельскій и Николай Курцеба—оба социалисты-революціонеры.

„Народная Контора“ „Украинской Національ-Демократической Партіи“ и „Народнаго Комитета“ находились въ домѣ „Просвиты“ Русская 10, а также тамъ и редакціи газетъ „Діла“ и „Свобода“. Редакція „Новаго Слова“ находилась по ул. Коперника № 22, въ 3 этажѣ.

Главнымъ лозунгомъ „Украинской Національ-Демократической Партіи“ былъ „Самостійна Украина“. Вся дѣятельность партіи стремилась къ тому, чтобы при помощи Австро-Венгрии и Германии отдѣлится отъ Россіи южную ея часть „Украину“, соединить съ Галичиной и создать подъ скипетромъ Габсбурговъ „Королевство“ „безъ хлопа, попа ¹⁾ и пана“. Затѣмъ настроеніе партіи къ Россіи и вообще ко всему русскому, за исключеніемъ русскихъ революціонеровъ террористовъ и евреевъ прогрессистовъ, было крайне враждебно.

Для достиженія цѣлей, нужныхъ Австро-Венгрии и Германии, руководитель партіи и ея Члены и интеллигенты старались создать „Украинскую націю“ и затѣмъ политика этой партіи основывалась на „національныхъ началахъ“, внушая національный расколъ и вражду и раздувая такимъ образомъ шовинизмъ между русскимъ здѣшнимъ народомъ.

Партія имѣла очень близкую связь съ Россійскими „Украинцами“, съ русскими мазепинскими дѣятелями, какъ напримѣръ съ Е. Х. Чикаленко въ Киевѣ, съ Н. Михновскимъ въ Полтавѣ (sic!) и съ другими.

Партія старалась вліять на малорусское населеніе въ Южной Россіи: Волынской, Подольской и Приднѣпровской (?) губ., желая вызвать этимъ національное мазепинское движеніе. Дѣлалось это посредствомъ многочисленныхъ брошюръ (напримѣръ такихъ какъ „звидки взялися и що значать назвы „Русь“ и „Украина“) и газетъ, которыя перевозились въ Россію въ огромномъ количествѣ, конечно, нелегально. Для пропаганды идеи „Самостійной Украины“ партія высылала въ Россію своихъ эмиссаровъ на средства австрійскаго правительства. Были это преимущественно студенты, которые разъѣзжали по деревнямъ Малороссіи съ брошюрами, газетами и живымъ словомъ и вели свою пропагандистскую работу, въ послѣднее время занимались этой работой слѣдующіе члены „Украинской Національ-Демократической Партіи“: 1) Николай Венжинъ, 2) Николай Федюшко, 3) докторъ Стефанъ Баранъ, 4) Богданъ Заклинскій и проч.

Изъ всей русской галичской интеллигенціи (священники, учителя, адвокаты и проч. и множество крестьянъ) двѣ трети изъ нихъ принадлежали къ Украинской Національ-Демократической партіи. Эта партія числила въ себѣ до 80.000 чел., но сознательныхъ членовъ относительно къ этому общему числу было немного. Интеллигентовъ было около 3000 и около 2000 крестьянъ.

Въ настоящее время Украинская Національ-Демократическая партія не функционируетъ, такъ какъ почти всѣ члены партіи находятся въ австрійской арміи, но оставшіеся члены партіи не перестали совершенно работать. Работа у нихъ идетъ, хотя и незначительная, но идетъ конспиративно. Сходятся на совѣщанія по своимъ частнымъ квартирамъ и стараются держать связь съ провинціальными организаціями.

Настроеніе ихъ къ русскому владычеству крайне враждебно, не примиримое и они рѣшили не уступать русскимъ властямъ и въ случаѣ нужды бороться съ русскимъ правительствомъ.

Всѣ уніатскіе священники-мазепинцы—это самыя дѣятельныя члены этой партіи.

д) Союзъ Освобожденія Украины.

Какъ прежде центромъ мазепинскаго (Украинскаго) движенія былъ г. Львовъ въ Галичинѣ, такъ теперь Киевъ.

¹⁾ Лозунгъ переказано трохи „вільно“. Порівн. попереду, що керівниками були переважно уніатські священники.

Одновременно съ объявленіемъ австрійской мобилизаціи, группа выдающихся мазепинскихъ дѣятелей разныхъ партійныхъ убѣждений уѣхали въ Кіевъ, увозя съ собой огромное количество прокламацій и воззваній къ мятежу, подъ названіемъ „До Украинскаго народа“. Выѣхали тогда въ Кіевъ депутаты: докторъ Логвинъ Цегельскій и Вячеславъ Будзиновскій, социаль-демократы: Николай и Левъ Ганкевичи, Иванъ Сіакъ и социаль-революціонеры: Федоръ Королевъ, Феофилъ Мелень и докторъ Юльянъ Бачинскій; террористъ (!) Юрій (sic) Скоропись-Желтуховскій (sic) (литературный псевдонимъ Лопухъ) и делегатъ Народнаго Комитета Украинской Національ-Демократической партіи докторъ Стефанъ Баранъ ¹⁾).

До своего выѣзда въ Кіевъ, они побывали у профессора М. С. Грушевскаго на его дачѣ въ Криворовнѣ около Коссова въ Карпатскихъ горахъ и имѣли съ нимъ по этому поводу совѣщанія.

Въ Кіевѣ они собирались въ Украинскомъ Клубѣ „Родина“ на Большой Владимирской ул., гдѣ присутствовали главные руководители Кіевскихъ мазепинцевъ: издатель мазепинскаго ежедневника „Рада“ Евгений Харлампіевичъ Чикаленко, Леонидъ Жебуневъ, Павелъ Лавровъ (Юрій Сѣрый), нѣсколько лицъ студентовъ и делегаты изъ провинціи, отъ мазепинскихъ дѣятелей Полтавы, Харькова, Екатеринослава и Одессы.

На собраніи въ „Родинѣ“, а затѣмъ въ квартирѣ Чикаленко, по Маріино-Благовѣщенской улицѣ, была основана новая мазепинская общая организація, подъ названіемъ „Союзъ вызволенія Украины“ (Союзъ освобожденія Украины). Цѣль этого союза взять на себя работу Львовскихъ мазепинскихъ организацій, представители которыхъ ушли на войну или выѣхали въ глубь Австріи, а главное вести мазепинскую пропаганду между населеніемъ и войсками Россійской Украины. Дѣло это было начато разбрасываніемъ по цѣлой Южной Россіи прокламацій, которыя заранѣе уже были отпечатаны въ Кіевѣ.

Къ этой работѣ призвала „Головная Рада Союза Вызволенной Украины въ Кіевѣ“—всѣ студенческія организаціи мазепинцевъ: въ Петроградѣ, Москвѣ, Юрьевѣ, Варшавѣ, Харьковѣ и Одессѣ. Затѣмъ студенческими организаціями были образованы филии Кіевскаго Союза подъ названіемъ Комитетъ Союза вызволенія, Украинска Головна Рада студентів — напримѣръ Петроградскаго университета и т. д. Полученные же директивы студенческіе Комитеты передали провинціальнымъ „Кружкамъ“ или „Гурткамъ“. Всѣ эти отдѣленія—„Комитеты“ (кружки и гуртки) должны были всю свою дѣятельность сосредоточить при центральномъ Комитетѣ в Кіевѣ, т. е. въ Союзѣ, именно же въ Южной Россіи.

Когда союзъ со своими отдѣленіями „кружками“ и проч. началъ функционировать, Кіевскіе мазепинскіе главари призвали профессора М. С. Грушевскаго, чтобы онъ немедленно пріѣхалъ въ Кіевъ и принялъ руководство „Союза“. Грушевскій находился тогда въ Криворовнѣ въ Галичинѣ, изъ которой выѣхалъ черезъ Будапештъ въ Вѣну. Здѣсь онъ побывалъ на совѣщаніяхъ съ мазепинскими депутатами и представителями австрійскаго правительства и черезъ Венецію на Балканы уѣхалъ въ Кіевъ, гдѣ и былъ арестованъ безъ предварительнаго соглашенія со мною, что весьма повредило дѣлу розыска ²⁾).

Въ виду ареста въ Кіевѣ главнаго руководителя крайне лѣваго мазепинскаго движенія профессора М. С. Грушевскаго, Львовскими мазепинцами, безъ различія партіи, 18-го Декабря 1914 года на совѣщаніи

¹⁾ Жандармська фантазія, як і нижче: „Союзъ вызволенія України“ був закордонною організацією і кияне з ним не були ні в якихъ зносинахъ.

²⁾ Специфічно жандармські жалі, що виходили певне з якихсь „междуведомственныхъ тренинговъ“.

въ „Дністрі“, въ которомъ участвовали: Докторъ Владимиръ Охремовичъ, докторъ Стефанъ Федакъ, Николай и Владимиръ Шухевичи и Николай Заячковскій, а отъ молодежи Владимиръ Дорошенко—былъ поставленъ вопросъ „что дѣлать?“¹⁾. Большинствомъ было рѣшено, пока ожидать „выясненія положенія“. Представитель отъ молодежи Владимиръ Дорошенко отъ имени ея заявилъ, что необходимо точно узнать мнѣніе мазепинскихъ дѣятелей въ Вѣнѣ и уговориться съ ними въ дѣлѣ дальнѣйшаго украинскаго движенія въ занятой „москалями Галичинѣ и вообще на Украинѣ“.

Предложеніе Владимира Дорошенко было поддержано стариками и дѣло сношенія съ Вѣной предоставлено „молодежи“ съ просьбой принятія особыхъ мѣръ предосторожности въ такомъ сѣрьезномъ предпріятіи.

20-го Декабря 1914 г. въ квартирѣ Войнаровскаго на пл. Св. Юрія № 5 состоялось совѣщаніе молодежи. Присутствовали: Павелъ Войнаровскій, Стафинякъ, Николай Курцеба, униатскій священникъ докторъ Иванъ Соболевъ, Владимиръ Скакунъ и Владимиръ Дорошенко. Было рѣшено послать въ Вѣну Залѣзняка и Донцова. Послѣдніе должны явиться въ Вѣнѣ къ доктору Костѣ Левицкому и представить ему дѣйствительное положеніе „украинскаго дѣла“ въ настоящее время въ Галичинѣ и дѣла „Унії“.

Поручено просить у него совѣта: „что дѣлать и какъ вообще поступать по отношенію русскихъ властей и православному духовенству? Какое занято положеніе мазепинцамъ и въ частности Львовскимъ: выжидающее-примирительное или революціонное? Какъ бороться съ православіемъ, не послѣдовать ли совѣту униатскаго митрополита Андрея Бѣлцкаго (sic!), который совѣтуетъ всѣмъ мазепинцамъ вмѣсто перехода въ православіе переходить въ униатство и униатскимъ священникамъ, отстановленнымъ отъ прихода, переходить въ латинство, католичество, или распространять штундизмъ, или вообще атеизмъ?“ На всѣ эти вопросы Кость Левицкій и австрійскіе мазепинскіе представители въ Вѣнѣ должны дать положительные директивы.

Въ противномъ случаѣ, оставшіеся члены украинскихъ политическихъ партій не будутъ дальше бездѣйствовать, а начнутъ работать, такъ какъ приказываетъ имъ ихъ національная совѣсть и какъ этого требуютъ обстоятельства.

До полученія просимыхъ директивъ изъ Вѣны (а если будетъ возможно, и матеріальныхъ пособій) львовскіе мазепинцы будутъ находиться въ ожиданіи, ознакомливаясь однако съ ходомъ дѣйствій русскаго правительства.

23-го Декабря 1914 года Владимиръ Дорошенко съ однимъ молодымъ человѣкомъ (съ кѣмъ, пока неизвѣстно), отправился на случайно нанятой подводѣ въ Стрый, а оттуда къ Залѣзняку въ дер. Корчинъ, Скольскаго уѣзда. Залѣзнякъ съ Донцовымъ должны немедленно отправиться въ Вѣну и Венгрію черезъ Лавочно.

Извѣстный мазепинскій украинскій патріотъ Кость Паньковскій, проживающій по улицѣ Чернецкаго № 26, написалъ письмо извѣстнаго содержания, иллюстрирующее современное отношеніе галичскихъ украинцевъ къ Россіи и войнѣ, но не въ Петроградъ, а въ Кіевъ въ „Союзъ“. Содержаніе этого письма, а затѣмъ и др. писемъ, переданныхъ частными лицами изъ Львова въ Кіевъ, было сообщено Кіевскимъ союзомъ своимъ отдѣленіямъ въ Петроградѣ, Москвѣ и проч. ¹⁾.

¹⁾ Відому записку К. Паньківського дістав у Київі я, і я ж таки й завіз її до Петербургу та Москви. С. Є.

Главная задача „Союза“ въ настоящее время—это создать прочную организацію своихъ отдѣленій и группъ, а затѣмъ вызвать въ южной Россіи въ извѣстный моментъ возстаніе, въ Галичинѣ же именно во Львовѣ, организовать рядъ террористическихъ покушеній на представителей русской власти.

Роль профессора М. С. Грушевскаго въ мазепинскомъ движеніи въ Галичинѣ и въ Малороссіи.

Въ мазепинскомъ движеніи вообще было два главныхъ теченія, а именно: одно подъ руководствомъ представителя галицкихъ мазепинцевъ доктора Костя Левицкаго, которое было склонно къ компромиссамъ по отношенію къ австро-венгерскому правительству, другое-же—подъ руководствомъ М. С. Грушевскаго, которое было крайне оппозиціонное по отношенію к австро-венгерскому правительству. Къ Россіи же одно и другое теченіе были крайне враждебныя, непримиримыя. Какъ стрѣлленіе (!) К. Левицкаго съ его приверженцами, такъ М. С. Грушевскаго со своими, сходились въ одномъ, а именно въ отторженіи Украины отъ Россіи и учрежденіи „Самостійной Украины“.

Но разница была въ томъ, что партія К. Левицкаго желала учредить „Украинское Королевство“ подъ скипетромъ Габсбурговъ. Партія же М. С. Грушевскаго стремилась къ восстановленію „Самостійной Украины“, независимо отъ кого либо изъ царствующихъ Домовъ „Украинской Республики“. Поэтому профессоръ Грушевскій всегда публично энергично выступалъ противъ „оппортунистической политики“ Кости Левицкаго въ Вѣнѣ и въ краѣ по отношенію къ польскимъ властямъ, вызывая мазепинское общество къ строгой оппозиціонной тактикѣ и политикѣ дѣлъ. Свое политическое „кредо“ высказалъ Грушевскій въ изданной имъ брошюрѣ „Наша Політика“.

Политическая дѣятельность партіи Кости Левицкаго, т. е. „націо-нально-демократической“, основывалась главнымъ образомъ на крестьянскихъ массахъ и младшемъ униатскомъ духовенствѣ. Движеніе же Грушевскаго основывалось преимущественно на мазепинской интеллигенціи, главнымъ образомъ состоящей изъ педагогическихъ круговъ. Подъ его вліяніемъ находились мазепинскіе соціально-демократическія и радикальныя партіи.

При всемъ этомъ Грушевскій былъ духовнымъ отцомъ мазепинскаго движенія вообще и вдохновителемъ его, т. к. въ его рукахъ была сосредоточена вся научно-педагогическая работа. Такъ онъ состоялъ предсѣдателемъ сильно разившейся „Украинской Академіи Наукъ“—„Науковаго товарищества имени Шевченка во Львовѣ“; былъ предсѣдателемъ общества „Украинскихъ учителей средне-учебныхъ заведеній“; предсѣдателемъ „Украинскаго Школьнаго Союза“; главнымъ редакторомъ научныхъ и вообще литературныхъ извѣстій „Науковаго Товарищества имени Шевченка“; редакторомъ ежемѣсячника „Литературно-научовый Вѣстникъ“ и проч.

М. С. Грушевскій являлся здѣсь главнымъ звеномъ, соединявшимъ галицкихъ мазепинцевъ съ Россійскими. Чтобы упрочить это соединеніе Грушевскій частью перенесъ свою дѣятельность въ Кіевъ гдѣ открылъ тамъ филию „Науковаго Товарищества имени Шевченка“, такъ называемое „Науковое товарищество“, перевелъ туда издательство и редакцію „Л.-Н. Вѣстника“, открылъ въ Кіевѣ два украинскіихъ книжныхъ магазина (по Большой Влад. № 28 и по Фундуклеевской ул.).

Въ Малороссіи у Грушевскаго очень много приверженцевъ-мазепинцевъ. Во Львовѣ и Крѣворовнѣ Грушевскій давалъ пріютъ убѣжавшимъ изъ Россіи и проживающимъ нелегально здѣсь мазепинцамъ и польскимъ соціалистамъ-революціонерамъ и террористамъ, а именно: Николаю Залѣзняку, Владимиру Дорошенко, Павлу Крафту, Юрію (sic!) Скорописъ-Желтуховскому (sic!) (литературный псевдонимъ Лопухъ), Всеволоду Козловскому (полякъ) (sic!), Николаю Бачинскому, Василю Стефаньковскому (sic!), Н. Гаврилко, Александру Коваленко, Павлу Лаврову (Юрій Сѣрый), Андрею Жуку и другимъ.

Вообще Грушевскій какъ в Галичинѣ такъ и въ Малороссіи пользовался огромнымъ авторитетомъ и имѣлъ сильное вліяніе.

Б.—О Соколахъ.

а) Сѣчовыя и сокольскія мазепинскія организаціи.

Во многихъ деревняхъ, мѣстечкахъ и городахъ Восточной Галичины существовали официальныя „Пожарно-гимнастическія“ организаціи такъ называемыя „Січ“ и „Сокол“. Первымъ и главнымъ организаторомъ „Січей“ былъ предводитель мазепинской радикальной партіи пропагандистъ анархизма между крестьянствомъ докторъ Кирилль Трилевскій. Онъ состоитъ и теперь „атаманомъ“ сѣчовыхъ организацій.

„Сокольскія общества“ были организованы членами „Украинской Радикальной Партіи“ и были исключительно подъ ея вліяніемъ.

Всѣхъ сѣчовыхъ организацій насчитывалось около 5000 изъ 60000 членовъ, а Сокольскія около 3000 изъ 30000 чел.

„Сѣчи“ это были преимущественно крестьянскія организаціи, состоящія преимущественно изъ крестьянъ, живущихъ подъ (!) Подкарпатью и въ Карпатскихъ горахъ. „Сокола“ это же организаціи мѣщанскія и городскія, хотя ихъ было очень много и по деревнямъ. Организаціи эти сначала не имѣли политическаго характера, но позже, послѣ первой австрійской мобилизаціи противъ Россіи въ 1908 г., въ нихъ была введена пропаганда политики, на самихъ крайнихъ соціалистическихъ платформахъ, такъ какъ у мазепинскихъ руководителей возникла тогда идея перемѣнить свои пожарно-гимнастическія организаціи на военныя и предложить ихъ для услугъ австрійской арміи.

Съ возникновеніемъ второй австрійской мобилизаціи въ 1912 г. дѣятельность организаціи теоретически и практически заключалась въ обученіи своихъ членовъ военному искусству, результатомъ чего было образованіе въ этихъ организаціяхъ особыхъ группъ „Січовыхъ и Сокольскихъ стрѣльцовъ“.

Эти стрѣлковые отряды „Січевыхъ и Сокольскихъ“ мазепинскихъ организацій получили отъ австрійской казны большія пособія, а изъ арміи вооруженіе, снаряженіе и офицеровъ въ качествѣ инструкторовъ.

Такимъ образомъ всѣхъ „Сѣчевыхъ и Сокольскихъ“ стрѣлковъ насчитывалось около 90000 чел.

Въ деревняхъ и мѣстечкахъ составились стрѣлцкіе отряды, преимущественно изъ крестьянскихъ парней, а въ городахъ изъ интеллигентовъ-студентовъ университета, политехникума, учениковъ среднихъ учебныхъ заведеній и частью изъ рабочихъ.

Центромъ всѣхъ организацій былъ г. Львовъ.

Центральнымъ правленіемъ Січей былъ Січевой союзъ (Львовъ по ул. Коперника № 5), а Соколовъ—„Сокольскій батько“ (по ул. Русской № 20).

Въ Іюнѣ мѣс. 1914 г. сѣчовыя и сокольскія организаціи соединились въ одинъ союзъ подъ командой вновь установленнаго „Сѣчевого Стар-

шины“ и соединеніе это произошло на Сѣчево-Сокольскомъ Сѣздѣ во Львовѣ 27 и 28 Іюня нов. ст. 1914 г.

По объявленіи мобилизаціи изъ сѣчовиковъ и соколовъ были образованы украинскіе стрѣлковые полки.

Часть членовъ Січей и Соколовъ, подлежащихъ призыву на военную службу съ разрѣшенія военныхъ властей, были заключены въ эти украинскіе полки запасными рядовыми и офицерами. И такимъ образомъ большая часть мазепинскихъ интеллигентовъ поступила не въ полки дѣйствующей арміи, а въ новообразованные полки мазепинскихъ стрѣльцовъ. Ихъ было всего до 20000 чел.

Военное вѣдомство выдало имъ оружіе и снаряженіе устарѣвшаго типа и назначило ихъ въ походъ противъ Россіи, но они оказались совершенно непригодными къ военному дѣлу. Имѣются точныя свѣдѣнія, что во время отступленія австрійской арміи изъ восточной Галичины, въ м. Болаховѣ, около 2000 стрѣльцовъ отъ страха бѣжало въ лѣса, не имѣя возможности далѣе сражаться, а остальныхъ оставшихся въ живыхъ стрѣльцовъ сами военныя власти разогнали, какъ неопытныхъ въ военномъ дѣлѣ.

Нѣкоторые стрѣльцы, почему-либо не ушедшіе на войну, остались на мѣстѣ. Они, будучи патриотами, указывали военнымъ властямъ рѣшительно на все, что было дѣйствительной опасностью для австрійской имперіи со стороны Руссофиловъ. Послѣднихъ по указаніямъ стрѣльцовъ арестовали и большей частью казнили.

Въ числѣ оставшихся во Львовѣ значатся слѣдующіе видные члены мазепинскихъ стрѣлцкихъ дружинъ, а именно—Николай Курцеба, редакторъ „Новаго Слова“ и инструкторъ Сѣчовыхъ Стрѣльцовъ; Николай Войнаровский, сотрудникъ „Діла“, главный интендантъ и секретарь соединенныхъ стрѣльцовъ; Юліанъ Балицкій, редакторъ изданія „Просвіта“ и просвѣтительный организаторъ стрѣльцовъ; Василій Струкъ, офицеръ запаса, военный инструкторъ стрѣльцовъ и много др.

Громадное большинство членовъ мазепинской партіи со своими партійными руководителями вошло изъ запаса въ войска, меньшинство же осталось на мѣстахъ безъ должнаго руководительства и соединились въ „Головную Украинскую Раду“. Эта рада назвала себя именемъ верховной власти Мазепинцевъ всѣхъ партій на время войны. Головна Украинска Рада выпустила изданіе „манифеста“ къ Украинскому народу. Въ этомъ манифестѣ было объявлено, что наступило время освободить изъ подъ кроваваго Россійскаго Царя Украину при помощи австрійской и прусской арміи. Затѣмъ манифестъ взывалъ къ дружному возстанію всѣхъ Украинцевъ противъ Россіи и т. д. Манифестъ этотъ подписали предводители партій: Національ Демократической, Радикальной и Соціалистической.

Кромѣ манифеста Рада издала большое количество печатныхъ прокламацій на русскомъ и малорусскомъ языкахъ, которыя были перевезены въ Россію для распространенія ихъ между народомъ и войсками Южной Россіи. Для исполненія этого были высланы въ Россію наилучшіе агитаторы отъ всѣхъ мазепинскихъ партій, а именно отъ партіи Національ-Демократической депутатъ докторъ Лонгинъ Цегельскій въ Киевскую губернію; отъ Радикальной докторъ Левъ Ганкевичъ въ Бессарабскую и Херсонскую губ. и отъ Соціаль-Демократической Николай Ганкевичъ въ Харьковскую губ. Каждый агитаторъ отправился со своими помощниками ¹⁾.

¹⁾ Видима вигадка.

Задачей ихъ было не только распространить вышеупомянутыя прокламаціи, но также вліять на населеніе и войска Южной Россіи въ духѣ благопріятномъ для Австро-Венгріи.

Послѣдующія свѣдѣнія въ видѣ сводокъ по отдѣльнымъ организаціямъ и партіямъ будутъ представляться мною Вашему Превосходительству дополнительно къ настоящему донесенію періодически по мѣрѣ сбора матеріаловъ и сведенія ихъ въ общіе конспекты.

При этомъ докладываю, что вмѣстѣ съ симъ настоящія свѣдѣнія за № 147 мною представлены Военному Генералъ-Губернатору Галиціи, за № 199 Директору Департамента Полиціи и за № 171 Начальнику Кіевскаго Губернскаго Жандармскаго Управленія.

Подлинную подписалъ: Полковникъ Мезенцовъ.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Подполковникъ (подпись).

---

* ПОПРАВКА: в кн. 1—2 „України“ на ст. 162 треба: р. 8 зв., нераздѣльно, р. 27—всѣхъ, р. 35—усердіемъ; ст. 163 р. 18—повѣшенъ, р. 34—Александръ.

Критика, звідомлення, обговорення¹⁾.

L. Lévy=Brühl, *Das Denken der Naturvölker, in deutscher Übersetzung herausgegeben und eingeleitet von Dr. Wilhelm Jerusalem.* Wien und Leipzig, W. Braumüller, 1921, ст. XIII+352.

La mentalité primitive par L. Lévy=Brühl (Bibliothèque de philosophie contemporaine — Travaux de l'Année sociologique), Paris, F. Alcan, 1922, ст. III+537.

Wilhelm Jerusalem, *Soziologie des Erkennens* (Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften, I Jhrg. Heft 3, 1921).

Richard Thurnwald, *Zum gegenwärtigen Stande der Völkerpsychologie* (Köln, Vierteljahrshefte, IV Jhrg. Heft 1-2, 1924).

Глибокі і тяжкі переживання останніх десятиліть відкрили людській мислі темні безодні й замрачені обрії соціального розвитку людства, котрих ця мисль не добачала або принаймні ніколи глибше не аналізувала, загорожена ближчими лаштунками „цивілізованого життя“, і примусили її вийти за тісну сферу європейського культурного світу останніх століть. І хоч у процесі відбудови наукової роботи та її довоєнних засобів наукова енергія і тут, як скрізь, звертається тепер більш на відновлення перерваних праць і дослідів на тих пунктах, де їх розірвала світова зарірюха, щоб не затратити здобутків наукової техніки і методології, досягнути останніми передвоєнними десятиліттями, це, розуміється, не може усунути і не усуне тих загальніших і істотніших питань, які виступили з-по-за того звичного кола „чергових завдань“, що був утворився традицією й—різче сказавши—інерцією наукової роботи, досліду і навчання тих десятиліть. Вони стоять під дверима цих бібліотек і робітень, за папками дневників і документів, за річниками наукових часописей, котрі ми розпучливо силкуємось підібрати тепер по десятилітнім розвалі всіх наукових зносин і руїні світової наукової кооперації. Вони товчуться в ці двері, нагадуючи, що з-по-за тих „чергових питань“ виступили старі як світ більш серйозні проблеми, котрих поминути і замовчати не буде в силі ніяка наукова інерція чи традиція. І ми тут в нашій тісній гуртці, працюючи над відбудовою поруйнованої робітні українознавства, повинні не спускати з уваги отих загальніших проблем, що мусять бути вихідними і орієнтаційними пунктами в дослідженню спеціальніших питань *нашої* історії, словесности, економіки, краєзнавства, як і в кождім іншій краю і народі.

Випускаючи саме тепер збірку праць Семінарія Примітивної Культури Українського Соціологічного Інституту й освітлюючи в короткій передмові науковий інтерес і вагу поставлених в них тез²⁾, я хочу також і на сторінках „України“ звернути увагу її читачів на де-які основні проблеми історії людського усупільнення (інакше: генетичної соціології) та

¹⁾ В сім відділі, в найблизших книжках, обговорюватимуться публікації з 1918—1923 рр., а в де-яких випадках сягатимемо і до раніших видань, не обговорених в нашій науковій літературі, через брак наукової часописи.

²⁾ З примітивної культури, розвідки і доповіді Катерини Грушевської, з передмовою М. Грушевського, Київ 1924 р., Державне Видавництво України.

еволюції людської мисли, видвигнені світовою наукою в останніх десятиліттях і на жаль—досі дуже мало відомі у нас.

Паралельно з тим як геніальний фізик Айнштайн викликав глибокий переворот в оцінці наших понять про закони фізичного світу, в світовій роботі йшли менш показні і ефектні, але в кінцевих висновках не менш важні для оцінки наших теоретичних досягнень досліди над історією основних підстав людської мисли та їх залежності від соціальних відносин. Правда, вони ще не виведені з сфери загальних, принципіальних помічень, і розуміється—як кожний дослід над соціальним людським життям—не скристалізовані в таких конкретних і докладних (прецизних) висновках, як спостереження фізичні. Але вже і в нинішнім своїм стані ці помічення дають дуже важні вказівки нашим студіям. Я розумію досліди над примітивним мишленням і еволюцією людської мисли взагалі, розпочаті двадцять літ тому французькою соціологічною школою, під проводом покійного Еміля Дюркгема, доведені в останніх роках перед війною до дуже важних результатів—але на жаль ще й досі не перетравлені і не оцінені відповідно навіть в кругах, які називають себе соціологічними, не кажучи вже про ширші дослідничі і просто такі освічені верстви.

Розуміється, тут багато заважив отой розвал, ота руїна світової наукової кооперації, викликана світовим побойовищем, про котру я сказав вище. Коли замість заведеної в звичаї і навіть—зробленої обов'язковою пильної уваги для всяких наукових поступів, де і в яким ворожим осередку вони б виникали, науковий світ поділивсь і собі на ворожі табори та став навіть похвалюватися своїм легковаженням та ігноруванням того, що робиться в ворожій науковій таборі, то слідом за цим не забарилось прийти і загальне розгрішення від пильнування того, що діється в науці за межами своєї парафії. Тож і після-воєнний „науковий світ“ став ареною таких виявів невинності в сфері наукового руху, що не раз не знати було, сміятись чи плакати над ними. Непоборимі труднощі в наукових зносинах, в подорожах і навіть в пересилках наукової літератури, які, на жаль, і ми так сильно відчуваємо по нинішній день, очевидно, виправдували дуже багато з того. Але тим не менше зістається в повній мірі небезпека, що інерція, недбальство і лінь дуже довго робитиме собі вжиток з цих аномальних умов, аби взагалі не прикладати ніяких старань до того, щоб бути в курсі світового наукового руху. З цєю небезпекою, очевидно, треба всіми силами боретись, а всякі проби тікати під охорону цієї неможливості слідкування за світовою літературою—без милосердя нищити. Бо інакше що станеться взагалі з науковим життям?!

Я дозволив собі це маленьке відступлення від теми не зовсім przypadково, а власне тому, що цим обставинам ми завдячуємо маленьку, але цінну інструктивну статейку, на жаль—покійного вже нині віденського соціолога Вільгельма Єрузалема, що стоїть в заголовку отцеї статті, як одна з дуже корисних маніфестацій протесту проти симптомів отакого небезпечного легковаження обов'язків світової наукової кооперації. Сталось це з того приводу, що німецький соціологічний журнал, заснований в Кельні при новім інституті соціальних наук (фундованім містом Кельном з закінченням війни, 1919 р.)¹⁾, в ряді вступних статей умістив проспектну статтю одного із своїх директорів, Макса Шелера, професора філософії і соціології кельнського університету п. з.: Позитивістична філософія історії й завдання соціології пізнання (Soziologie des Erkenntnis). Стаття ця починалася з заяви, що „проблеми соціології знання і пізна-

¹⁾ Про цю першу пробу німецького соціологічного журналу сподіваємось подати ближші вістки в одній з дальших книжок „України“.

вання в своїй цілості, поділі й внутрішній залежності досі ледве завважені і поставлені, а не те, що не рішені". І потім далі, побіжно спинившись на де-яких передчуттях цієї проблеми у старших дослідників, автор ближче входить в обговорення і критику Контowych трьох стадій в розвитку знання, та доводить, що релігійне, метафізичне і позитивне мишлення являються не трьома стадіями, а трьома „цілком різними групами актів пізнаючого духа“, які відповідають трьом різним соціяльним групам. Отже ці гадки, не безінтересні по собі, викликали „змітки“ Єрузалема; в дуже здержливих виразах він дав зрозуміти, що його шановний колега, звичайний професор філософії й соціології (сам Єрузалем так і не діждався цього титулу і вмер „надзвичайним професором“ віденського університету, після 30-літньої незвичайно серйозної і плідної академічної праці), „як здається, думає, ніби властива соціологія пізнання досі ніколи не була зріднана важною проблемою, як частина філософської теорії пізнання, а тим менше досі не приступлено до дійсного її розроблення.“¹⁾ Тим часом ще 1909 р. в німецькій таки часописі *Die Zukunft* була опублікована стаття Єрузалема як раз під заголовком *Soziologie des Erkenntnis*, і в ній було представлено природу і значіння „соціяльної творчості“ (*Soziale Verdichtung*) - в розвою мишлення і спеціально для консолідації й консервативної сили релігійних представлень, та вказано на впливи соціяльних процесів: соціяльної диференціяції й формування індивідуальності - на вироблення здібности об'єктивного пізнання в індивіда. Ця стаття була завважена і прихильно оцінена Дюркгеом, що присвятив їй ширшу статтю в своїм органі, *L'Année Sociologique*, і з цієї нагоди відкрив в критичнім огляді соціологічної літератури (що становив головний зміст цього видання) в XI річнику його за 1910 р. особний відділ під заголовком: „Соціологічні умови пізнання“ (*Conditions sociologiques de la Connaissance*). У вступній замітці він пригадав свою працю *De quelques formes primitives de la classification* (1903), де він обговорив де-які питання цього кругу, і студію свого учня і співробітника Hubert'a про вплив сакральної орядовости на прийяті поділи часу (*Melanges d'histoire des religions*, 1909). А на закінчення висловив переконання, що нововідкрита рубрика не зістанеться порожня, — „бо саме тепер з'явилися уже або підготовляються де-які праці цілком виразно присвячені соціологічному дослідженню пізнання“.

Дійсно, в найближчім, 12, томі цього річника (котрому, на превеликий жаль, судилось бути й останнім, бо війна перервала це видання), — в цім відділі було обговорено вже сім праць, які займались або дотикались цього питання, і в тим числі були такі капітальні твори як Леві-Брюля „Умові функції в нижчих громадах“, і самого Дюркгема „Елементарні форми релігійного життя“, які дійсно клали вже серйозні підвалини соціологічній інтерпретації еволюції людського мишлення.

Перше ніж схарактеризувати ці досягненя, видвижені Єрузалемом, я мушу одначе кинути оком трохи назад, по-за вихідні пункти нових дослідів, вказані ним. Статейка Турнвальда, котру я за-для цього принотував, до речі нагадує старші стадії в розвою цих ідей, в рамках „народної психології“ (*Völkerpsychologie*), так як її начеркнув свого часу Олександр Гумбольдт, потім, в 1860-х роках розвинули Ляцарус і Штайнталь,

1) В своїй відповіді на „замітки“ Єрузалема, доданій до них в тим же випуску Кельського трьохмісячника, Шелер пробував витолкувати тим, що він мав на гадці не світову соціологічну літературу, а німецьких філософів і соціологів; але більш уже не повертався до цієї непрямної теми на сторінках свого органу.

2) Цим виразом Єрузалем передає те, що французькі соціологи звать „колективними представленнями“ (*les representations collectives*).

і нарешті в широку систему розгорнув Вундт—в своїй останній праці, котрій я віддав честь на початку огляду в опім річнику (1924, I—II). Туривальд нагадує, що в завданнях цієї дисципліни лежали дві проблеми, котрі він ставить в програму й сучасним соціологам і етнографам: прослідити психологію окремих народів і психологію народу взагалі, як колективу, в протиставленню психології індивідуальності. Не буду входити ширше в цю начеркнену ним програму (вона зводиться до відокремлення „диференціальної народньої психології“ з першою метою, і „загальної народньої психології“ з метою другою та конкретизує їх завдання. Коротко завважу, що сам термін я вважаю мало вдатним (власне через його неясність виходить це плутання і зливання цілком окремих завдань і заміна одного другим). Тому й продовження студій під знаком його мені здається невповні раціональним: ті завдання, які в нього входили, мабуть розділяться і відійдуть до відповідних розділів сучасної соціології та етнографії. Але хочу нагадати, що в завданнях уже цієї старої дисципліни лежало розслідування тих проблем, які поставила собі, тільки з іншим підходом, французька школа соціологів-позитивістів: залежність індивіда від колективних представлень, і залежність психології індивідуальної і колективної від тих умов (фізичних і господарських), в котрих розвивалось життя колективу.

Ріжниця дуже важна і в наслідках своїх дуже корисна лежала в тім, що німецька психологічна школа, на чолі котрої стояли Ляцарус, Штайнталь і Вундт (а у нас Потебня) в дослідженню цього процесу налягали головню на ідеологію та індивідуальну психологію та з неї виходили в виясненню еволюції колективу. Французька ж школа твердо стала на принципі, проголошенім Дюркгемом в його „Правилах соціологічної методи“, що „рішаюча причина соціального явища мусить вишукуватись між соціальними ж явищами, а не в області індивідуальної свідомости“.

Власне від цієї програмної праці, котрій рівно тридцять літ виходить тепер,¹⁾ треба рахувати історію тих дослідів над „соціологією пізнання“, або соціологією людського мишлення—буде краще сказати,—котрих історію Єрузалем, та й сам Дюркгем починають від пізнішої праці про класифікацію у примітивних. В „Правилах“, що стали кодексом французької школи й зістаються досі властиво єдиною теорією соціологічного досліду, під дефініцію (определення) того, що являється соціальним фактом, або явищем (fait social), і як таке служить предметом соціологічного досліду, підведені були також всі ті поняття, які визначають напрями індивідуальному мишленню: категорії, котрими людина думає, ідеї часу і простору, принципи тотожності і суперечності і под. Все це стоїть під знаком „соціального явища“, інакше: того, що в рамах даної громади „являється загальним і незалежним від індивідуальних маніфестацій, з існуванням самостійним“. Або як Дюркгем означає це „соціальне явище“ на іншій місці: „кожна манера діяння, оформлена чи ні, але здатна виконувати зовнішній примус над індивідом“. В цих дефініціях маємо цілком ясне освітлення принципів мисли, як соціального продукту: наслідку тих умов, в котрих розвивається життя суспільности.

В цій сфері сам Дюркгем звернув свою увагу на релігійну сферу. Це можна вважати проявом тісного звязку (преемство) його досліду з філософією Конта, котре часто підчеркується дослідниками, хоч як Дюркгем відійшов від Конта в своїм методі. Але заразом його праці і в цій сфері, завдяки позитивістському методові, відкривають перспективу справді цілком нової відмінної теорії пізнання, й це було так і оцінено серед са-

¹⁾ Les Regles de la Méthode sociologique, перше видання 1895 р., сьоме вид. 1919.

міх спеціалістів в історії релігій. Знахожу наприклад в оцінці його соціологічного діла, даного одним з істориків релігійної мисли, це признання, що в Дюркгемових „Правилах“ містилось „не більше й не менше, як нова теорія пізнання“.¹⁾

Та це занадто виразно маніфестував і сам покійний дослідник: вступний розділ в останнім його великім творі „Основні форми релігійного життя“ (1912) так був ним і затитулований: „Соціологія релігії і теорія пізнання“. Тут він дійсно докладно вияснив соціальне походження категорій мисли, і потім в закінченню своєї праці, ілюструвавши наведену тезу величезним матеріалом з сфери релігійної думки, зазначив неминучу потребу розроблення процесу формації понять з соціологічного становища. Признавав, що для цього „соціологічні умови пізнання мусять бути краще звісними; ніж це тепер фактично маємо“. Але думав, що „вже тепер можна твердо встановити де-які загальні основи, здібні кинути світло на розв'язку цієї проблеми“.

Це дійсно можна було сказати з повним правом після появи згаданої праці Леві-Брюля, одного з найвизначніших членів Дюркгемівського соціологічного гурту — авторитетного дослідника людського мишлення. В свої попередній книзі про еволюцію морали (*La morale et la science des mœurs*, 1905) він дуже цінно виступив против апіорних дедукцій в сфері інтелектуального життя, і ще сильніший удар задав їм в цій новій праці.

Не буду входити тут в характеристику його методу і підходів до висвітлення функцій примітивного мишлення, бо це зроблено досить докладно в згаданій вище книзі про примітивну культуру, що виходить разом з отцим томом „Україна“. Хочу спинитись тільки на де-яких „гносеологічних“, як говорили давніше, вислідах цієї, може бути—епохальної книги,—на тім світлі, яке вона кинула на еволюцію людського пізнання. Леві-Брюль відкинув способи інтерпретації примітивного мишлення за поміччю правил нашої цивілізованої логіки: трактування інтелектуальних процесів примітивної людини, як недосконального вживання вічних і незмінних загально-людських логічних принципів. Признав неможливим трактувати її, як недорозвинену людину з нашим логічним апаратом. Поставив завданням собі і всякому дослідникові, студіюючи функції примітивного мишлення, по можності цілком облишити наші логічні критерії, а старатись студіювати ці функції їх власними методами і принципами. А в результаті прийшов до висновків, що весь склад і хід примітивного мишлення глибоко відмінний від нашого. Воно не-логічне з нашого становища, або пре-логічне, як його називає Леві-Брюль. Йому чужі наші поняття кавзальности. Воно зовсім не журиться логічними суперечностями—того що нам здається абсурдним. Примітивна людина дуже мало дбає про обсервацію, а старається натомість розгадати неприступні його зорові і взагалі його почуванням звязки, які існують між ріжними рядами предметів і явищ („закон партиципації“, як його зве автор). Мисль і уява її опанована „колективними представленнями“, цеб-то толкуваннями своїх вражень (перцепцій), даними традицією того колективу, в котрім вона живе і нероздільною, неіндивідуалізованою частиною котрого себе уявляє²⁾. Ці представлення перейняті і деєю таємничої і „містичної“ причетности (parti-

1) *Goblet d'Alviella*. *La Sociologie de M. Durkheim et l'Histoire des Religions*, *Revue d'Histoire de Religions*, 1913, ст. 194.

2) У вступі книги Леві-Брюль так розкриває зміст цього терміну: „Так звані колективні представлення пізнаються по таким прикметам: вони спільні членам даної соціальної групи; вони переходять в спадщині з покоління в покоління; вони панують над індивідом і викликають в нім, відповідно обставинам, почуття пошани, страху, обожання і т. и. Це не значить ніби вони належать до колективного суб'єкту, що існує незалежно

ці пації), що проходить через усе її мишлення. До розумування чи теоретичного мишлення вона взагалі має відразу (неохоту) і в її інтелекті переважає емоція. В протиставленню нашому раціоналістичному й індивідуалістичному інтелектуальному життю, це життя містичне, емоціональне, колективістичне.

Порівняний дослід, пише Леві-Брюль в закінченню, „вчить нас, що мишлення примітивної людини має істотно прелогічний і містичний характер; воно орієнтоване інакше ніж наше; її колективні представлення опановані законом партиципації; через це вона не журиться їх суперечностями: вони звязані між собою звязками і передумовами, з котрими наша логіка не може нічого вдіяти.

„Це пояснює нам і нашу власну духову діяльність. Приводить нас до висновку, що логічна суцільність суб'єкта мисли це дезидерат, а не факт. І в нашій суспільстві представлення і звязки представлень, опановані законом партиципації (містичної причетности), далеко не щезли. Вони існують більш менш незалежно,—поборювані, але не викорінені,—поруч тих представлень, що стоять під знаком логічних законів. Розум добивається логічної самостійности і проголошує її, але наша інтелектуальна діяльність в дійсності раціональна й іраціональна заразом: прелогічне і містичне стоїть тут поруч із логічним“.

Книга таким чином давала дуже важний причинок до проблеми, поставленої Дюркгемовою школою—хоча сам Леві-Брюль не постарався зробити останніх висновків що до залежности цієї еволюції мишлення від соціального оточення ні в цій книжці, ні в новій, випущеній 12 літ пізніше.

Ця друга книжка, навпаки, давала ще менше загальних висновків ніж перша. Дуже обережний в своїх выводах (цю надмірну здержливість в загальних висновках де-хто йому ставив навіть в докір!) автор ставив своєї другій книзі таке завдання: рядом нових ілюстрацій, себ-то серією інтерпретацій різних конкретних явищ примітивного життя, досі толкованих на здогад, ствердити загальну характеристику примітивної мисли, дану в попередній книзі. В першій він головню хотів довести байдужість примітивної людини до того, що в наших очах являється логічною суперечністю і вияснити примітивні поняття тотожности, які впливають з того, що автор називає законом партиципації. В другій він поставив головнішим завданням представити те, що являється для примітивних людей кавзальністю: як вони витолковують собі різні явища життя. Як представляють собі невидимі сили, що їх оточують в їх уяві, сні і приміти, смерть від нещасливих випадків, і тому под. Разом взяті ці дві книги, на гадку автора, давали право говорити вже про примітивне мишлення (*mentalité*), як явище для нас в де-якій мірі ясне і приступне. Тому, мовляв, назвав він цим словом цю другу книгу—хоча вже перша могла носити це ім'я.

Але й обидві разом, вони в його очах являються не більш як загальним вступом до глибших студій над примітивними інституціями, над виясненням тих завдань, які ставить собі примітивна людина, більш чи менш свідомо, і мотивів індивідуальної та громадської діяльности „цих людей, що їх ми звемо досить невідповідно примітивними—людей заразом таких далеких і таких близьких нам“ (передмова до другої книги з місяця вересня 1921 р.).

від індивідів, які творять соціальну групу. Цим розуміється тільки це, що характеристичних рис їх не можна об'яснити простим дослідом індивідів,—подібно як мова, хоч вона існує властиво тільки в головах тих, що нею говорять, являється безсумнівною соціальною дійсністю, що засновується на цілості представлень громади. Вона опановує кожного з цих індивідів, вона існує перед ними і переживає їх“.

Він не укриває труднощів цього досліду. „Серед цієї плутанини містичних причетностей (partiципаций) і виключень (ексклюзій) уявлення індивіда про себе самого, живого чи мертвого і про групу, до якої він „належить“, мають тільки далеку подібність до ідей чи концепцій. Вони відчужаються і переживаються більше ніж тисячі. Ні їх зміст ні їх звязки не підлягають точному законові суперечности. Наслідком цього ні індивідуальне я, ні соціальна група, ні доохрестний світ, видимий чи невидимий, ще не „определені“ в цих уявленнях, так як нам здається, як скоро тільки наша концепційна думка спробує їх схопити. При всіх пильних обережностях, вона не може не приподобляти їх до своїх звичайних „об'єктів“. Заразом вона оголює їх з усього, що вони мають стигійно-конкретного, емоційного і життєвого (вітального). Це робить таким трудним і майже завжди непевним розуміння установ, в яких виявляється мишленне (mentalité) примітивних суспільностей, більше містичне ніж логічне“. Таким скептичним висновком кінчить Леві-Брюль свою останню книгу.

Отже безпосереднє вияснення залежности форм і функцій примітивного мишлення від умов життя, та їх еволюції наслідком основних змін цих умов, в звязку з змінами форм продукції, розподілу, споживання і т. д., Леві-Брюль відсуває в далеку чергу, як завдання будучих дослідників. Але менш терпеливі і більш зацікавлені в скоршім освітленню цієї проблеми дослідники негодні були чекати таких скрупулезних і детальних розслідів і спішили намітити де-які точки погляду, бодай що до загальніших напрямів цього процесу. Таким власне був покійник Єрузалем. Ідучи за дослідями дюркгеймів, він в виданнях свого університетського підручника „Вступу до філософії“ (Einleitung in die Philosophie, 1913 і 1919 р.) крок за кроком розширяв соціологічну базу цієї доктрини. Виясняв „значіння соціологічного фактора в розвитку людського пізнання“, як сам висловлювався, і в останнім виданні присвятив уже чималий розділ під заголовком „Soziologische Grundeinsichten“ цьому соціологічному освітленню еволюції мисли. Потім в передмові до німецького видання першої книжки Леві-Брюля, ним виданого, та в вище названих замітках до статті Шелера подав короткий і стислий, але дуже інтересний начерк еволюції людського мишлення на чисто матеріалістичній основі, в соціальному оточенню, під впливами змін відносин продукційних і господарських. Над ним я хочу тут спинитись.

Єрузалем виходить від індивіда цілком звязаного колективом, „стадного звіря“. „Душа“ його опанована і заповнена „колективними представленнями“, в котрих домінують елементи емоціональні і рухові (моторичні), а об'єктивні прикмети речей лишаються майже без значіння. Його світогляд переповнений іраціональним, або містичним елементом, що дає напрям його діяльності. Одиниця чує себе тільки частиною колективу (племени) і з неймовірною упертістю тримається переданих традицією поглядів і пояснень своїх чуттєвих вражень („колективних представлень“). Теж що ми тепер звемо „досвідом“ для нього цілком неможливе.

В цій примітивній стадії свого розвитку людина цілком нездібна думати теоретично і не спроможна об'єктивно констатувати факти, з якими має до діла. Ця здібність приходить тільки в міру того, як людина звільняється з залежности від колективу і перетворюється в індивідуальність самостійну і самозадоволену. До цього веде соціальна диференціяція, головне в наслідок того, як поступає поділ праці. Він змушує людину спеціалізувати свою увагу, звертаючи її на тісніший круг річей, що мають безпосереднє значіння для її праці. Завдяки тому вона завважає і пізнає багато нових речей, про котрі колективні представлення,

„цеб-то традицією передані трактування її чуттєвих вражень“ не давали нічого. Так коваль пізнає нові прикмети металів, ткач—нові властивості вовни. Тим способом люди стають здібні „спостерігати чисто об'єктивно“ поодинокі факти і використовувати їх для своєї продукції. Цєю дорогою й інтелект їх зміцнюється в відносинах до елементів ефекту й емоції, що переважають в стані соціальної підвладности. Так паралельно з спеціалізацією продукції і втвореною нею більшою самостійністю одиниці та зростом її незалежности від традиції зростає „інтелектуалізація душі“.

З другого боку процес творення такої самостійної одиниці має ще й той наслідок, що духовий інвентар людини незвичайно збагачується. В міру того як вона привчається дивитися власними очима і думати власною головою, відкриває вона наоколо себе і ще більше в собі все нові перспективи. Її дух, визволений від абсолютного панування „колективістичних преставлень“, „кличе правила віри, моралі і звичаю, а ще більше—правні норми на суд свого власного визволеного і зміцненого розуму і свого—всім тим витонченого сумління“. Починається боротьба індивіда за своє визволення, яка тягнеться тисячоліттями в історії під знаком цієї „індивідуалістичної тенденції розвитку“.

Для соціального пізнання тут особливо важна тенденція універсалізму і космополітизму. Вона виходить „з психологічної необхідности“ і потверджується історично. З скріпленням індивідуальної свідомости і зв'язаним з нею ослабленням тісної залежности індивіду від племінного, державного і національного зв'язку, виникає ідея людства, як одної великої цілости, і поняття загально-людського. Одиниця в процесі добування своєї самостійности наповнюється переконанням, що її внутрішні переживання—це голос загально-людського розуму, того почуття, що дає себе знати в кожній людині, сумління обов'язкового загально для всіх. Аж тут знаходить собі ґрунт ота глибоко закорінена серед ідеалістичних філософів віра в вічну і незмінну у всіх часах логічну структуру людського духа. Так само при цім переході від індивідуалізму до універсалізму твориться переконання про загальну обов'язковість Натурального Права, про Моральний Закон, обов'язковий для всіх людей, віра в можливість Релігії Розуму, вповні свобідної від яких-небудь авторитативно уставлених догм, або виведеної з людського ества без огляду на які-будь історичні традиції.

Таке соціологічне освітлення кидає цілком нове світло на всякого роду априоризм і ним піддану віру в абсолютний, загально-обов'язковий і необхідний процес пізнання, так як це усталили критичні праці Канта й його наступників. Для соціологічно-орієнтованого дослідника всі ці філософеми носять на собі совсім ясні сліди свого індивідуалістичного походження, і з цього становища мусять оцінюватись. Це треба сказати і про феноменологію, що новішими часами набрала такого поважання. Незалежність від власти соціальної творчости (котра у індивідуального мислителя з'являється в дійсності все таки релятивною, умовною і ніколи не повною) часто трактується як абсолютна самостійність і навіть самодовліємність, і доводить до висновку, що це ніби то фактично можливо: зовсім незалежно від досвіду одержувати абсолютні і безумовно-вартні відомості. Почуття очевидности, що супроводить кожну глибоку самообсервацію, скріпляє цих мислителів в такім індивідуалістичнім упередженню.

Супроти цього соціолог мусить вказати, що соціальна залежність, яка у примітивної людини виповнює все її життя, вповні не зникає ніколи. Колективні представлення заховують рішаче значіння навіть на найвищих ступенях розвитку, які досі досягнуто. Вже через присвоєння

самої мови сучасна культурна людина попадає у владу творчости колективу і залежність від соціального оточення. Приналежність до певної держави і національності теж має великий і сильний вплив не тільки на наше почуття і волю, але так само і на наше мишлення. Навіть в науці при ближчій розгляді часто помітні впливи колективу, чи тої соціальної творчости („колективних представлень“).

Тому на місце розпочатого Кантом трансцендентального аналізу мусить прийти соціологічний розбір змісту нашого пізнання. Глибокі і всебічні розсліди психологічні, культурно-історичні, етнографічні, досліди старої релігії і права мусять вияснити внутрішню залежність пізнання і суспільности, факту й індивіду, та дати початок соціологічній критиці людського інтелекту. Дюркгем почав такий соціологічний розбір, але не міг довести до кінця, тому що йому бракувало отього важного розуміння переходу від індивідуалізму до універсалізму; але тепер, здається, можна піти по цій дорозі далі.

Ось цей проспект покійного віденського філософа-соціолога,—котрий я старавсь переказати можливо докладно. Не входячи в чисто філософічні постулати його, я підчеркую отці завдання соціологічного вияснення еволюції людського мишлення, висунені соціологічними працями останніх десятиліть:

Залежність мишлення від соціального процесу: спочатку від колективізації людського пожиття, потім від економічної і соціальної диференціяції (при розкладі колективу під впливом продукційних змін і переході до класової суспільности) стала реальним і безсумнівним фактом для кожного соціологічно орієнтованого дослідника. Перехід індивіда від колективістичного до індивідуалістичного світогляду являється епохою в еволюції самого його мишлення. На місце інтерпретації соціологічних фактів дорогою апіорних висновків з вічних і незмінних принципів людського пізнання і мишлення (видвигненої особливо англійськими соціологами другої половини ХІХ в.), на чергу стає висвітлення еволюції самого пізнання і мишлення з фактів соціального розвитку, дорогою індуктивною: студіями умов соціального життя, трактування інтелектуальних функцій, як соціальних явищ, що можуть висвітлитись і вияснитись тільки з соціальних таки фактів.

Поруч того стають широкі й далеко йдучі постулати розслідження в індивідуалістичній і диференційованій суспільності історичних часів останків старших, колективістичних методів пізнання й оцінки фактів,—останків дуже значних і впливових, цілих верств „пре-логізму“.

Це ті вимоги, котрі ставить сучасна світова наука однаково психологові і економістові, історикові права, культури, мистецтва і словесної творчости, і з ними в високій мірі мусить рахуватись кожний нинішній український дослідник.

М. Грушевський.

Ганцов, Вс. *Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку.* (Зап. Істор.-філ. відд. Укр. Ак. Наук, т. II—III, 116—144).

Завдання В. Ганцова вияснити, цеб-то психо-фізіологічно освітити, те оригінальне, що йому нема паралели в інших словянських мовах, з'явище, як еволюція довгого $\bar{o}$ в i , а також еволюцію довгого $\bar{e}$ в i , як вислід одного й того самого процесу. Він заперечує досить усталений погляд, що ніби процес зміни довгих $\bar{o}$ і $\bar{e}$ йшов через стадії $yo, ye, yi, y\bar{i}$, як невідповідний дійсності. Причину хибного розв'язання цієї проблеми Ганцов додає в тім, що дослідники базувалися на приближній і різноманітній графіці цих дифтонгів у різних записувачів. Ця недокладна графіка

вселяла думку, що рефлексі $\bar{o}$ і $\bar{e}$ є справжні дифтонги, себ-то двоголоски, що одна з них складова, а друга нескладова, тим часом як насправді з психологічного боку кожний такий дифтонг—це одна фонема, одна фонетична представа, а не дві; з фізіологічного боку вони так само не відчужаються як складні звуки. Через те, на думку Ганцова, не можна ці дифтонги поділяти на дві частини, бо звукова зміна від вищого до нижчого звукового елементу заходить одним експіраторним актом, „єдиним моментом затрати артикуляційної енергії“. В свідомості людей, що вимовляють дифтонги, каже він, вони є прості фонемі, і одність акустичного й фізіологічного вражіння має підпору в тім, що „дифтонг на всьому своєму протязі являється звуком одного ряду“. Через те дифтонги $\bar{ue}$, $\bar{yi}$, де б ми мали сполучення звуків ріжного ряду, неможливі (в досліджених говорах); можуть бути тільки yo , yo , ye , $y\bar{i}$, yo , ye , $y\bar{i}$ з усіма посередніми відтінками.

Друге твердження Ганцова, так само науково уґрунтоване, що дифтонги акустично виразні бувають тільки під наголосом, і довгість їх однакова з іншими наголошеними фонемами. Саму ж еволюцію довгих $\bar{o}$ і $\bar{e}$ через стадію дифтонгів в монофтонги, Ганцов розуміє як пересунення артикуляції в напрямі передньоязиковости в зазначенім порядку.

Зміст цікавої розправи В. Ганцова не вичерпується вищенаведеним коротким викладом її сути. Докладна критика давніших поглядів, тонкий аналіз розгляданих з'явищ, і дотепні міркування становлять видатні прикмети його праці. Можна сміло сказати, що це перша справді наукова розвідка в нашій літературі на цю тему; цінний вклад в нашу небагату діалектологічну літературу.

Признаючи працю Ганцова помітним з'явищем в царині нашої діалектології, вважаю не зайвим торкнутися тих її сторін, що їх на мій погляд краще б зредагувати инакше.

В окресленні поняття дифтонгу у Ганцова я бачу певну невиразність. Читаючи II розділ його розправи одержуєш таке вражіння неначе польські дифтонги щось взагалі відмінного, вони і дифтонги і не дифтонги, одним словом, щось такого, що наче б не підходить під поняття справжнього дифтонгу. Він каже: „коли під дифтонгом розуміти сполучення в одному складі двох голосних звуків, із котрих тільки один має значіння складового звука, а другий буває нескладовий, то польські українські дифтонги з $\bar{o}$ $\bar{e}$, а так саме й з $\bar{e}$ ($\bar{e}$), дійсно не справдешні дифтонги“ (119); в примітці на тій самій сторінці: „такими нескладовими звуками, що входять в дифтонгічні сполучення з усіма складовими голосними, бувають завжди нескладові $\bar{i}$ та $\bar{u}$ “. В наведених фразах очевидно криється непорозуміння. Воно лежить в хибному розумінні поняття нескладотворчости. Ті фонетика, що окреслюють дифтонг, як сполучення в *однім складі* голосівки складотворчої з нескладотворчою, навіть в типі uo , ie розуміють під нескладотворчим звук, що не носить складового наголосу (Silbenakzent). І це цілком слушно, инакше б ми мали два, а не оден склад, себ-т не було б дифтонгу. Окреслюючи дифтонг з психологічного боку, Ганцов каже: „дифтонг—це сполучення в одному складі двох голосних фонем“, тим часом як польський дифтонг—це одна фонема. Виходить, що і психологічно польські дифтонги наче б то і не дифтонги, а разом з тим він признає в них два акустичних вражіння, і признає навіть, що в свідомості нашій завжди перебувають, як ідеальні психічні норми uo , ie , і ie визнаючи „частин“ дифтонгів (фізіологічно), він уживає цього терміну на означення слухового вражіння. Одже виходить, що ці фонемі наче б то й дифтонги. Цеї б заплутаности не було, коли б Ганцов почав свій другий розділ з аналізу і дефініції поняття дифтонгу. Тоді б він левно уник

і таких антинаукових кваліфікацій як „справдешній“ і „несправдешній“ дифтонг (що Брок ужив такого виразу, не може бути аргументом за), бо певний склад або підходить під поняття дифтонгу або не підходить: коли підходить, то він дифтонг, коли ні—не дифтонг, tertium non datur. Окрім того, виходячи з окреслення поняття дифтонгу, Ганцов уник би багатьох повторень, що рясніють в його розвідці. Одже роздивімось, чи „несправдешні“ дифтонги підходять під поняття дифтонгу, чи ні.

Сучасна експериментальна фонетика окреслює (дефінує) дифтонг сам по собі як склад, що його перший елемент голосівка, а другий або *півголосівка*, або *голосівка коротка і слаба*. З цього окреслення виходить, що дифтонги бувають двох типів. Перший тип в укр. мові—то так звані „справдешні“ дифтонги, як каже Ганцов, з другим елементом *i*, *u*, себ-то сполучення з-окрема складотворчого і нескладотворчого елементу. Другий тип ми маємо в українських підставових *ио*, *іе* або в південно-ангільських *dear*, *roog*, де обидва елементи з-окрема складотворчі, але другий проти першого короткий і слабкий.

Фізіологічно всі убутні дифтонги характеризуються трьома ознаками. Перша ознака, що їх істотний характер в поступневім переході (зміні артикуляції) від початкового елементу до елементу кінцевого, так що органи не спиняються в певнім означенім положенні. Так, напр., в дифтонгові *ai*, язик і інші органи (щелепи і губи) переходять поступнево від положення *a* до положення *i*, займаючи поспіль усі положення посередні (*a e ê i*), але ці посередники жаден не справляє виразного вражіння на вухо, і воно приймає тільки напрям руху й керунок варіяції, і коли б виголошено тільки частину ряду, напр., між *a* і *e* (напр., рос. Аевазовский (Айвазовский), нім. каепа (каіпа, ортогг. кеіпа), то слухове вражіння було б те саме. Від того індивідуально і локально дифтонги є сполучення дуже несталі, і мають нахил змінити своє тембро і зводитися до простої голосівки.

Друга ознака убутних дифтонгів: інтенсивність (напруженість) і розмірна довгість початкового звука, при чому другий елемент не є одинока голосівка (окрема фонема в термінології Ганцова), а ряд переходових звуків, звичайно коротчих від початкового звука, а разом довгість обох елементів може й не бути більшою від простого наголошеного звука.

Третя ознака убутних дифтонгів, що вони відповідають одному експіраторному актові (*Roudet, Elém. de phonét. générale* § 59).

Одже виходить, що поняття убутного дифтонгу характеризується усіма тими ознаками, що їх прикладає Ганцов до „несправдешніх“ дифтонгів, і з другого боку всяка фонема, що має ці ознаки, є „справдешній“ дифтонг.

Помилака Ганцова, мені здається, в тім, що він перший тип дифтонгу, що, розуміється, має ті самі ознаки, неслухно відділив від другого і не звернув уваги на те, що дифтонг не проста фонема, а зложена, і вніс тим неясність в поняття дифтонгу.

Окрім того, перший елемент дифтонгу буває як закритіший від другого, так і навпаки; в польських дифтонгах маємо як раз перший випадок, і я б пропонував відзначати дифтонг, що постав з *o* не словянською літерою *ŏ* як пропонує Ганцов, маючи на увазі тільки психічний чинник—одну просту фонему і значить йому відповідну одну графему, а двома знаками *иə* (*иə*, *иə*), а дифтонг з *e* знаками *іə* (що на його чомусь не пропонує осібногo знаку Ганцов), відзначаючи літерою *ə* переходовий елемент, що індивідуально і залежно від наступної щелестівки може дуже відмінюватися. Окрім того, знак *ŏ* тим не відповідний, що не прикметує предстaви дифтонговості (зложеності) фонемі проти фонемі не дифтонгової (простої).

Друга неясність у викладі Ганцова та, що характеризуючи поліські дифтонги їх першою ознакою, він фізіологічно не дає ясної представи процесу дифтонгізації, коли вона є вислідом еволюції простої голосівки, як українські довгі *ѣ*. Щоб дати ясне розуміння цього з'явища як фізіологічного, йому треба було взяти під увагу наступність трох фаз, що становлять артикуляцію голосівки, бо вона не тотожна собі протягом цілого свого виголосу, тембро її відповідає середній фазі, що можна назвати держою (*tenue*), коли органи, власне язик, заховують стале положення; цю фазу попереджує напруга (*tension*), а йде за нею ослаба (*dé-tente*), коли рухомі органи (спідній щелеп, язик і губи) в русі. Під час тривання руху органи перебігають положення відповідні не тим голосівкам, що хочеться артикулювати, але ці фази були дуже короткими не справляють слухового вражіння, і голосівка чується як проста. Але коли органи забаряться в одній з цих переходових позицій принаймні на мінімум часу потрібного, щоб уняти виразно звук, то голосівка справлятиме слухове вражіння дифтонгу,—прибутного, коли забара в напрузі,—убутного, коли в ослабі. Забара в напрузі й ослабі найлегше заходить тоді, як голосівка довга, і всі ті причини, що детермінують здовження голосівки, можуть детермінувати і їх дифтонгізацію, як в українським, напр., замкненість складу в наслідок зникну *ъ* або *ь*. Між простими голосівками і дифтонгами може бути безліч переходових ступенів, і різниця в артикуляції між першим та другим елементом може бути і дуже велика і дуже мала. При першій процес ідеться до диференціяції і дисиміляції суміжних звуків, другий процес доводить дифтонг до монофтонгу. Цим фактом пояснюється можливість дифтонгу *yo^a* (чи як пишуть може й не дуже до-стоту *ya*), де другий елемент дифтонгової фонемі має вимову дуже відкритого *o^a*, звуку так само заднього ряду, як і *y*, і скепсис Ганцова що до фізіологічної можливості такої фонемі нічим не оправданий (до речі: спостереження О. Курило в північній Чернигівщині потверджують існування такої фонемі: „*пу^oа^oп*, *ву^oа^oл* (с. Шебелинів Сосн. п.), де перший дужий елемент дифтонгу це відкрите *y*, одже *u^o*, а другий ослаблений це вузьке, в напярмку до *ä* наперед висунене *a*, одже *ä^o*“).

Дуже слушно робить Ганцов, і в цім я бачу значний ступінь наперед в виясненні природи наших дифтонгів, вказуючи на методологічну помилку попередників, що виясняючи пересунення артикуляції наперед, розривали дифтонг на дві частині, тим часом як це пересунення мусіло відбуватися в цілім складі, як одній фонемі. Але що споводувало це пересунення і чи можна без застереження признати у всіх випадках зазначену у Ганцова схему переходу від *o* до *i*? Чи не треба б цей процес поставити в причиновий звязок з ослабою і далі втратою лямбілізації, що найперше виявляється і мусіла виявитися в переходовому, себ-то другому елементі дифтонгу, і поширювалася на перший з одночасовим і конечним пересуненням артикуляції від заднього до переднього ряду по шелестівці паляталізований, і від заднього до посереднього по шелестівці твердій, так, напр.

жонка > жуонка > жуєнка > жуинка > жінка

нос > нуос > нуєс > нуис чи ниес > нис (ніс) і нарешті ніс (ніс).

Остання еволюція від *ніс* до *ніс* могла вже бути наслідком впливу палятального ряду.

Гадаю, що Ганцову треба б було також рахуватися з тим, що польські фонетики (Розвадовський, Ніч, Лер-Сплавінський і инш.) не визнають попередньої дифтонгізації *ó* похиленого і виясняють його настання простим підвищенням артикуляції колишнього довгого *o*, і без певних засте-

режень або не збивши їх доводів, краще б не твердити категорично, що в українським процес був тотожний з польським (стор. 133, прим. 1).

Зазначені огріхи в праці Ганцова, треба признати, не впливають на його цінні висновки, з якими не можна, гадаю, не згодитися.

Є. Тимченко.

Ганцов, Вс. *Діалектологічна класифікація українських говорів* (з картою). Київ 1923, 1—64 (відбитка з IV т. Записок і ст.-ф. відд.).

В царині української діалектології з 70-х років минулого століття можна спостерегти певне унерушення наукової мисли. Воно позначається тим, що чисто зовнішні прикмети, взяті за підставу поділу українських говірок на дві великі групи, південну і північну, до останнього часу правили за критерій діалектологічних класифікацій в працях Соболевського, Зілинського, Дурново і ин. Вагання було також чисто зовнішнього характеру, чи ділити увесь український мовний обсяг на три групи діалектів (Михальчук, Дурново), чи на дві (Соболевський, пізніше Михальчук і Зілинський), але сама ця спірність, що залежала не від недостатці фактичних даних, а від чисто зовнішніх міркувань, виявляла недостатність самих критеріїв: ці критерії зводилися до того, що за підставу діалектичної класифікації бралися рефлексі прослов'янських звуків $\bar{e}$ $\bar{o}$ $\bar{b}$ в замкнених складах: коли ці звуки в групі говірок давали в остаточнім висліді i , то ця група належала до південного діалекту, а коли всякий інший звук монофтонг або дифтонг, але тільки не i , то таку групу залічувало до північного діалекту; переходовими говірками між тою та другою групою уважалися такі, де спостерігалось помішання прикмет південних з північними в рисах, взятих за підставу поділу.

Як чисто зовнішні, взяті критерії були надто хисткі, бо не мали під собою жадної бази психо-фізіологічної і не вказували не генетичний зв'язок двох діалектів, й в цім відношенні навіть допроваджували до хибних висновків що до генетичної одности двох діалектів, як двох різних хронологічно моментів в розвитку мови, при чому північні говірки були моментом попереднім (архаїчні говірки), а південні моментом наступним в діалектичній еволюції, і таке розуміння і собі давало привід до поділу цілого українського мовного матеріалу на два діалекти: східний і західний, ґрунтуючися переважно на прикметах морфологічного характеру, що в істоті теж мали одні (західні) архаїчніші риси, другі (східні) новітніші. Не бралось під увагу, що остаточний і до того такий, що збігається, вислід може бути наслідком цілком відмінних фонетичних процесів.

Такий стан речей, очевидно, не міг причинятися до дальшого розвитку української діалектології. Ганцов виставляє новий принцип: різницю в еволюції звуків взагалі і зокрема $\bar{e}$ $\bar{o}$ $\bar{b}$ $\bar{e}$ під наголосом і без наголосу, і цю останню пояснює різницею в квантитативно-акцентологічній системі обох діалектів. Прикладаючи вказаний принцип довгости наголошених складів і короткості ненаголошених, і зв'язуючи з цим неоднакові їх дальші рефлексі, Ганцов одержує більш-менш тверду підпору, умотивовану підставу, відносити угорські говірки до південної групи, і можливість викрити північно-українське підґрунтя і південно-українське наверхство в так званих переходових говірках. Окрім того, в питанні про західну і східну різностать південно-українського діалекту Ганцов приходить до інтересних висновків, що східний варіант споводували пізніші міграції людности на схід з різних місцевостей, і тим пояснюється їхній мішаний характер і новіші риси в порівнянні з західними говірками, „старожитнішими“, як каже Ганцов. Приклади, що підтверджують твердження Ганцова що до рефлексів наголошених і ненаголошених $\bar{e}$ $\bar{o}$, дають

в значній мірі новий матеріал, що він особисто зібрав в різних містинах Козелецького повіту.

Працю Ганцова, як нову з замислу і оригінальну в виконанні і висновках, уважаю за добрий вклад в науку нашої діалектології. В деталях вона, звичайна річ, не вільна від спірних тверджень, як, наприклад, що „поліське „и“, принаймні на Лівобережжі, не має жадного нахилу до „е“. З цим не можна згодитися. Ще в 1909 р., записуючи говірку м. Борзни (Зап. Н. Т. в Київі т. 1, 84), я занотував дуже обнижену артикуляцію и, напр., чести (чистий), святé (святі) і т. ин., те саме доводилося спостерігати і в Сосницькому повіті, і нема підстави гадати, що тут відбився південний вплив.

Є. Тимченко.

В. П. Адріанова. *Житіє Алексѣя Человѣка Божія въ древней русской литературѣ и народно́й словесности.* Петроградъ, 1917, ст. VII + 518 + таблиця.

Ця книга вийшла в другій половині 1917 р., коли звязки тодішнього „Петрограда“ з українськими землями були вже розірвані, і вона не попала своєчасно в український науковий оборот і не була в нім, здається, відповідно оцінена. З цих причин я вважаю потрібним присвятити їй кілька стрічок, щоб звернути увагу на цей твір, хоч і з значним спізненням. Бо авторка трактує в нім тему взагалі слабко розроблену, а в українській науковій літературі—особливо мало, хоч воно й має чималу вагу для історії нашої словесної творчості: історію духовного стиха.

В доволі просторім вступнім розділі (ст. 1—68) авторка переходить історію розроблення духовного стиха в науковій літературі, і як сумаричний перегляд літератури цього питання, він буде з інтересом прочитаний кождим, хто займається усною словесністю,—хоч як бібліографічний огляд він далекий від абсолютної повноти.

Звертаючись далі до стиха про Олексія автор обґрунтовує ближче й докладніше тезу висловлену вже раніш, в 1903 р., в цінній, досі ненадрукованій доповіді свого учителя ак. Перетца: він дійшов, що цей стих зовсім хибно був признаний віршовою перерібкою книжного варіанта псевдо-Метафраста, надрукованого в московськیم Анфологоні 1660 р.,—як то доводив свого часу Тихонравов, і за ним приймали інші історики словесности. Впливи Анфологоні відбиває на собі тільки варіант опублікований Кіреєвским, але інші варіанти, звісні в великім числі, в цім відходять від нього, і лишається висновок, що тільки одна з пізніших редакцій стиха була перероблена під впливами Анфологоні і наділена де-якими подробицями звідти взятими (як инша, вказана Срезневским, носить сліди впливу Міней Дмитра Тупталенка, і тому Срезневский весь взагалі стих поспішився вивести від Міней). Стих в своїй основі іде від старого житія Олексія, звісного ще з Златоструя XII в., і всі нинішні редакції його походять від цього архітипу. В тім числі й нинішні українські варіанти, навіть найбільш віддалені і перероблені під впливом народньої пісні, являються тільки скороченнями цього архітипу, що походить від старого житія, і представлений ширшими редакціями, звісними в репертуарі великоруських, білоруських і українських старців.

Отці висновки, зроблені на підставі старанно зведеного матеріалу, не тільки друкованого, але й невиданого (на жаль авторка пожалувала місця для самих текстів зібраних нею недрукованих варіантів стиха), мають чималу вартість: це найбільш докладно і науково пророблена праця на цім полі, яку маємо досі. Авторка де-що обнижує її вартість мало обґрунтованою гіпотезою про походження стиха з другої половини XVII в. „За відсутністю безпосередніх доказів, мусимо вдаватись до побічних

міркувань, які схиляють нас до датування стиха про св. Олексія XVII віком“, завважає вона (с. 431). Ці побічні міркування малозначні, і таке датування виглядає як уступка прийнятим раніше поглядам на час утворення цієї поеми; розбивши своїм дослідом ті підстави, на яких спирались ці погляди, авторка однак хоче затримати цю стару дату. Думаю, що це нічим не оправдується, і зовсім не потрібне: належало зістатись в такому разі при *pop liquet!*

Тим не менше, аналітична робота, переведена в цій книзі, варта всякого признання. Крім літературної історії стиха вона виявляє ряд питань, звязаних з іншими пам'ятками на ту ж тему: житієм Олексія, драмою „Алексій чоловік божий“ (їй присвячено великий розділ праці), іконографію Олексія чоловіка божого, й ин. В інтересах нашої літератури позволимо собі висловити бажання, щоб історія духовного стиха, так занедбана дослідниками, далі не переставала бути предметом студій авторки, яка виявила в цій праці таке добре знання цієї області й заінтересованість її питаннями.

М. Грушевський.

Jan Ptaśnik. *Kultura włoska wieków średnich w Polsce.* Warszawa, 1922, ст. 223.

Птаський попрабував дати в своїй книжці картину впливу в середніх віках італійського світського елементу на розвиток польської культури, зокрема промислу, торгівлі та духового життя. Що торкається промислу, Італійці причинилися головню до зорганізування гірництва в Польщі й забезпечення гірничих стосунків правними приписами. Широко пише Птаський про копальні соли в Бохні та Величці; за те мало довідуємося від нього про варниці соли на галицькій землі. Найдавніші звістки про ці варниці не переступають у нього часів Казимира Великого, тим часом з історії акад. Грушевського (том VI, ст. 212) знаємо, що початки варення соли на Галицькім Підгір'ю виходять по-за всякі історичні границі, та що найдавнішу згадку про вивіз соли з цих варниць маємо вже в оповіданню про події з кінця XI віку.

Італійці оживили дуже й торгівлю в Польщі, ривалізуючи успішно з Вірменами, Німцями, а передовсім з Євреями. Уже здавна постачали Польщі орієнтальні товари Генуезці, що осіли були над Чорним морем. Про торговельний рух з першої половини XIII в. між Галичом і чорноморським побережжям не згадує автор нічого. Не згадує він і про таку важну торговельну артерію, як Білгород. Згадує лише про ролю Волинського Володимира в генуезькій торгівлі в XIII і в початках XIV віку та подає докладніші звістки про ролю Львова в торгівлі. Перший Італієць, що через Каффу прийшов з Генуї до Польщі,—це був Франческо де Кантельо. Він займався торгівлею колоніяльних товарів і осів у Львові в 1409 році. Через 30 літ опісля не стрічаємо нікого з Італійців не лише у Львові, але загалом у Галичині. Щойно від 1440 р. в більшому числі появляються вони на галицькій землі й беруть у свої руки торгівлю між сходом і заходом. З Польщі вивозилося в середніх віках до Італії лише шкіри, футра, головню,—червона фарба, яка продукувалася з червяка, що гніздився в листах якогось дубу (*coccus ilicis*). Той червяк висушений був подібний до червоного зернятка і через те фарба з нього називалася „*granum scarlati*“ або „*chermisi*“ (звідси „кармазин“). Червень (*vulgo appellant czugwycsz*) вивозили купці головню з Галичини. Окрім згаданих товарів вивозили Італійці до Венеції й Генуї невідьників, поміж ними багато Українців. В 1429 р. на венеціянським торзі куплено молоду Українку за дуже високу ціну,—бо за 87 дукатів (*Molmenti P. G. La storia di Venezia, nella vita privata; Burckhardt, Die Kultur der Renaissance in Italien, II*).

Не треба забувати, що інституція неволі була відома і в Польщі. Станіслав із Щепанова продає в 1441 р. свою невольницю Євреєві. В 1448 р. Андрій із Сеннова продає молодого Українця Вірменинові, Іванісові. А навіть славний гуманіст Калімах дарує Лаврентієві її Magnifico 12-літнього хлопця-невільника.

Італійці грали теж і в польській політиці визначну роль. Завдяки Миколі Маненте папа підпер королівський план загорнути Галичину. Одним з найбільших польських дипломатів XV в. був Пилип Калімах Буонакорсі.

Птасьнік, пояснюючи термін Длугоша (1415—1480) *opus italicum* і *opus graecum*, міркує що, коли в середніх віках будівничими костелів не могли бути ні Італійці, ні Греки, то були за них самі ченці (якої нації виразно не пише). Тим часом, коли був би він прочитав книжку проф. Войцеховського „*Kościół katedralny w Krakowie*“, був би довідався, що вже здавна брали Поляки українських майстрів до своїх будівель (напр. монастиря на Лисці і первiсний вислицький костел, фундовано Болеславом Криворотим (пом. 1139), збудовано було *opere graeco*, *цеб то Українцями*) та що „*malowania tak zwane greckie*“—це ніщо інше тільки українське мистецтво. І нічого в тім дивного, коли зважити, що Україна як учениця Візантії та Орієнту мала дуже ранню цивілізацію та мистецтво з перших рук і розвивала їх самотужки в себе вже тоді, коли Польща стояла нижче від неї й про мистецтво навіть не думала (читай: Марії Грушевської, Причинки до історії руської штуки в давній Польщі (етнографічній), львівські „Записки“, том LI або том VI „Історії“ акад. Грушевського).

Вплив Італійців на польське мистецтво та ремесло в середніх віках був дуже малий: ледве кілька слідів знайшов Птасьнік на полі польського культурного життя з тих часів (вплив італійської мініатюри в XIV—XV вв., одна гаптярка з XV в.—вдова по Комесі з Ферари; де-кілька золотарів і т. ин.). Не більше впливу мали Італійці й на польську літературу (Калімах). А коли йде річ про італійську науку, то більше ширилася вона завдяки Полякам, що ходили до італійських університетів, а менше—завдяки італійським емігрантам.

З цього короткого огляду книжки Птасьніка бачимо, що її шумний заголовок відповідає її фактичному змістові.

М. Мочульський.

Іван Крип'якевич. „*До історії українського державного архіва в XVII ст.*“ (Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Львів. 1924. т. СХХХІV—СХХХV, ст. 67—78).

Його же. „*Український державний скарб за Богдана Хмельницького*“ (Записки, т. СХХХ, Львів, 1920, ст. 73—106).

Його же. „*Учитель Богдана Хмельницького*“ (Андрій Гонцель Мокрський). (Записки, т. СХХХІІІ. Львів, 1922, ст. 27—38).

Миرون Кордуба. „*Між Замостєм та Зборовом*“ (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею). (Записки, *ibid.*, ст. 39—56).

Револуційні роки позначилися в українській історіографії між иншим також поширенням інтересів до студіювання револуційних доб на Україні.

В часи револуції вийшли дві частини VIII тому „Історії України-Руси“ М. Грушевського, в яких розглядається стан України до Хмельниччини, початок повстання Богдана Хмельницького, Хмельниччина у розцвіті. За ними появляються статті в наукових журналах, в яких дослідники звертають увагу на питання, ще мало висвітлені в історії Хмельниччини, цієї визначної доби боротьби українського народу з його гнобителями. На кількох статтях, що появлялися в „Записках Львівського Наукового Товариства імени Шевченка“, хочемо тут спинитись.

Статті, як видно з заголовку, охоплюють різні питання, що зв'язані з добою Хмельниччини. Перша стаття Івана Крип'якевича „До історії українського державного архіву“ вивчає мало освітлене питання з історією українського військового архіву в XVII в. Автор зібрав звістки з відомію матеріалів Хмельниччини і пізніших часів і силкується відділити поняття „Державного Архіву України“ від козацького військового архіву. Військовий архів існував до Богдана Хмельницького і де-який час перебував у Терехтемирові. „Певно це був не великий архів, як і політичне життя козащини йшло ще не дуже широкими шляхами“ (ст. 68). Державного характеру набрав він за часів г. Богдана. Поважних остатків цього архіву не дійшло; з відомостей виходить, що він був у Чигирині; одною з складових частин його були документи дипломатичного характеру. Частини цього архіву по нещасливій битві під Берестечком в 1651 р. попали до Поляків, де-які папери через Виговського та іншими шляхами до Москви. За часів Виговського та Ю. Хмельницького архів і далі перебували в Чигирині. Чимало шкоди йому наробив Павло Тетеря, що передав частину архіву до Польщі (ст. 73). П. Дорошенко робив заходи, щоб повернути цю частину назад, але йому вдалося тільки де-що добути. Дорошенко одержав також де-які документи з архівів Брюховецького і Суховія; ця Дорошенкова спадщина перейшла до Самойловича, який частину її передав до Москви, але чимало лишив у себе. „В Батурині от же за гетьманства Самойловича лучиться в одно давній чигиринський архів Хмельницьких, Виговського й Дорошенка з архівом лівобережних гетьманів“ (ст. 76). В 1708 р. під час московського погрому Батурин згорів, мабуть згорів і архів у цей час. Далі автор коротко оповідає історію державного архіву в XVIII ст., що в українськiм джерелознавстві вже висвітлена. Відомості ж, зібрані Іваном Крип'якевичем, цінні тим, що показують, куди направити свої кроки дослідникові XVII ст. за остатками джерел, що ще могли лишитись.

Друга цікава стаття Івана Крип'якевича присвячена одній з галузей економічного життя—історії фінансів за часів Богдана Хмельницького, взятій ним теж з державницьким аспектом: стаття має назву „Український державний скарб за Богдана Хмельницького“. Це питання автор освітлює теж на підставі відомих уже джерел. Безпосередніх джерел ми для цієї доби ще не маємо. Тому автор, щоб висвітлити це питання, поділив свій дослід на 3 частини, в них дає огляд державних маєтностей, податків і організації скарбу.

В розділі про державні маєтності він спинив увагу на королівщинах, володіннях римсько-католицької церкви і приватних володільців, і після їх характеристики начеркнув, як віднісся новий козацький уряд до них. Тут зазначено одержання Богданом Хмельницьким Чигирини, заходи коло надань Виговського, Тетері й ин. Перехід до нових власників королівщин та вільних земель затримався завдяки опозиції загалу козащини, що не хотіла допустити до утворення великої панської власности. Цей розділ про державні маєтності закінчується оглядом доходів польських часів і про те, яка була організація експлуатації королівщин в козацькій державі. Автор тут зачеплює чимало інтересних питань, але відсутність джерел не дає вповні висвітлити. Єсть де-яка неповнота і в перерахуванні державних маєтностей, хоч в кінці статті автор і доповнив його окремим додатком. Можна, напр., вказати на володіння римсько-католицьких монастирів на Остерщині: с. Мороське, Рудня, Соколівка, Коропе, Бондарі, Сукачі належали до володіння цих монастирів („бывшіе во владѣніе бѣскуповъ полскихъ“ Ген. сл. о маєтн. Київськ. п. в Чт. в Ист. Общ. Н. Л., кн. VII, ст. 66).

Другий розділ статті автор присвятив огляду податків. Він характеризує податки польських часів, безпосередні і посередні, описує заведення української податкової системи, зазначає українські податки—побір, чопове, цло від чужоземних товарів. Останній був одним з важливих джерел українського скарбу і приносив до 100 тисяч динарів (червоних золотих) (ст. 96).

В відділі про організацію скарбу зроблено підсумок попереднього. Український скарб мав доходи з згаданих державних маєтностей і податків. Державні доходи йшли головне з посередніх податків. Витрати з скарбу робились на дипломатичні зносини та організацію війська. Для технічної праці були вряники; більш важливі справи розв'язував гетьман. Приєднання України до Москви поширює втручання Москви в скарбові справи.

Дві другі статті Ів. Крип'якевича та Мирона Кордуби вміщені в СХХХІІІ т. Записок, присвячених „М. Грушевському в двадцятипятиліття наукової й культурної діяльності для Галицької України“. В першій спинив автор увагу на вчителів Богдана Хмельницького. Це був Андрій Гонцель Мокрський, який ходив в посольстві до Богдана Хмельницького, коли цей був під Львовом. Є відомості, що можливо Мокрський мав складніші доручення, крім розмови з Хмельницьким про долю Львова. Тшемешненська хроніка оповідає, що він при тім також був послом польського короля. Пізніше завдяки зв'язкам з Богданом Хмельницьким Мокрський їздив з посольством до Варшави, але про наслідки посольства особисто не міг повідомити, бо Хмельницький відступив від Замостя, а Мокрський, повернувшись до Львова, тут швидко помер.

Автор статті подав чимало цікавого з історії родини Мокрських і схарактеризував ту шкільну атмосферу, в якій довелося у Львові вчитися Богданові Хмельницькому, цьому шляхтичеві неславної шляхетської родини. Напрямок виховання був витриманий; шляхта виславлювалась при кожній можливості:—„кожний польський шляхтич з уродження є сонцем“ (ст. 36). „Примусові релігійні католицькі практики школи“, заходи про навертання до католицької віри—от та атмосфера, в якій виховувався майбутній керівник народного повстання. Автор статті висловлює гадку, що можливо, почасти завдяки споминам шкільних часів, Богдан Хмельницький не зруйнував Львова в 1648 і 1655 рр. Це звичайно гіпотетична гадка.

В статті „Між Замостем та Зборовим“—Мирон Кордуба спиняє увагу на зносинах Богдана Хмельницького і Польщі з Семигородськими князями Ракоці. Зносини ці почали в Семигороді, чекаючи підтримки Хмельницького проти польського короля. Богдан дав згоду і надіслав в посольстві Виговського. Цей прибув одначе вже по смерті старого Ракоці. Юрій II і Жигимонт Ракоці взяли иншу лінію: відтягали відповідь, а потім тільки в загальних рисах виявили свою прихильність. Після Замостя Хмельницький розвинув велику дипломатичну діяльність і він хотів втягти до спілки також і Ракоці. Але Ракоці тут починають подвійну політику: Жигимонт веде зносини з Радивилом і Яремою Вишневецьким, Юрій з Хмельницьким. Ці дипломатичні зносини викликали переляк в Польщі; з Польщі поїхав до Ракоці Вельпольський, але його прийняли холодно і він ні з чим вернувся. Через де-який час обриваються і зносини Ракоці з козацьким гетьманом, хоча тут було багато зроблено для угоди. За цим швидко почалася Зборовська кампанія. Стаття дає новий цікавий матеріал для історії дипломатичних зносин часів Богдана Хмельницького, що ще не вповні були висвітлені.

М. Ткаченко.

А. Кащенко, *Оповідання про славне військо Запорозьське Низове. Коротка історія війська Запорозьського*. Катеринослав, 1917, ст. 370.

А. Кащенко, *Великий Луг запорозьський*, Катеринослав, 1917, ст. 112¹⁾.

В популярнім катеринославським письменнику А. Кащенку наша література в останніх роках дістала цінного продовжувача колишніх праць Скальковського та Еварницького по історії Запорозжя і його старинностям. Почавши з популярних белетристичних оповідань з історії козаччини і Запоріжжя, особливо його останньої доби, він перейшов до популярних історичних начерків, і останніми часами дав більші популярно-історичні роботи, які продовжують праці Еварницького по історії Запорозжя—на них я хочу тут спинитись.

Невеличка книжечка про Великий Луг найкраще знайомить нас з ресурсами автора. Він сам родився й виріс в безпосереднім сусідстві цього Лугу. З молодих літ розмилювався в його природі, красі й дозвіллю, і описи його природи, огріті щирою любов'ю до цього оригінального закутка, повного таких дорогих споминів, читаються залюбки. Але не видно, щоб автор займався студіюванням памяток та збиранням переказів про козаччину і запорозьке життя з давніших часів, чим прислужились нашій науці Еварницький та Я. Новицький. З книжки зістається таке враження, що глибший інтерес до минувшини Запорозжя в автора з'явився тільки в останніх літах, і він ознайомившись з літературою по історії Запоріжжя, в 1916 р. новою мандрівкою по Лугу відсвіжив свої враження про сі місця та поділився ними і споминами та відомостями з читачами в книжечці, котру дійсно належить прочитати кожному, хто цікавиться Запоріжжям чи з наукового становища, чи просто як цікавим кутком України.

З наукового становища відчувається в книжці недостача знайомости з старими джерелами, що говорять про сі краї; автор, очевидно, знає їх звістки тільки з других—третіх рук, і через те не може використати їх подробиць, різних деталей, які—при своїм знанню цих місцевостей і тутешніх побутових особливостей—він міг би звязати з звісними йому місцями й явищами, з користю для справи і для читача. З літературного боку—від такого досвідченого белетриста-популяризатора можна б було сподіватись викладу більш живого і мальовничого, бо виклад книжки, не вважаючи на багатство і вдячність матеріялу, все таки досить сухий і перетяжений номенклатурою.

Те саме треба сказати і про більшу історичну працю автора про Запорозжя. Автор, очевидно, мав на оці завдання не наукові, а популярні: пишучи його мав замір дати не стільки фактичну інформацію, скільки заповонити уяву читача гарними, чутливими образами. Це між иншим показує (бо сам автор не конкретизує своїх гадок в передмові, чи в якійсь иншій формі) велике місце, дане автором народнім пісням і ріжним поетичним утворам, введеним в виклад в розмірах великих аж занадто—не раз цілі думи, введені до його викладу в повнім тексті, розбивають і звязність оповідання. Але від цих поетичних утворів, народніх і ненародніх (ш. автор занадто щедро підтягає під народню категорію ріжні писання рішучо не народнього характеру²⁾), тим більше відбиває доволі

¹⁾ Сі рецензії були написані для „України“ 1918 р. кн. 3/4, котрій, одначе, не судилось вийти. Подаємо їх тепер, як доповнення до короткої поминки по авторі в попередній книжці.

²⁾ На стор. 306 він зачисляє до запорозьких пісень звісну поезію Щоголева „Ой у мене був коняк“, посилаючись на те, що чув цю пісню за дитячих літ, перше ніж вона з'явилась в збірці „Ворскло“. Ш. автор спускає з ока, що вперше ця поезія була надру-

суховатий виклад автора. Найкраще розповіджені „шукання страченої волі“ після знищення Січи; найменш інтєресно написані перші „оповідання“, присвячені історії козаччини в XVI—XVII в.в. Тим часом, на мій погляд, не ставлячи собі завдань наукових, чи інформаційних,—певного роду підручника по історії, автор повинен був всю увагу звернути на легкий, поетично-закрашений, слівце белетристичний виклад, і ним надати нову вартість тому фактичному матеріялові, який читач може знайти в докладнішій і більш систематичній формі в котрім небудь підручнику.

Особливо такої переробки потрібує перша частина. На її конструкції некористно відбилися старші взірці того роду праць. Автор, подібно як і Еварницький, бере своїм предметом історію запорозького козацтва в тіснішій значінній війська січового. Але в тих часах Січ не жила своїм самостійним життям. Вона була почасти передовою сторожею всього українського козацтва, почасти його схоронищем, цитаделю, але належала всьому козацтву в його цілості і не мала свого окремого існування. Таке самостійне існування стало можливим тільки з кінцем XVII в., коли Орда була приборкана, Низ був освоєний, і все більша маса козаків осідалась на Низу на постійне мешкання та загосподарювалася тут. Перед тим життя на Низу було незвичайно тяжке, і січова залога набиралась почасти з добровольців, почасти з виборних від полків, які рідко перебували тут навіть два-три роки зряду, судячи по захованим відомостям. Тому в тих часах про Січ і січове козацтво можна вести мову властиво не як про певну інституцію, а як певний рід служби і побуту українського козацтва. І цю тему так треба й трактувати. Замість яких-небудь поглядів на стару історію Українського народу, яку читаємо на вступі книги А. Кащенко, годиться дати погляд на ті колонізаційні й воєнні обставини, які вплинули на розвій легкої партизанської війни на степовім пограниччю й творили для неї певні бази, включно до тих „острожків“ і „січ“, які робили собі козаки, а пограничні старости старалися всяко їх нищити в сфері свого досягання, поки козаки не потрапили оснуватися на островах за порогами твердо, з середини XVI в. З'ясуванням цих обставин треба заступити той історично-невірний уступ, який читаємо у автора (на стор. 10):

„Побачивши, що через перехід частини козаків на „Низ“ козацька здобич починає уникати їхніх рук, польські старости почали ходити на низових козаків походами, вишукуючи їхні коші й одбираючи здобич. Тоді низові козаки, щоб уникнути тих грабунків і пильніше стежити за рухами Татар, згуртувалися у чималу громаду, обрали собі отамана і, посідавши на човни, поплили Дніпром за пороги.

„Не легко, мабуть, було переплисти козакам вперше бурхливі пороги, де і в наші часи часто човни розбиваються на дрібні тріски, та козаки зробили те, і з того часу пороги Дніпрові та козаки стали рідними братами на кілька віків, і все життя козацьке гуртувалося біля порогів.

„За порогами козаки поробили собі на одному з островів Великого Лугу куріні, обкопали свій табір окопами, обгородили засіками і прозвали свій новий кіш „Січчю“. З того переходу низових козаків за пороги вони й почали зватися „Запорозькими козаками“, або „Запорожцями“.

В цих словах допущено цілий ряд неісторичностей, нічим не викликаних. Читачеві піддається образ якоїсь спеціальної (в дійсності не бу-

кована в 1860 р., і зразу ж здобула широку популярність. Богато наведених ним поезій гайдамацько-запорозького цікля XVIII в. теж по характеру своєму являються віршами книжного або півкнижного походження, до котрих епітет „народніх“ пристає дуже мало. Ця поетична література все ще дожидає докладнішого розсліду, котрого в високій мірі заслугує.

валої) мандрівки низових козаків за Пороги, якогось епохального переходу їх через пороги, від котрого починаються їх ближчі звязки з цією територією (а вони в дійсності існували й перед тим, як то ясно показують звістки з кінця XV і начала XVI в., і взагалі мабуть ніколи не переривались у місцевої, пограничної людности). Таких хибних представлень належить всяко уникати і взагалі не псувати довільними здогадами, відкинутими наукою апокрифічними матеріялами або ріжними перестарілими здогадами й поглядами, перейденими в історіографії й заступленими докладнішими, точнішими відомостями, як то ми на жаль не раз бачимо у ш. автора, де фігурують і ріжні Величківські апокрифи, і традиційна Баторієва реформа з універсалами на запорозькі землі й вільності, і ріжні апокрифічні козацькі гетьмани як Свирговський, Підкова й ин., і всякі старі здогади, відкинені новішими працями.

Все це, розуміється, треба облишити. Наукова робота остатньої чверти століття устала вже доволі твердо і певно схему козацької історії, котрої й треба триматися в популяризаціях і не псувати її довільними комбінаціями і вливанням в ці нові міхи ріжних старих дріжжей. Коли метою ставиться з'ясування історії січового козацтва, екскурси в загальну історію козацтва повинні бути зведені до мінімуму. Инакше історія запорозького січового козацтва розростеться в історію українського козацтва, а навіть в загальну історію України, як то ми бачимо в Еварницького і почасти у самого Кащенко. Це затирає властиву тему, котру належить навпаки вивести більш випукло й яскраво, впровадивши якомога більше історично-побутового елементу з старих джерел, літературних і актових, використаних у д. Кащенко для перших двох століть взагалі дуже мало. Навіть ті матеріяли, які наведені у мене в VI—VIII т. Історії України, не використані ним,—а я ж іще не мав наміру в рамках загальної історії України використовувати історично-побутовий матеріял, який ми маємо до історії січового козакування, в усіх подробицях і деталях! Використавш їх повніше, автор зібрав би де-що матеріялу, щоб схарактеризувати січеві відносини й порядки в часи перед Хмельниччиною. А тепер і розділ про „запорозькі вольності й уклад військового й громадського життя на Запорозжі“, уміщений в першій частині, під XVI віком, в значній, навіть переважній мірі спирається на матеріялах XVIII в., говорить про те пізніше життя й являється анахронізмом на цім місці. Побут Запоріжжя XVIII в. мусить бути вповні відріжнений від побуту XVI—XVII в.в.

Книга щедро ілюстрована, має коло півтораєста ілюстрацій, плянів, мап. Де-що тут зайве—те що не дотикає безпосередньо Січи і взяте з доволі приступних видань; але є чимало й інтересних знімків місцевостей. Багато ілюстрацій скомпоновано малярем Погребняком, і ці та інші такі нові композиції порушують однастайність ілюстраційного матеріялу. В них де-що може дати невірне представлення—як напр. плетені з лози вежі і мури Січи, або козацькі човни в виді галер. В цім небезпека всяких таких композицій!

М. Грушевський.

Таранушенко С. *Памятки мистецтва Старої Слобожанщини.* Харків, (без зазначення року, стор. 2 + CXIV).

Це альбом без тексту містить в собі на 114 сторінках 248 фотографічних знімків ріжних памяток мистецтва Слобожанщини XIV—XIX сторіччя. Їх можно розділити на такі групи: 1) памятки архітектури—118 знімків, 2) памятки малярства—56, 3) вишивки й ткані—44, 4) різьба по дереву—9, 5) писанки й писач—9, 6) кераміка—4, 7) золотарство—7, 8) шишка (весільна)—1.

Себ-то представлено, хоча й нерівномірно, майже усі галузі мистецтва. Найбільше місця, як бачимо, одведено архітектурі, при чім цивільна архітектура представлена бідніше і то виключно зразками селянського будівництва. Все ж автор дав цікаві і ріжноманітні типи хат Слобожанщини від двохкамерних до многокамерних з двома ганками й підсінням, одно й двохповерхових вітряків і гарних комор з різьбляними колонками й іншими оздобами. Церковна архітектура представлена повніше: знімки більш 70 церков дерев'яних й камінних, сільських й міських переважно трьох—і п'ятикамерних з окремими деталями свідчать про значне багатство типів цього роду архітектури на Слобожанщині. Серед знімків треба занотувати цікаві екземпляри церков з високою центральною баштою, яка різко перевишає бічні башти (стор. XIX, № 1); так улюбені на Слобожанщині однобашні церкви з трьома або п'ятьма зубами (стор. XXV, № 3 і 4; XXVIII, № 2; XXX, XXXI, № 2 і 3 й т. и.), що явились можливо наслідком переробки трьохбашних і п'ятибашних церков, дали церкви класичного стилю, ще недосить вистудіюваного на території України й т. и.

Серед церков уміщено чимало упадочних, але єсть і багато прекрасних з вишуканими й стрункими формами, які свідчать про велике розуміння місцевими архітектами пропорцій і розподілу архітектурних мас (напр. знімки на стор. VIII, XXXVI, XXXIX й т. и.).

Відділ малювання не початий, але після альбому мистецтва Слобожанщини, виданого дванадцятим Археологічним з'їздом, він дає мало нового, особливо в цивільному малярстві. Треба все-ж занотувати, як позитивну рису альбому, уміщення деталей образів, які дають кращу уяву про техніку й прийоми майстра, а особливо—знімки мініатюр і малюнків з місцевих рукописів, до яких автор дуже влучно для порівняння додав зразки гравюр з стародруків (стор. LXXIX, LXXXI № 2), що дають вказівки про джерела, якими користувались місцеві „списателі книг при оздобленню рукописів“.

Церковне життя представлено по більшості звичайними, не раз уже опублікованими типами риз і лиштв підризників, а зразків народного життя, на жаль, дано мало. Кахлі теж дані лише в фрагментах, які не можуть дати повної уяви про орнамент кахлів. Жалко також, що автор опублікував поруч з килимами лише один знімок „коща“, якими колись так славилась Слобожанщина. Що до зразків золотарства, то при перегляді їх виникає питання, яке напрошувалося і при розгляді зразків старовинного життя, опублікованого в цьому альбомі: якого власне походження ці речі? Бо підписи під знімками не дають вказівки, де вони зроблені, а на зовнішній вигляд де-які з них можна однести до Правобережжя, а де-які нагадують російські роботи.

Можно, звичайно, чимало сказати про негативні риси цього видання, про відсутність вказівок, про розміри речей навіть там, де це було не тільки потрібно, але й дуже легко зробити, наприклад, в розмірах образів, мініатюр, килимів, виробів золотарських. Можна говорити про недобрий папір, формат, знімки й т. и.

На мою думку, наприклад, не варто було уміщати знімки, кліші яких так погано зроблені, що при друкуванні дають замість знімку майже сіру пляму (напр. стор. IV № 3, ст. XXXV № 4; ст. XLII № 2), а також такі, які невміло зроблені. Адже архітектурні пам'ятки, знімки яких надруковані на стор. LIII, треба було знімати або не з тих точок, з яких вони зняті, або не в ту пору року, коли вони закриті листям, а таким знімкам, які опубліковані, місце в музейних теках, а не на сторінках мистецьких видань.

Не вважаючи на ці хиби, все ж цей альбом виданий в добу, коли наша країна переживала тяжку економічну кризу, коли неможливо було робити справжні художні видання, являється цінним вкладом в нашу небагату літературу про мистецтво Слобожанщини.

Д. Щербаківський.

Н. Семейкинъ, М. Ф. Берлинскій, бывшій ученикъ и учитель Кіевской Духовной Академіи и его учено-литературная дѣятельность, Кіевъ, 1916 (відбитка з часоп. „Труды Императорской Кіевской Духовной Академіи“).

Книга Семейкіна пройшла непоміченою в нашій науковій літературі, тому вважаємо потрібним бодай тепер її зареєструвати. Очевидно, це кандидатська праця слухача кійвської духовної академії при закінченню ним курсу наук у цій школі, і цим можна пояснити назву книги, що не зовсім відповідає її змістові: про навчання Берлинського в академії в кінці майже нічого не сказано, а вчителювання його в академії тяглося всього десять років (з 1807—1817) і складало незначну частину його довгої сорокапятирічної (1789—1834) педагогічної діяльності; а крім того він сполучав викладання в академії зі службою в „Главномъ Народномъ Училищѣ“, а потім в І-й гімназії.

Складаючи свою книгу, автор, крім великої кількості друківаних матеріалів (в передмові зазначено назви 24 творів з додатком „и мн. др.“), користувався з матеріалів рукописних, а саме: 1) Денник Берлинського, що охоплює собою період часу від 1806 по 1846 р.; 2) Листи брата Берлинського Матвія; 3) Де-які документи, що торкаються майна М. Ф.; 4) Акти Кієво-Братського монастиря та академії, що їх зібрав В. П. Аскоченський, т. IV. Перші три знайдено в домі внучки Б.-А. П. Бонч-Осмоловської. Там знайдено й портрета Б-го. В книгу його не внесено, але його можна бачити в творі проф. дух. акад. Ф. І. Тітова „Имп. К. Д. Акад. въ ея трехвѣковой жизни и дѣятельности“ (ст. 293). Все це надає великого інтересу книзі Семейкіна, бо завдяки знайденим матеріалам він міг поповнити дуже незначні до останнього часу відомості про життя, а частини й про діяльність Берлинського.

Але при своїх позитивних рисах книга має і значні хиби. Її поділено на два, різні на розмір, розділи. Перший (13—209) має назву: „Біографія М. Ф. Берлинскаго“; другий (209—230)—„Научно-литературная дѣятельность М. Ф. Берлинскаго“. Таким чином найважливішій частині життя Б-го присвячено дуже незначну частину книги. Більшу частину книги складають біографічні дані що до самого Б-го та його родини. В цій частині є, на нашу думку, багато зайвих подробиць, які часто не мають ніякого відношення до біографії Б-го. Цього розділа поділено на сім частин. В І-й частині, яку названо „Фамилія Берлинських“, розглядається докладно стан Поділля, починаючи з XV ст. і оповідається про переселення людей звідтіля (з Побожжя та Наддністрянщини) в степові краї московської держави. Про все це оповідається, аби з'ясувати походження батька М. Ф., який був священиком у Новій Слободі, Путивльської єпархії, хоч сам же автор зазначає, що він не має змоги довести родство о. Хведора з подільською родиною Берлинських. В 2-й частині, подаючи відомості про о. Хведора Берлинського, автор з великою похвалою згадує про те, що він дав своїм синам освіту в к. д. академії, і подає інтересні подробиці про цих осіб (Стефан—військовий лікар, мав у Кіїві велику практику; Матвій—вчитель у СПб., мандрував за кордоном; Василь—видатний навчитель у „Кієвскомъ Главномъ Народномъ Училищѣ“; Михайло—придворний співець, їздив з імператором Оле-

ксандром І-м під час його мандрівок за кордон). Але й тут надто багато місця відведено змалюванню темноти місцевого (Сівської та Білого-родської епархій) духовництва та характеристики Харківського Колегіуму. Але самою невдалою здається нам 3-я частина, присвячена вихованню Берлинського в київській академії. Семейкін зазначає, що „академічне життя М. Хв. цілком невідоме“, і „аби поповнити цю недостачу“ подає, як він висловлюється, короткий нарис загального академічного життя за рік перебування тут М. Хв. Цей короткий нарис охоплює, однак, аж тридцять сторінок (53—84) і прямого відношення до Б-го не має. А про роботу Б-го в Академії може дати де-яке уявлення виданий йому при закінченні академії атестат, якого автор додає в примітках без аби-яких пояснень. Але й у цій частині є цікава вказівка на „очень важный пробѣль“ в академічній освіті М. Хв.—мале знання російської мови та українську вимову, змінити яку він не міг і все своє життя (87). В 4-й частині—„образование М. Ф. в СПб учительской семинарии въ связи съ исторією введенія въ Россіи австрійской системы (?) образования“—викладено історію прийняття в 1782 р. нової системи народної освіти, при чому в дуже довгій примітці подано різні проекти організації народної освіти, які були перед заснованням „комиссії народныхъ училищъ“ (ст. 89—95). Про Б-го в цій довгій (88—136) частині й не згадується. В 5-й частині, присвяченій навчальській діяльності в „К. Гл. Нар. Уч.“, теж подано загальні відомості про організацію народних шкіл взагалі та київських зокрема, але це було дійсно зробити потрібно, бо Берлинський був за навчителя у цій школі з самих перших років її існування. В 6-й частині, присвяченій вчителюванню Б-го в к. д. академії, теж подано загальні відомості про становище академії в той час, але тут зазначено інтересні відомості про першу друковану працю Б-го „Краткая Россійская исторія“ та про оригінальну „Таблицу“ по церковній історії, зміст якої подається досить докладно. Крім того в цій частині подано інтересні дані про особисте життя Б-го за цей період. В останній 7-й частині розповідається про вчительську діяльність Б-го в 1-й київській гімназії та подаються відомості про службу Б-го в гімназії, потім у Правлінні Університета, якого засновано було тоді в Києві (яко голови правління), про вихід в „одставку“ (в 1834 р.) і останнє одиноке, самотнє життя (1834—1848). Наприкінці подано де-які відомості про родинне життя Б-го, його дружину (в дівочтві Балабуха) та про дітей і матеріальне становище (дуже скромне).

Другого розділа, як уже зазначалося, складено дуже коротко, і він не дає майже нічого нового.

Отакій зміст книги. Не дивлячись на зазначені хиби, вона є цінне доповнення до відомостей про Берлинського, які були до цього часу, і вірно характеризує значіння його діяльності. „Почав він цю діяльність сам“, каже Семейкін,—„і головне в такий час і в такому місці, що не міг мати ні помічників, ані вчених керовників. Широкої літературної слави не мав... і не дивлючись на те Б. належить заслуга — першого історика і археолога Київ“.

В. Щербина.

Василий Гиппиус, Гоголь. Издательство „Мысль“, Ленинград, 1924 г. 240 стр.

В той час, як про Пушкіна, Тургенева, Достоевського та інших першорядних письменників з'являється що-року багато різних розвідок, іноді досить цінних, Гоголь мало звертає тепер на себе увагу дослідників, не дивлячись на те, що вплив його на новітню російську белетристику позначився виразно (А. Бєлий, Сологуб, Ремізов і инш.). З боку

українських істориків письменства після колишніх міркувань про те, „чий“ був Гоголь, справа дослідження далі не пішла. Тому приємно занотувати вихід нової книги про Гоголя.

В передмові автор зазначає, що його завдання—дати в стислому начеркові, приступному і читачеві-неспеціалістові, все основне з особистого й творчого розвитку Гоголя. Завдання не легке, бо хоч література про Гоголя і велика, але ще не зібрано всіх необхідних фактів, не зроблено всіх можливих висновків. В. Гіппіус не претендує на остаточне вирішення проблем, він бажає до того, що зроблено, додати де-що з позабутих фактів, намітити самостійно де-які погляди. Але коли перечитаєш книгу В. Гіппіуса, то бачиш, що автор дав більше, ніж скромно обіцяв в передмові: дав книжку свіжу цікаву і позбавлену того красномовства і зайвого переказування творів, якого не унікали до цього часу навіть кращі дослідники Гоголя (напр. Н. Котляревський).

Стисло і думливо розповідає В. Гіппіус про життєвий і творчий шлях Гоголя, взявши за вихідний пункт спостереження соціологічного характеру: „Гоголь крепко сросся с традицией, средой, почвой и попытка отталкивания от них неизбежно перебивались в нем новыми и новыми притяжениями. Этим в значительной мере определяется его личная драма“ (22 ст.). Всякі штучні побудовання автор рішучо залишає і не раз запечує, напр., погляди Мережковского („Гоголь и чорт“).

Багато нового і цінного в спостереженнях про літературні впливи на Гоголя; особливо детально освітлено впливи західні (німецьких, переважно), романтиків української традиції (вертепно-анекдотичної і лірично-пісенної) і комедійних зразків. Чимало вже було написано про українську традицію чи „стихію“ Гоголеву, а все-ж дослідник уміє знайти нові факти, дати нове освітлення фактам раніш відомим. Ось, наприклад, цікаве спостереження про „Невский проспект“: „Все происходящее на Невском проспекте нарисовано в тонах кукольного театра. К основной „вертепной“ традиции Гоголь примыкает здесь не в частности, а по существу приема. Старики и старухи размахивают руками и говорят сами с собою, бледные мисс и розовые мамзели, служащие в иностранной коллегии с черными бакенбардами и в других департаментах— с рыжими, дамы, как море мотыльков, с талиями „никак не толще бутылочной шейки“, дамы с рукавами, похожими на два воздухоплавательные шары, артельщик, „в котором все шевелится, спина и руки и голова“— все это марионетки, управляемые чьей-то рукой“.

Цінні спостереження і висновки автора в розділі XIII-м: „Последний творческий путь“ (53 ст.) В той час, як Н. Котляревський казав, ніби Гоголь не визнавав тих молодих письменників, що продовжили його реалістичну манеру, не визнавав, бо мучився „неизреченными словами“, В. Гіппіус наводить низку фактів, що свідчать, з якою увагою ставився Гоголь, працюючи над II-ю частиною „Мертвих душ“, до письменників-натуралістів. Він і сам „вчиться бути натуралістом“, йдучи трьома шляхами: 1) прохаючи рідню і знайомих надсилати в листах матеріяли, 2) студіюючи наукові друковані джерела, 3) стежучи за творами натуральної школи (Даль, Сологуб і инш.).

Не торкаючись інших цікавих спостережень і висновків В. Гіппіуса, зазначу, що стислість книги, яка обумовлена в значній мірі характером видання („пособие для учащихся и учащихся“), іноді не дає авторові можливости, як слід, обґрунтувати свої висновки; іноді він занадто побіжно торкається фактів, не даючи цільної картини. Трапляються і недогляди. Наприклад, говорячи про інтерес до України в Росії і про українські твори і твори з українськими сюжетами в російських журналах 20-х років,

В. Гіпціус пише: „Были и такие издания, как „Украинский Вестник“ „Украинский Журнал“, „Украинский Альманах“, не зазначаючи ні характеру цих видань (26 ст.), ні того, що вони виходили як раз на Україні— в Харкові.

Але окремі недогляди і місця, де автор тільки ставить питання, со-вісливо уникаючи категоричних тверджень, не зменшують вартости книжки. Побажаємо, щоб вона відновила інтерес дослідників до письменника, що мав (і має) таке велике значіння і для російської, і для української літератури.

П. Филипович.

М. Грушевський, 3 починів українського соціалістичного руху. *Мих. Драгоманів і женевський соціалістичний гурток.* (Institut Sociologique Ukrainien. Documents pour servir à l'histoire du mouvement social en Ukraine. Dragomanov et le groupe socialiste de Genève), Wien, 1922, стор. 212.

1920 року минуло перше 25-ліття од дня смерти знаменитого українського емігранта, що так і не дочекався великого щастя повернутися до рідного краю й вигнанцем скінчив життя своє на чужині. Цю дату нічим не одзначило наше громадянство. В умовах тодішнього життя не тільки важко було дати якийсь новий дослід про Драгоманова, але не побачили світу навіть проєктовані передруки його творів (напр., „Україна і центри“ у виданні „Криниці“) та статей про його автора цих рядків (у виданні „Книгоспілки“). Ті передруки вже були цілком складені і навіть надруковані, але й вони загинули по друкарнях під час тодішньої друкарської руїни. І тільки блаженка брошура Я. Довбищенка („Михайло Драгоманів, його життя, наукова, політична та громадянська діяльність“. Видання друге. Харків, 1919)—була єдиним літературним пам'ятником, на який спромоглася велика Україна на день 25-ліття од смерти одного з творців новочасної України.

З тим більшим інтересом треба поставитись до книги, заголовок якої виписано вгорі.

Почин до неї дала та ж таки ювілейна дата. „З нагоди,—читаємо в передмові,—двадцятипятиліття смерті М. П. Драгоманова, що сповнилося в червні 1920 г., Український Соціологічний Інститут взяв на себе ініціативу вшанування діяльності і заслуг великого покійника і його найближчих товаришів на полі української науки (в тім і соціології спеціально) та соціального руху“. Заходами Інституту уряджено було в Празі наукові збори, що ухвалили між иншим „видати збірку найбільш характеристичного програмового матеріалу“ з діяльності Драгоманівського гуртка. Виконанням цієї постанови й була оця збірка статтів і матеріалів про початки українського соціалістичного руху, що в йому таке чільне місце займав Драгоманов.

Сама збірка—плід колективної праці під загальною редакцією акад. М. Грушевського. Маємо в її: велику і докладну статтю самого редактора — „3 починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти“; передрук двох програм „Громади“ (1878 і 1880 pp.); переклади: Е. Бернштейна—„Спомини про М. Драгоманова і С. Подолинського“, двох статтів Драгоманова („Малоруський інтернаціоналізм“ та „Нації Східньої Європи та інтернаціональний соціалізм“), двох статтів С. Подолинського („Соціалізм, нігілізм та тероризм“ і „Людська праця і єдність сил“) і нарешті листи Подолинського та Енгельса до Маркса. Опріч першої, всі передічені тут праці мають характер документів свого часу і, з'являючись перед українського читача де-які вперше, справді подають новий або мало знаний чи призабутий матеріал до історії соціалістичного руху на Україні

та до характеристики його видатних діячів, Драгоманова й Подолинського. Особливо цікаві у цьому відділі статті Драгоманова, що подають немов перший нарис його пізніших праць—таких, як „Историческая Польша и великорусская демократия“, а також невідомий епізод з „відкриттям“ Подолинського, що зацікавило було таких людей, як Маркс та Енгельс. Документи ці читаються з інтересом, навіть, можна сказати, з де-яким хвилюванням, як одбиток до певної міри того життя, що було джерелом і наших сучасних подій.

Окремо стоїть серед цих документів часу праця акад. М. Грушевського, що не тільки вводить читача в надруковані по ній матеріали, але має далеко ширше значіння. Це власне перший дослід епохи, накреслений широко і виконаний майстерно, скільки це можна взагалі зробити, вважаючи на уривковистість і відносну недокладність джерел про тодішнє життя й стосунки. „Начерки і фрагменти“ акад. Грушевського подають історію двадцяти літ—з 1870 р., од першої подорожі за кордон Драгоманова, до 1889 р., коли центр тодішньої української еміграції, Женева, цілком спустів уже було від українського елементу. Між цими двома датами міститься ціла низка вікопомних у нашому минулому подій: перші завязки впливу Драгоманова на галицьку молодь, перетворення її з adeptів аполітичного москвофільства на „громадівців“ (соціалістів), перші соціалістичні видання українською мовою („Парова машина“ й ин.), еміграція Драгоманова за кордон, перші соціалістичні процеси в Австрії, що дали бойове охрещення молодим Українцям (Франко з товаришами), женевські видання, стосунки української еміграції до російської та польської еміграції до української громади на великій Україні, еволюція поглядів серед самого соціалістичного гуртка,—усе це відбилося в праці акад. Грушевського і надає їй характеру майже злободенности. В центрі статті стоїть, звичайно, велика постать Драгоманова з тими нитками, що попростягались од його на всі боки. Але побіч його висвітлено досить яскраво й інші постаті, напр., відомого М. Зібера та особливо С. Подолинського. Цьому останньому, „фігурі з найбільш покривджених нашою традицією“, як справедливо каже акад. Грушевський, і присвячує він найбільше уваги з цілого Драгоманівського гуртка за кордоном, старанно вибірюючи звістки, що дають не тільки „скелет будучої біографії Подолинського“, а й характеризують живими рисами його особу. Вперше стає перед нами ця интересна постать особисто нещасливого діяча на повен зріст, що цілком виправдує ту рекомендацію, яку прикладає до його акад. Грушевський: „не тільки суб'єктивно, як людина, яка всю себе віддала громадській роботі й згоріла в ній без останку, але й об'єктивно—з огляду на показні результати своєї роботи, на високу репутацію молодого українського соціалістичного руху в західно-європейських соціалістичних кругах, котру здобула йому головню діяльність Подолинського—він заслужив собі одно з найбільш почесних місць в історії нашого духового життя“ (стор. 16). І ті відомості, що зібрав у своїй праці про Подолинського автор, а також і подані в додатку матеріали, цю високу оцінку стверджують. З „начерків і фрагментів“ акад. Грушевського доведеться виходити і до них обертатися усім, хто-б схотів чи розробляти, чи то просто познайомитися з окресленою тут добою.

Матеріал у праці акад. Грушевського використано цілком і до краю, так що можна докинути до його хіба невеликі й незначні дрібнички. Так, авторство в домих „Записокъ южнорусского соціалиста“ (Женева, 1877) можемо тепер установити не тільки на підставі усної традиції, а й документально: вони належать не Подолинському, як догадується акад. Грушевський (стор. 64), а покійному російському академикові Д. Овсянко-

Куліковському (див. його „Воспоминания“, Петерб. 1923, стор. 36 і 114), Про колоритну постать покійного Кузьми-Ляхоцького з споминів Хв. Вовка, що про них згадує акад. Грушевський на стор. 59-ій своєї праці, я зробив був докладний запис, надрукований свого часу в „Нашому Минувому“ (1918 р., кн. II). Згаданий на стор. 91-й „Черный Передѣлъ“—це, очевидно, партія, а не однойменне видання, як позначено в примітці.

Але це все, звісно, дрібниці, над якими не варто спинятись. Можливо тільки побажати, щоб швидче справдилася надія, якою акад. Грушевський закінчує свою працю—„може колись в кращих обставинах і з багатшим матеріалом я ще зможу пройти історію цієї памятної в розвою нашого життя доби“ (стор. 102). І доба на це заслуговує, і автор усі має дані, щоб змалювати її повний, нефрагментарний вже образ.

С. Єфремов.

П. Л. Тучапский, *Из пережитого. Девяностые годы. Историко-революционная библиотека*. Государственное издательство Украины, Одесса. 1923, стор. 71.

Імя покійного П. Тучапського (помер 4 липня 1922 р.) було свого часу досить відоме на Україні, надто серед людей, що тим чи иным боком притикалися до нелегальної діяльності. Почавши свою громадську роботу Українцем „женевського, як рекомендували його жандарми, типу“, він потім одійшов власне од українства і навіть виступав (у „Вѣстнику Жизни“ 1906 р. під псевд. Лукашевича, і як діяч „С.-Д. Спілки“) проти такого елементарного вимагання, як автономія України. Згадки його могли б велику мати ціну і для української публіки, коли-б вони зазначену еволюцію були висвітлили, даючи матеріал взагалі до психології ще недавнього часу. Питання, чому колишній „драгомановець“, співробітник „Народу“ та „Життя і Слова“ втратив смак саме до української роботи—першим набивається, коли починаєш читати згадки такої людини, і мимоволі шукаєш на його відповіді на сторінках і цієї книжки.

На жаль, цього як раз і не дають взагалі живо написані і цікаві згадки Тучапського. Характеристика київських українських гуртків початку 90-х років, зносини з Галичиною, жандармські митарства автора, нарешті перехід його до марксизму й участь у першому з'їзді Російської с.-д. роб. партії (1897 р.)—це зміст книги Тучапського. Зміст цікавий своєю актуальністю, але все-ж ніби якийсь не договорений—ніби автор не зважувавсь поставити крапку над і й до кінця розгорнути свою еволюцію. Може це сталося тому, що спомини його лишилися не доведені до краю, спинившись на арешті автора по згаданому з'їзді і не торкнувшись зовсім найяскравішого в його діяльності епізоду—заснування й роботи в „спілці“. Може автор і сам не усвідомив собі своєї еволюції. Досить того, що він коротко заявляє—„из драгомановца-народника я стал марксистом“. Посилання на „узкий национализм“ Українців, або видимо сторонницькі й суперечні характеристики де-кого з тодішніх діячів, справи не пояснюють, і питання так і лишається темне. І тим більше, що саме того-ж часу й серед Українців зароджуються початки марксистського гуртування (відомий гурток Лесі Українки та Стешенка середини 90-х років), але Тучапський і про його не згадує ніже єдиним словом.

По-за цим згадки Тучапського подають і де-які цікаві факти, і навіть малюють побутові обставини того часу, до якого належать. Читач знайде тут досить живу, хоч і однобічну трюху, картину українського життя в Києві напередодні першої революції, а історик того життя безперечно не одну рису з тієї картини використає в своїй синтетичній роботі і може

доведеться йому пожалкувати тільки за одним—що згадки Тучапського вриваються мало не на самому початку.

До книги додано коротеньку біографію Тучапського пера В. Демба. До речі—чи не можна б розшукати й користистати ті дві „великі статті українською мовою про Драгоманова“, що лишилися, як зазначає автор біографічного нарису, після Тучапського. Треба гадати, що в невеличку літературу про Драгоманова вони внесли б де-що нового, та може і самого автора постать прояснили б саме в тому пункті, про який так нещасливо мовчать згадки.

С. Єфремов.

Revue des études slaves (Institut d'études slaves. Paris, Librairie ancienne H. Champion). Tome premier, 1921, ст. 320, tome second, 1922, ст. 338, tome troisième, 1923, ст. 356.

По війні можна спостерегти велике оживлення в сфері студіювання словянства, зокрема словянських мов, що виявилось не одно в виданні численних праць монографічного характеру, і в відновленні тимчасово підупалих часописів („Јужно-словенски филолог“, Archiv für slavische Philologie), але й виданням нових, як от *Slavia* в Празі, *Slavia Occidentalis* в Познані, *Revue des études slaves* в Парижі. Останнього часопису маємо вже три повні річніки 1921—23.

1-й річник починається з арт. А. Мейє: „De l'unité slave“, що його зміст вже відомий нашим читачам (див. „Україна“ № 3). Далі І. Мікколя займається питанням, яким способом спільно-словянський мовний прийшов до усунення первісно закритих складів. Вихідною точкою, на його думку, в цім процесі була зміна кінцевого складу, коли упали визвуківі шелестівки. Зубні *t*, *d* перші упали (визвукове *g* зникло ще доби і. е.), далі *s* і носові, і таким чином кінцевий склад став відкритим. Цей склад детермінував складові границі і в середині слова, бо в мовках буває між початком і кінцем слова така згідність, що границя складів залежить від закритості або відкритості останнього складу, і назвуківі шелестівки умовнюють розполог шелестівок на початку складу (в наскладовій групі). Отже внутрішні склади бувають відкритими, коли кінцевий склад відкритий; значить границя складу переставляється, коли цей кінцевий склад закривається, і в назвуку складу може бути тільки така група шелестівок, що тотожна або аналогічна тим, що можливі в назвуку слова. Коли ж в шелестівках первісно були шелестівки, що їх не можна віднести до наступного складу, то вони або спливалися з попередніми голосівками як *m*, *n*, або утворювали нові угруповання як *g*, *l*, або просто зникали як *r* перед *n*, або *t*, *d* перед *s*.

А. Беліч розважає взаємини межі сербським та словинським. На його думку спочатку, до прибуття на Балканський півострів, Сербі і Словинці говорили одною мовою, що розвинулася в трьох відтінках: кайкавським, чакавським і штокавським; між ними чакавський і кайкавський і далі ще розвивали спільні риси. Прибувши на Балканський півострів, стосунки між цими діалектами змодифікувалися в той спосіб, що саме чакавський і штокавський почали тоді жити спільним життям, а оден уламок кайкавського, хорватська кайкавщина, почав підпадати під що-раз дужчий вплив штокавщини і чакавщини, а кайкавщина словинська стала розвиватися нарізно.

Н. фан-Вейк в питанні переставлення наголосу в сербським, спираючися на нові праці з сербської акцентології, привертається до думок А. Шахматова (Изв. VI, I, 339): що спільно-словянський мовний унікав інтонації убутної в середині одного слова або групи слів, що становить наголосну одність, і що ця тенденція і далі була в силі в сербському, де

вона переставила наголоси штокавські ” і $\hat{}$, що заступили наголоси з інтонацією прибутною спільно-словянською і сербською давньої доби.

Ст. Младенов вистежує одсліди языка туранських болгар Аспаруха в сучасній болгарській мові і бачить їх в таких словах як: бльгаринь, бисьрь, боляринъ, бълъгъ, бълчоугъ, боубръгъ, капиште, коумиръ, паше-ногъ, санъ, чрътогъ, тояга, чипагъ.

О. Гуер присвячує свій артикул джерелам до історії чеського языка, історії їх видання і методам дальших видань.

Н. Горак подає про етнографічні студії в Чехословачії: людову словесність, звичаї і вірування. Артикули А. Ліронделя і А. Мазона написані на теми з історії рос. літератури.

В другім зшитку кн. Н. Трубецкой трактує про первісну вартість інтонацій спільно-словянського языка, а Мейє реферує останні погляди А. Шахматова на утворення „руських“ языків. І. Міккола пише про рух словян до моря Балтійського і на підставі топографічної номенклятури і назов народніх приходить до думки, що західні словяни осілися в Померанії, Мекленбурзі і Гольштейні років з п'ятсот перед тим, як східні досягли країни, що на схід від озера Пейпуса. Ф. Травнічек дає причинок до багато трактованої чеської часокількості і заакцентує важність діалектичних даних на розв'язання цього питання, тим часом як більшість дослідників майже виключно спіралися на писаний язык. Ю. Горак подає далі про етнографічні студії в Чехословачії в „обсягу матеріальної культури“. П. Канцлер пише коротку замітку на походження „бугарштиц“. П. Шасль дає розправу на тему „руська сільська родина в праві звичаєві“, Л. Рео про „Французьке мистецтво в Польщі за Станіслава-Августа“.

В другім річнику (1-й зшиток) М. Ростовцев підносить питання про початки Київської Руси, а Л. Нідерле дає критичний огляд нових теорій І. Пейскера на давнє словянство. А. Мейє трактує інновації в словянськім дієслові. Підкреслюючи взагалі архаїчний характер словянських языків, він звертає увагу, що хоч словянський язык і одідичив від і.-европейського в дієслові медіальні кінцівки, але їх позбувся ще доби передісторичної; так само в нім зникла супротивність кінцівок перворядних і другорядних; потім того затерлись цілком ріжніці і.-е. способів (трибів). Останній факт Мейє ставить у звязок з пізньою цивілізацією словян, коли довгий час не розвивалась підрядність в словянськім реченні, а саме суб'юнктив і оптатив часто служать на те, щоб характеризувати певні типи підрядних речень. Відтінок сенсу властивого і.-е. перфектові замінився в словянськім номінальною формою на -лъ в товаришуванню при потребі з дієсловом „бути“. Медіальні кінцівки заступилися через процес первісно перифрастичний: словянський язык послугується для цього зворотником se, що був словом автономним, і втрачує свою сенсову автономність на початках історичної доби. Постає в дієслові головна його категорія в словянськім, і цим він продовжує стан і. европейський, і ця система сенсом не відрізняється від індо-европ. системи, але формою, щоб виразити доконаність і недоконаність, зовсім ріжниться від типу і. европейського.

С. Романський звертає увагу на загально-словянські запозичення з старогрецького, що констатує Фасмер, і приходить до негативної думки, ніби то існування в спільно-словянськім слів запозичених з старогрецького є легенда, що не має жадної твердої підвалини. І. Ендзелін розправляє про Лецькі інтонації. А. Белич аналізує засади класування речівників в сербській мові. Відкидаючи класування речівників на засаді історичній або за категоріями роду, Белич визнає за доцільне тільки той

поділ на граматичні категорії, що спирається на мовне почуття тих, що говорять тепер цим мовою, і групи форм належить характеризувати тим, що справді в теперішній мові їх з собою зв'язує. М. Івкович подає свої спостереження щодо занеку *v* в говірках східної Македонії. І. Іванов в артикулі „Архаїчна Болгарська говірка“ доповнює дослідження Обляка і Стоїлова в околицях Салоник, власне гов. с. Богданско. Автор повертається до тієї думки, що говірка с. Богданско найархаїчніша з болгарських говірок, і її вивчення підтверджує гіпотезу південно-македонського походження старо-слов'янського літургійного мови.

Ю. Полівка присвячує свій артикул надприродному в словацьких казках, власне надприродним істотам. Ю. Пагуйє подає критичну бібліографію з історії російського театру.

В другій зшитку С. Кульбакін на підставі дрібного розгляду прикмет ц. слов. пам'яток поділяє їх на групи, що відбивають говірки X і XI віку, а між цими групами південно-західною і групу північно-східною. А. Мейє зазначає характеристичні інновації в слов'янському фонетизмі, напр.: зміна заднеязыкових переднеязыковими голосівками, поміщення *a* і *o*, *a* і *o*, переміщення артикуляції в вимовлянні постпалатальних і втрата в них лямбізації, тенденція до відкритих складів, розвільнення кінцевого складу, потужна роль *j* в фонетичній інвазії, розвій експіраторного наголосу і т. д. Торре-Торбіорнссон повертає до проблеми метатези плінних і утворення носових голосівок, зв'язуючи ці явища з тенденцією до відкритих складів в спільно-слов'янському.

Кн. Н. Трубецкой в арт.: *Essai sur la chronologie de certains faits phonétiques du slave commun* — тієї думки, що момент, коли група мов, що ми їй даємо назву праслов'янської, відокремилася від груп сусідніх мов, трудно зафіксувати докладно, можна тільки сказати, що за півтори тисячі літ перед Різдом праслов'янська мова вже існувала як окремий діалект. А що до того, коли закінчився період спільно-слов'янського мови, то його треба віднести до моменту, коли різні слов'янські мови втратили на завжди здатність разом брати участь у спільних змінах. Дата останньої спільної усім слов'янським ідіомам зміни і є *terminus ad quem* спільно-слов'янського мови. Такою зміною був упад „слабих ерів“, що відбувся в усіх слов. мовах, майже в однакових умовах, між X та XII віком нашої ери. Відбудувати спільно-слов'янський яз. — це не значить будувати одну фонетичну або морфологічну систему, але радше викрити хронологічний порядок, в якому різні системи накладалися одна на другу. Статичну таблицю належить замінити на схему динамічну. Уважуючи на сказане кн. Трубецкой і ділити спільно-слов'янський яз. на три великих періоди: праслов'янський, період незалежності і період діалектичної диференціації (Див. „Україна“ № 3, ст. 5). Поминаючи перший період, автор спирається на другий і пробує усталити хронологічний ряд певних фонетичних змін. До цього періоду він відносить зміну *a* на *o*. Далі підносить гіпотезу, що начеб то і *a* також лямбізувалося в *o*, що разом з первісним *o* в період діалектичної диференціації знову повернулося в *a*. Це явище надало системі слов'янського вокалізму цілком відмінного характеру, збудувавши її на супротивності двох вокалічних рядів: ряд палатальний: *e*, *e*, *i*, *i*, і ряд лямбізований: *o*, *o*, *u*, *u*. Далі *o*, *o* відмінилося в *o*, *o* перед *u* або *p* тавтосиллабічних, нарешті всі веллярні голосівки палаталізувалися по *j* і по зм'якшеній шелестівці, при чому одні залишилися лямбізованими, а другі втратили лямбізацію. В період діалектичної диференціації упали кінцеві редуковані носівки по довгих голосівках, змінилося *e* в *a* по *j* і м'яких шелестівках, і делябізувалися довгі лямбізовані голосівки. Стягнення дифтонгів і творення назальо-

ваних голосівок відноситься до епохи ще молодшої. Закон прогресивної паляталізації заднеязикових, що відбувалася в епоху, коли всі велярні голосівки спільно-словянського були лябіялізовані, кн. Трубецкой формулює так: заднеязикові (k, g, x, pk, pg) слабо лябіялізовані губили свою лябіялізацію і ставали препаляталними, коли перед ними було *i* або *i* ненаголошене, тим часом як заднеязикові енергічно лябіялізовані лишалися незмінні в цій саме позиції. Чинність цього закону, на думку кн. Трубецкого, була вчасніша від паляталізації велярних голосівок, що перед ними *j* або змякшені шелестівки. Обидва названі закони прогресивної паляталізації припадають на кінець періоду незалежності спільно-словянського.

Н. Дурново аналізує деклінацію в літературнім російським язюку. Ю. Полівка дає дальший тяг своїм дослідам надприроднього в словацьких казках, власне істам одарованим надприродніми силами. Ю. Патуйє трактує про Мольєра і його долю в Росії.

В третім річнику (I зшиток) І. Цвіч в арт.: „Міграції в країнах південнословянських“ зазначає, що пересельчі рухи Сербів тягнуться з кінця XIV віку до сьогодні з долин в гірські містини і далі знову в долини, і які при цім відбуваються процеси пристосування до географічного, соціального і етнічного середовища і процеси етнобіологічні. Н. фан-Вейк, досліджуючи наголошеність словянського аористу, доходить до таких висновків: тематичний аорист одідичив з індо-європейського яз. ту саму інтонацію і акцентуацію, що і тематичний теперішник, а що в живих язиках теперішник часто має наголос на іншому складі як тематичний аорист, то це дається пояснити законом де-Сосюра; односкладові аористи мають ту саму інтонацію, що й причасники на -лѣ і теперішники на -је тих саме дієслів, і в тих класах дієслів, де інфінітив може мати иншу інтонацію, як акутову, інфінітив також має ту саму інтонацію, що аорист і причасник на -лѣ; аористи двоскладові мають на другім складі завжди ціркумфлекс, тим часом інфінітив цих самих дієслів має завжди акут. Закон де-Сосюра значно змодифікував наголошеність словянського дієслова. Ф. Рамовш виступає проти думки А. Беліча (в I-м річн. „Revue“), що ніби то розвиток словинських (кайкавськ. і чакавськ.) *t'*, *j* стався перед прибуттям словян на балканський півострів, коли штокавщина мала ще *t'*, *d'*. Рамовш твердить, що всі ізоглоси, що відокремлюють сербський від словинського, розвинулися на теперішній югословянській території, одну з них, власне ізоглосу *j* з-d; він і бере під розвагу; стадія *t'*, *j* розвинулася на балк. півостр. вже коло VIII—X віку. П. Скок присвятив артикул стосункам яз. румунського і словянського в царині лексики, морфології і семантики. П. Шмідт характеризує Лецькі людові пісні з огляду на форму і зміст, а Г. Краппе досліджує легенду за Любушу і Пшемисла. І. Руе де-Журнель подає відомості з діяльності рос. єзуїтів XIX в., Гагаріна, Мартинова, Перлінга. Н. Вулич оповідає про археологічні розвідки в країнах „югославянських“. Л. Нідерле реферує працю В. І. Мансікки: „Die Religion der Ostslaven“. Л. Рео подає про французьке мистецтво в Польщі в XIX віці.

В 2-м зшитку Т. Лер-Сплавінські присвячує артикул питанню стабілізації наголосу в західньо-словянських язиках і висновує, що наголосова еволюція польсько-померанського, чехословацького і лужицького ішла за одновірними тенденціями. В арт. *Les formes nominales en slave* А. Мейє відзначивши те, що одержав словянський язик в цій царині від індо-європейського і що він втратив в своїй еволюції, як напр. аблятив, вказує і на спільно-словянські інновації, як от дві флексії відмінні, одна для речівників, а друга для прикметників, і ин., і робить висновок, що захо-

вуючи і. є. три лічбі і три роди, розрізняючи численні відмінки, протиставляючи флексію демонстративів флексії речівників, словянський язык дав багато нового, і морфологія словянського імени істотно відрізняється від морфології імени індо-європейського. Решетар, розглядаючи рефлексії ерів в формах з префіксами в південно-словянських языках і порівнюючи їх з рефлексами в таких саме формах в языках північно-словянських, робить висновок, що закону міцної і слабої позиції ерів не вистачає на те, щоб вияснити трактування ерів в сучасних словянських языках. С. Кульбакин займається питанням клясування так званих середньо-болгарських рукописів. Р. Екбльом подає свої уваги на акцентуацію прийдучого часу в литовським языку.

І. Цвіїч торкається питання про наслідки міграцій в землях юго-словянських. Г. Вернадський розправляє на тему „цесаревич Павло і московські франкмасони“, а Л. Рео про російських артистів в Парижу в XVIII віці.

Наш короткий огляд трьох річників „Revue“ мав на меті тільки дати його на розум читачеві і звернути його увагу на цікавий і різноманітний зміст французького часопису. Додамо ще, що кожен зшиток містить хроніку останніх публікацій з царини словянської філології і лінгвістики, надрукованих в словянських країнах і по-за ними.

Є. Тимченко.

Folk-Lore, a quarterly review of Myth, Tradition, Institution & Custom vol, XXXIV, London, 1923, с. 426.

Цей орган англійського фольклорного товариства, що скінчив 34 роки свого існування, віддавна став дуже цінною вільною трибуною. Завдяки принциповій безсторонності товариства, що ніколи не творило „партії“ в наукових спорах, тут диспутувались важні питання фольклору, а крім того, розуміється, велась цінна збирацька робота. Хоч війна знесила фольклорне товариство матеріально, і, очевидно, відтягнула від нього багато робочих сил, але воно ні на хвилину не припинило свого видавництва, і 34 том, хоч де-що тонший від передвоєнних, загалом дорівнює їм матеріалом.

Серед розвідок особливої уваги варта стаття А. М. Hocart'a на тему „конвергенції звичаїв“ („Convergence of customs“ сс. 224—232), що в останніх часах стала дуже популярною тезою, занявши посереднє місце між старими спірними теоріями про походження подібних звичаїв у далеких від себе народів. Цю подібність пояснюють звичайно або записанням з одного культурного центра, або однорідністю людського духа, що в однакових обставинах все поступає однаково. Тепер її часто пояснюють власне „конвергенцією звичаїв“. В згаданій статті автор виходить від тої ролі, яку грає загалом „конвергенція“: тенденція різнорідних явищ укладатись в подібних обставинах у подібні форми. Наводить факти з історії мов і мистецтва, та звертається до того значіння, яке конвергенція має в соціології,—щоб з подібних соціальних явищ можна пояснити конвергенцією, а що вказує на спільне походження або запозичення. В теперішнім стані соціології на це питання не легко відповісти, але автор доводить, що трудно це лиш тому, що соціологи підходять до громадських явищ надто теоретично, як до „поточка, що тече з гори, а не як до постійного стремління різних рас, з різними традиціями, перемогати однакові труднощі“. Коли-б антропологію й історію не ізолювано, а пояснювано одну одною, цієї труднощі не було-б.

Він бере приклад: „Феодалізм з'являється в стариннім Єгипті, потім з'являється в Європі в середніх віках; новішими часами в Японії, і до

нині існує на о. Фіджі. По формі ці явища настільки подібні, що їх означають одним і тим самим словом; але це не причина, щоб виводити їх одно від другого. Структура середньовічного феодалізму виявляє, що він походить від римської імперської адміністрації, зруйнованої, засвоєної і використаної варварськими завойовниками; феодальні титули—це титули римських урядовців з германськими додатками; звязок, що об'єднує феодальну Європу,—це пам'ять цезарів. В фіджійським феодалізмі нема нічого, щоб лучило його з нашим: титули, церемоніял, прерогативи, релігійні асоціації не виявляють нічого, що вказувало-б на Європу. Ми не знаємо напевно, з якого суспільного устрою розвинувся феодалізм на Фіджі, але певно, що тут не було нічого подібного до римської імперії. Та процес розвою надзвичайно подібний до того, що відбулося в Європі: є вказівки на те, що Фіджі було колись більш централізоване, ніж в момент відкриття... був колись фіджійський король. Безначальні воевничі племена розбили це королівство на фрагменти, але засвоїли собі багато з форм ієрархії завойованого краю,—лиш в скромніших розмірах. Але, так само як в Святій Римській Імперії, старі традиції викликали знов стремління до централізації, і вже одно з племен осягало гегемонію і старалось відновити королівство, коли ми (відкриттям) спинили природній розвій фіджійської історії“.

Гокарт робить з цього висновок, що феодалізм—це форма, через яку мусить перейти кожна суспільність, побудована на принципі наслідства, коли зустрінеться з децентралізуючими силами. Тут отже виявляється „конвергенція“ ясно. Деталі цієї спільної форми, додає він далі, даються попередньою історією даної суспільности. І цього ніхто ніколи не перечив, і нема нічого нового в твердженню, що середньовічний феодалізм історично ближчий до римської імперії, ніж до феодалізму на Фіджі, і що взагалі посвоєчені явища через дивергенцію можуть втратити всяку подібність. Але автор робить дивний висновок далі:

„Що-ж діється з нашими антропологічними дефініціями?“ питає він, і знаходить ту відповідь, що вони тратять всяке значіння! Вони просто спиняють розвій історичного досліду примітивних культур. В основу дефініції, по його гадці, повинен лягти історичний критерій. „Ми не повинні ділити релігію і магію як окремі явища; але повинні відзначити, що замовлення Атарва-Веди являються продовженням гимнів Ріг-Веди, а середньовічну магію повинні звязувати з римською і германською“.

Спеціальний дослід тої чи другої, розуміється, не повинен легковажити цих посвоєчень. Але автор не каже, як повинен дослідник назвати обі Веди: релігією чи магією і який критерій повинен рішати в цім питанню. А коли не хотіти відмовитися від будь-якої класифікації знання, це питання має всякий інтерес, бо-ж, ставлячи під сумнів всі антропологічні чи етнологічні дефініції, автор лишає отвореним питання про те, в якій же мірі подібні—конвергуючі, а не споріднені—явища можуть розглядатися разом, під одною назвою, як один культурний тип. Вище наведені слова статті лишають те вражіння, що такі об'єднання шкідливі і що їх повинно заступити дроблення матеріялу на етнічно-історичні типи!

От в цьому дробленню Гокарт іде рішучо далеко. Ріжні знаряди для добування огню, на його думку, теж не повинні розглядатись разом: „горюче скло“ належить до оптики, крем'яне кресало до камяних знарядів“. Нам такий поділ здається просто небезпечним! Попередній стан розвою якогось явища, безумовно, поясняє його пізніші фази, однак пізніші завдання його не все можуть пояснити його походження. Коли Гокарт пропонує кресало відвести до інших камяних знарядів, то він висловлює тим здогад, що спосіб добування огню кремнем з'явився лиш

в зв'язку з виробом іншого камяного знаряддя, а це здогад не так то оправданий.

Автор висловлює переконання, що історичний дослід певних подібних інституцій завсіди виявить, чи вони походять з одного коріння, чи лиш завдяки подібним обставинам стали подібними, іншими словами—чи їх подібність ознаки споріднення, чи конвергенції. Коли-ж історичних вказівок нема, то на що, каже він, спорити над тим, чого ми не знаємо, коли завтра ми зможемо знати значно більше?

Цей оптимістичний погляд на справу наче справді розв'язує питання, але він перебільшений в своїй надійності. Дуже можливо, що ми й завтра не будемо знати багато більше про історію багатьох примітивних народів і інституцій, ніж знаємо тепер, і тут етнологічний порівняний метод повинен буде затримати своє значіння помічника історії в тих питаннях, яких вона власне не може вяснити сама. Але теорія такого історичного досліду, як її викладає Гокарт, наче забуває і те, що етнологія помічна наука не тільки для історії, але і для соціології, що вона займається не лиш розвоєм окремих інституцій, але розвоєм соціальних типів і вясненням соціальних процесів взагалі. Вона не може напр. займатись виключно розвоєм германської магії з римської і орієнтальної, але повинна звертати увагу на зв'язки її з магією інших дальших народів, бо мусить також займатися магією, як одною з типових форм думання й вірування на певній культурній висоті взагалі. А в цім зв'язку вона мусить застановлятися саме над означеннями явищ, не менше як над їх історичним зв'язком.

Як бачимо, теорія, до якої приєднується Гокарт, з'явившись як реакція проти перебільшеного теоретизування в етнології, має нахил впадати в крайності. Але вона має свою користь, оскільки пригадає ту обставину, що примітивні народи й інституції—це не незмінні явища: вони мають свою історію, і вказівки цієї історії часто можуть змінити сучасний образ явища, а з тим і те місце, яке ми даємо йому в розвою подібних явищ. Такий історичний дослід може дуже гарно відбитись на самім обходженню з етнологічним матеріалом, може допомогти в перегляді і класифікації цього матеріалу. Тому читачі „Фолькльору“ можуть бути тільки вдячні, що редакція дає голос цій новій школі і її закликам до історичного методу, хоч би навіть в таким трохи перебільшенім виді, як у розгляненій тут статті.

З інших статей, поміщених в цім томі „Фолькльору“, треба відзначити цікаву розвідку М. Gaster'a про „Румунські народні легенди про Марію“ (с. 45—85). Вона дає багато цікавих варіантів з румунських колядок до різних епізодів життя Марії, що як звісно, оспівується в колядках багатьох народів, і ми сподіваємось ще вернутись до цієї статті.

Між описовими працями особливо цікава колекція „Казок і звичаїв Індіян-Наваго“—L. H. Dudley Vuxton'a (с. 293—313), зібрана ним 1921 р. в Арізоні, в Мексичі.

Ділиться редакція і сумними звістками про смерть визначних членів товариства, заслужених робітників на полі фолькльору W. H. R. Rivers'a, дослідника Індії W. Crook'a і заслуженої англійської фолькльористики Charlotte S. Burne.

Катерина Грушевська.

Х р о н і к а.

„Українське Наукове Товариство в Києві“ та „Історична Секція при Всеукраїнській Академії Наук“ в рр. 1914—1923.

Відновляючи хроніку „України“ вважаємо відповідним почати її від самого Товариства, котрого вона була органом. Новим читачам „України“ вважаємо потрібним нагадати перед усім його давнішу історію.

Думка про потребу засновання в Києві Наукового Товариства поширювалась і зміцнялась з кожним роком, тільки реальні умови російського життя не давали цього здійснити після варварської заборони 1876 р. „Временныя правила о печати“ дали можливість почати з весни 1906 р. наукове видання на українській мові, чого досі не можна було зробити. Зараз же після того група українських вчених Києва виробила план „Українського Наукового Товариства“. В кінці 1906 р. влада затвердила вироблену уставу, а в квітні 1907 р. відбулося перше загальне зібрання членів Товариства; запись членів дала 21 особу, було вибране тимчасове бюро для організаційної праці. До цього першого бюро ввійшли—М. С. Грушевський, як голова, Ор. Ів. Левицький (пом.) та В. П. Науменко (пом.), як товариші голови, В. І. Щербина, І. М. Стещенко (пом.), М. Хв. Біляшевський, Я. М. Шульгин (пом.), О. С. Грушевський: як бачимо, з 8 членів дожили до теперішніх часів лише 4.

З принципіальних питань було вирішено триматись постійного та тісного звязку з старшим товаришем, Львівським Науковим Товариством: зазначено це було і в об'єднанні наукових завдань обох товариств в особі голови М. С. Грушевського (що від р. 1897 був головою Львівського Товариства); завважую це з огляду на де-яку тодішню нехоть окремих осіб до такого зближення. Другим важним рішенням було признання української мови, як основної, в діяльності Товариства: против цього теж висловлювались де-які, вважаючи за конче потрібне зробити на перші роки певні уступки для тих, хто не вживав в науковій праці української мови.

Тоді-ж було приступлено до організації 3 секцій, а саме: історичної, філологічної та математично-природничої. При секціях намічено помічні, організаційні органи—комісії: етнографічну та язикову. Як бачимо, плян діяльности зачеркнено було вповні доцільно: крім наукових завдань прийнято до уваги було і потреби щоденного життя (практичні завдання комісії язикової), разом з тим обчислено і місцеві наукові сили за-для планомірної праці окремих комісій. Засідання намічено приблизно 2 рази на місяць. Перше, 16 вересня 1907 р., викликало надзвичайну увагу серед українського громадянства і притягнуло нових співробітників для наукової праці. Першими референтами були М. С. Грушевський, Ів. М. Стещенко, В. М. Перетц, В. М. Доманицький, О. С. Грушевський та ин. До кінця (з вересня до кінця грудня) було 6 наукових зібрань, на яких предложено 12 рефератів. Великий інтерес громадянства, жваві дебати, які повставали після рефератів, подали гадку організувати публічні виклади, намічено було 3 серії—М. С. Грушевського, Ів. М. Стещенка, О. С. Грушевського. Перша серія відбулась в листопаді, М. С. Грушевський читав про „Культурний і національний рух на Україні в другій половині XVI в.“.

Дебати викликала справа наукового видання Товариства: питання було поставлено в звязку з часописом „Кіевская Старина“. Після ювілей-

ного 25 року (1906 р.) „Кіевской Старини“ була гадка зовсім її припинити; в 1907 р. замість неї виходить часопис під іншою назвою: „Україна“, з поширеною програмою. Потім знову стало питання про дальшу долю бувшої „Кіевской Старини“: були прихильники цього часопису, які вважали за найліпше, щоб Товариство взяло на себе дальше видавання часопису з його звичайною програмою. Інші гадали, що Н. Товариство повинно засновати чисто науковий укр. часопис, якого ще не було в Росії зовсім. Після довгих дебатів, винесених і на загальні збори, вирішено було справу „Кіевской Старини“ на себе не приймати, а засновати науковий орган—„Записки“, і перший том їх вийшов в 1908 р.: „Записки Наукового Товариства в Києві“, кн. I. К. 1908, ст. 159. Крім розвідок з історії, історії літератури, етнографії та філології (6 розвідок) подано ще з секції природничої одну статтю з хірургії¹⁾. Була надія видати протягом 1908 р. з готових розвідок та матеріялів 4 томи, але вийшло лише 2,—другий присвячений Павл. Житецькому „з нагоди ювілею 45-літ. наукової діяльності“. В наступнім році вийшли 3 томи: том III—був присвячений „незабутнім заслугам Володимира Антоновича, свого дійсного члена“; том V містив статті про Гоголя і в додатку „Програму до збирання одмін української мови“. В дальшому від історичної й філологічної секцій виходив на рік один том, хоч разів три бувала технічна і грошова можливість випустити в рік і більш одного тому.

Крім звичайної наукової праці членам Н. Товариства доводилось відгукуватись і на радісні та сумні події українського наукового життя. Вище було зазначено окремі томи, присвячені Павл. Житецькому (II) та Вол. Антоновичеві (III), треба ще назвати том, присвячений К. Михальчукові (XIV. 1915), цікл статей, присвячених М. Лисенкові (XI. 1913), цікл присвячених пам'яті М. Гоголя з приводу його ювілею (V. 1909). Між цими ювілейними та пам'ятними томами найвизначніший том (XV) присвячений ювілею Шевченка (Збірник пам'яті Т. Г. Шевченка. К. 1915 р.).

Той постійний інтерес, що його виявила українська публіка до засідань Наукового Товариства та до його видань, дав привід засновати поруч із „Записками“ ще один орган, але вже іншого характеру, більш приступного до широкої публіки. Потреба такого видання виявилась дуже ясно протягом перших років діяльності Н. Товариства. Сам собою намітився розподіл рефератів для загальних прилюдних і секційних засідань. Публіка охоче відвідувала засідання з рефератами на більш загальні теми з української історії, історії української літератури, українського та загального мистецтва (нагадаю такі теми, як про етику в творах Винниченка, про авторство М. Вовчка, про загальні паралелі української орнаментики, про середньовічне мистецтво та ин.). Як раз таке завдання—знайомити ширшу публіку з новими досягненнями українознавства—і було надано новому органу Наукового Товариства, що одержав імя „України“.

Видання „України“, наукового трьохмісячника українознавства, було почато в-осени 1913 р., в зв'язку з великим ювілейним святом Шевченківським, що припадало на лютий 1914 р. Звістки про нове видання збудили загальну цікавість до цього часопису і на запросини взяти участь відгукнулись не тільки українські вчені, але також і неукраїнські. Визначалось оце зацікавлення новим виданням і в ході передплати, чималої як на ті часи та обставини. Так прискореним темпом видано було дві перші книжки „України“. З неукраїнських вчених в нім взяли участь: акад. Шахматов, Корш, Г. Ілінський та інші.

¹⁾ Зміст всіх томів „Записок“ друкується в „Науковім Збірнику за р. 1924“, що виходить з кінцем цього року, як черговий том тих „Записок“.

Шевченківський ювілей для Н. Товариства пройшов добре. Можливість подати в ювілейнім томі новий дуже важливий матеріал про Шевченка надала ювілейним планам особливу цінність в очах і широких кругів громадянства. Шевченківський том Записок, від початку до кінця зладжений, прокоректований і випущений головою Товариства М. Грушевським, придбав велику популярність і звернув увагу звичайних читачів на видавничу діяльність Н. Товариства. Можна було надіятись, що цей ювілейний момент справді послужить початком дальшого розвою та розгалуження дослідчої та видавничої роботи Товариства, що проектувалось в звязку з ним.

Спочатку „Записки“ були органом всіх трьох секцій, і поруч з рефератами історично-філологічного змісту друковано тут реферати та статті з етнографії, економіки, навіть і з медицини. Потім з розвитком наукової діяльності окремих секцій, з побільшенням числа їх співробітників, з'явилась можливість завести свої окремі секційні органи. Не для всіх секцій ця можливість з'явилась в один і той же час, і не всі однаково могли розвинути свою видавничу діяльність.

Як було раніш зазначено, в початковім пляні намічено було 3 секції: історична, філологічна, математично-природнична; комісії: етнографічна та язикова. В дальшій розвитку Товариства та його ріжноманітної діяльності поширилась праця де-яких об'єднаних секцій, що сполучали різні дисципліни, і вони почали дробитись на окремі самостійні секції, кожна з своїм окремим кругом студій та певними науковими завданнями. В секції математично-природничій не всі об'єднані тут групи наук розвивались однаково. Не пощастило математиці, в якій не було дослідчої діяльності, натомість жваво повели свою працю київські лікарі і почали клопотатись про засновання свого окремого видання: так з'явився новий орган „Збірник медичної секції У. Н. Т.“ (вийшло 4 томи, останній в 1918 р.). З відокремленням медиків секція стала фактично природничо-технічною, в ній скупчувались студії природників та технологів. З таким заголовком вийшли томи I—III Збірника (том III—Київ, 1915). Потім відокремились в особну групу технологи і стали видавати свій „Збірник технічної секції У. Н. Т.“ (вийшов I том в 1918 році). Поруч з цим природники Пр.-Т. секції почали лагодити до друку свій окремий том „Збірника Природничої секції У. Н. Т.“ з розвідок природничого характеру.

З ціклу дисциплін історично-філологічної групи теж відокремились де-які,—так з'явилися, крім історичної та філологічної секції, ще комісії—етнографічна, статистично-економічна, язикова. Але не пощастило їм з виданнями, „Записки“ і далі були їх спільним органом і окремо вийшов лише том етнографічного змісту—„Український етнографічний збірник“ та з серії „Записок“ один отримав заголовок „Фільольогічний збірник пам'яті К. Михальчука“ (т. XIV, Київ, 1915).

Поширення праці йшло без перерви і разом росла й пошана до Н. Товариства. На загальних зборах 1910 р. вже зазначено було признання з боку інших наукових інституцій та суспільства, що засвідчив обмін видань різних товариств та академій—російських та закордонних, рівно і заклики взяти участь в тім чи іншій науковій пляні чи ювілеї. Обмін науковими виданнями потроху наповнював бібліотеку Н. Товариства, а поширення звісток про діяльність Н. Товариства викликало пожертви речей до новозаснованого музею Н. Товариства.

Не всі, одначе, намічені пляни поширення та поглиблення наукової праці, які зазначали і секції і загальні збори, щастило здійснити. Занотую тут де-які, щоб показати, як широко намічало Н. Товариство свою працю. Історична секція думала про утворення окремої археографічної

комісії для планомірного студіювання та видавання памяток, особливо з історії Лівобережжя, бо „Комісія для изд. др. актов“ обмежила свою наукову дослідницьку діяльність історією Правобережжя. Намічено було теж спеціально „Комісію старого Київа“ з цілями студіювання його політичної, економічної та мистецької старовини. Окрема бібліографічна комісія мала організувати студії з історії українських видавництв. В філологічній секції порушено було питання про діалектологічні студії та про доповнене видання словника т. зв. „Кіевской Старини“. Комісія стат.-економічна розробляла етнографічну мапу України (Ол. Ол. Русов та ин.), поставила план студіювання історії та статистики українського друку. Намічено окрему правничу секцію з цілями студіювання історії укр. права. Світова війна загальмувала ці пляни.

Роки війни були надзвичайно тяжкі для Н. Товариства. Передо всім воно втратило на якийсь час свого керівника та організатора праці, проф. М. С. Грушевського, який був спочатку в в'язниці, а потім, до революції—на засланні. Між тим в ці важкі часи особливо потрібний був організаційний хист і провід голови. Зробила війна де-які прогалини і в лавах членів та співробітників: де-хто мобілізований мусів виїхати з Київа, де-хто і в Київі був зайнятий на посадах військового часу. Це, розуміється, гальмувало й наукову справу.

Надзвичайно шкідливе значіння мало для українського наукового життя в Київі загальне вороже відношення против українства з боку урядових кругів. Всі прояви українського життя вважались за шкідливі в добу війни і викликали велику підозрілість. В таких умовах офіційного та добровільного стеження за кожним кроком важко було навіть тим, що залишились в Київі на тих же місцях, провадити далі наукову працю, не думаючи вже про її поширення в дальшому. А потім до того долучились з дальшим ходом війни матеріальні злидні та втома від незвичайно тяжких переживань.

Яскраво виявляє оце зменшення наукової праці підсумок за 1916 р., 3-й рік війни. Загальні збори були лише один раз (раніш бували разів три на рік). Засідань секцій та комісій було лише 4, з великими перервами (раніш бувало на рік прилюдних засідань по 10, а по секціях та комісіях засідань доходило в сумі до 40), наукових рефератів з різних дисциплін—3 (раніш доходило до 40).

Відбилось це дуже ясно і на видавництві. Відчула це перед всім „Україна“, яка мала виходити що-три місяці, але тільки дві перші книжки її вийшли перед війною нормально. З великими труднощами, без звичайного керівництва, бо головний редактор був тоді у в'язниці, випущено було III і IV книжку за 1914 р. На початку 1915 р. київська цензура несподівано заявила видавцям часопису, що українські книжки можуть виходити лише „общерусской правописью“. Товариство вирішило не виконувати цієї постанови і затриматися з своїми виданнями, поки не буде знято заборони з українського правопису. Крім того тоді-ж було вирішено перенести видання за межі впливу київської цензури, до Москви, поки не поліпшаться умови в Київі. Але в Москві були свої і цензурні і технічні, друкарські труднощі (непристосовані для українських видань друкарні московські не могли виконати замовлень), а потім почався загальний друкарський розстрій, при якому важко було проводити мало налажену працю. Вишло тільки 2 томи „Українського Наукового Збірника“ (1915 і 1916)—змінена назва „Записок“.

В 1916 р. обставини де-що змінились і можна було думати про перенесення видання знову до Київа. Але за той час друкарські справи в Київі настільки розстроїлись, що видати нічого не пощастило за найближчі

місяці, а потім знову почались цензурні труднощі, що заважали дальшій праці. Випустити наступну книжку „України“ стало можливим лише в 1917 р. (на самій книжці „1917 р. книга перша і друга“ зазначено „закінчено книжку 11 падолиста“). Тут було надруковано і раніш виготовлений науковий матеріал. Так само тоді-ж приступлено до видання чергового тому (XVII) „Записок“ головню з матеріалу, що вже раніш передано було до теки редакції та що очікував своєї черги, бо нового матеріалу прийшло за цей час небагато: переважно це був матеріал, що мав піти до „Українського Наукового Збірника“ (ухвалений на однім з засідань ради Н. Товариства в 1916 р.).

Коли занепад українського життя в роки війни гальмував хід наукової праці, то і загальне оживлення суспільного життя в 1917 р. не відразу принесло зріст науковій продукції Товариства. Життя висунуло на перший план нові пекучі справи і це відбирало багато уваги. Найбільш діяльні члени Товариства були захоплені бурхливим темпом життя 1917 р. і мало залишалось їм часу та уваги для звичайної наукової праці. Ось через те перші місяці революції не позначились розвоєм життя Товариства. Лише в другій половині 1917 р. почались регулярні—раз на 2 тижні—засідання прилюдні з науковими рефератами. Розпочато їх було рефератом голови Товариства Мих. Грушевського „Велика, Мала і Біла Русь“. Всього засідань до кінця року було 6, рефератів зачитано 10. Засідання знову викликали серед публіки зацікавлення науковою працею Товариства. Багато подало заяви про бажання вступити до складу членів Н. Товариства. Загальне число членів Товариства до цього часу (за десять років діяльності) було 161, тепер обрано нових 37 членів. Найбільш вступило до природничої, технічної та медичної секції; інші, очевидно, вже й перед тим згуртували науково-активний елемент.

Життя поставило тепер перед Товариством та його науковою компетенцією де-які зовсім нові питання. Зазначимо справу Українського Університету. Після закінчення літніх курсів, що їх заснувало технічне товариство, в гуртку ініціаторів виникла думка про утворення університету; вироблення програми йшло в організаційнім гуртку, а потім за-для координації праці цього гуртка з науковою діяльністю Товариства було делеговано представників Товариства з відповідних секцій. Коли намічено було утворення медичного факультету, з членів медичної секції було складено відповідну комісію. Друга справа—це було перетворення Н. Товариства в Академію Наук: вироблення плянів перетворення та статуту доручено було окремій комісії.

Наукова праця, загальмована протягом років війни, поволі відроджувалася. Поновлялася праця секцій. Секція технічна, медична та природничая, як було вже зазначено, значно побільшили кількість членів і останні намітали пляни широкої роботи по дослідженню природних багатств України. Вирішено відновити економічну комісію, поширити діяльність археологічної секції, а функції організаційні та контрольні передати Археологічному Комітету, коло заснування якого стало заходитись Товариство. Виник плян заснування Археологічного Інституту. Такі от та ще інші подібні питання встали перед Н. Товариством в 1917—1918 р.

В помешканні Н. Товариства (В. Підвальна 36/8) стало вже тісно для Бюро Товариства, для загальних зборів його, для праці секцій та Комісії, для розташовання бібліотек, для речей музею. Будинок на Трьохсвятительській вул. № 23, пожертвованій Товариству В. Ф. і С. І. Семиречками з цілою садибою, дав змогу розширити його приміщення. До нового помешкання перейшли Бюро Товариства, секретаріят, секції, музей (вже зложений з кількох відділів), а на старім помешканні залиши-

лась бібліотека та бібліотечна комісія, яка прийняла на себе опікування бібліотечними справами,

З відживленням наукової діяльності стала на черзі справа видавництва. Збільшувався запас рефератів та предложених наукових праць, треба було шукати засобів налагодити справу. Але зробити було це дуже і дуже важко. Навіть коли Н. Товариство дістало власну друкарню, подаровану йому Укр. Центр. Радою (див. зазначене на виданнях в 1918 р.: Друкарня Українського Наукового Товариства, Михайлівськ. вул. 18), це не налагодило справи. Глибока економічна і технічна криза гальмували працю. Друкування книжок затягалось чим далі, тим більш. Лише на початку 1918 р. можна було випустити чергову книжку „України“ за р. 1917 (III—IV), редакція сподівалась в перших місяцях 1918 р. приступити до видання книжки „України“ за 1918 р., але ця книжка (1918 р. 1—2) спізнилась на цілий рік. Було підготовлено і дальшу книгу „Україну“ (1919 р. 1—2), приступлено до друку, видруковано половину книги, але випустити її не довелось. Видання „Записок“ історичної і філологічної секції У. Н. Товариства теж спинилось на томі XVII (1918 р.). Зміни в складі бюро в бурхливі часи боротьби відбивались і в змінах імен членів редакційного комітету на книгах, виданих в ці роки.

За час 1917—1920 р. фактично працювали такі секції: історична, філологічна, етнографічна, економічна, археологічна, мистецька, медична, технічна та природнича.

Помітна за цей час жвава концентрація наукових сил природничих та технічних—скупчення їх коло Н. Товариства. Життя ставило негайні завдання поладження економічної кризи, піднесення економічного стану, і на ці проблеми, найближчі до секцій природничої та технічної, найбільш покладано і в розподілі коштів і праці в Товаристві. Звідси-ж особливий приріст членів в цих секціях та більша уважність до їх діяльності. Поширення круга завдань викликало розділ природничої секції на менші і спеціальніші по своїх завданнях секції, кожна з своєю окремою президією. Притягнуто до участі в науковій праці Товариства знавців по-за Київом, які своїм збиранням матеріялів на місцях були корисні для Товариства, а далі з'явились і філії в інших містах. Праця цих секцій за ці роки мала нахил більш практичний і через те була можливість зацікавити в праці природничих секцій різні офіційні установи та кооперативні організації та отримувати від них грошову допомогу. Така допомога дала можливість природничим секціям поширити свою працю та думати про нові видання.

В порівнянні з цими секціями, що так розрослись та поширились, секції історична, філологічна та інші залишились в попереднім стані. В загальних нарадах та вирішеннях перевагу беруть секції природничі над секціями гуманітарними. Виникають гадки про потребу розподілу Н. Товариства на 2 відділи—гуманітарний та природничий.

В межах самих гуманітарних секцій помічалась інша зміна. Частина молодших та недавніх членів секцій заявляла, що гуманітарні секції в своїй праці далеко відійшли від інтересів біжучого життя, відокремились та відмежувались, забуваючи про потребу тісного зближення з вимогами широких кругів в наближенню науки і до нових питань та проблем, що їх висунули на перший плян глибокі зміни життя. Допомогти цьому вони думали полегшенням вступу до кругу членів Н. Товариства та поширенням програми діяльності секцій. Намічались різні доповнення до програми діяльності: відокремлюється група питань і стає програмою нових секцій Н. Товариства. Так було проєктовано поширення студій під сучасною українською літературою, над новим і сучасним українським мистецтвом

проектовано утворення окремої археологічної комісії з ширшими завданнями. Утворено екскурсійну комісію, яка мала організувати наукові екскурсії по Києву. За-для складання нової програми Товариства збирались численні наради. Обрано було й голов новозаведених комісій, але не все здійснилось за найближчий час. Потім де-хто виїхав, де-хто вмер, де-хто відійшов від наміченої роботи, і ця реформаційна течія стерлась в найближчій часі і визначений раніш план діяльності Н. Товариства знову скупчив увагу присутніх наукових сил, і в нім робляться різні доповнення й зміни.

Так, в тіснім звязку з історичною секцією організується праця ново-утворених комісій—історично-економічної і правничої. Прикликали їх до життя почасти програми Українського Державного Університету, де оці дисципліни було заведено вперше: викладання цих дисциплін поставило до вирішення багато проблем, які досі не звертали на себе пильнішої уваги в українській науковій літературі. З другого боку, сприяло діяльності нових комісій засновання при У. Академії Наук Комісії Істор.-географічного словника. В процесі розроблення матеріалів в Комісії Істор.-Географічн. Словника виникали і загальніші питання історично-економічного та правничого змісту; зазначимо хоч би питання з історії землеволодіння на Україні, економічні та правові основи його. Діяльність комісії викликала інтерес серед студентства (нагадати, наприклад, науковий гурток при Київ. Інст. Народн. Господарства).

Коло історичної секції працює в ці роки теж комісія чи підсекція археографічна. Вона провадить свою роботу в тіснім звязку з історичною секцією, від якої отримує і вказівки що до своєї праці. Де-які плани отримано в спадщину від попередньої Археологічної Комісії Н. Товариства, де-які нові поставила викладава діяльність У. Університету (1917—1920) та праця зазначених вище секцій. Намічено план систематичного опису київських архівних збірок, склад яких в деталях не зовсім було вияснено. З подібними установами, як „Комісія для розбора древнихъ актовъ“ та Археографічна Комісія (при У. Академії), не було конкуренції в праці, бо ті ставили перед собою інші завдання в своїй роботі. Представник археографічної підсекції (Наукового Товариства) завжди знайомив Археографічну Комісію (при Академії Наук) про її плани та їх здійснення. Коли „Комісією для розбора древнихъ актовъ“ прилучено було до Академії Наук і тут утворено нову Археографічну Комісію з членів обох однорідних Комісій, археографічна підсекція Наук. Товариства і далі провадила свою працю, знайомила з нею Археографічну Комісію, отримала навіть ухвалу від Академії про оплату зробленої праці, але за браком коштів цю допомогу виплачено не було.

Весна 1921 р. принесла для Н. Товариства важну організаційну зміну: окремі секції його по-одиноці прилучено було до У. Академії Наук і Наукове Товариство, як об'єднання секцій, перестало існувати. Ініціативу в цім взяла на себе природничі секції Н. Товариства—найперше ботанічна. Рішаюче значіння при тім мали міркування характеру економічного. Перспективи грошових допоміг, одержуваних з різних джерел, все зменшувались, між тим як потребу секцій, здавалось, можна було задовольнити з коштів Академії. Говорили теж про урядовий план об'єднання Наукових Товариств.

Ініціатива природників викликала жваві дебати про рацію такого сполучення і його умови. Потім після ухвали сполучення взагалі Ліквідаційна Комісія вияснила деталі для кожної секції зокрема. Секції історична, філологічна, історично-економічна, мистецька і археологічна (в відношенні до цієї останньої особливо багато було розмов та суперечок)

були прилучені по-одиноці до I Відділу У. Академії Наук; етнографічна секція влилась до Етнографічної Комісії У. Академії Наук; секція правнича ввійшла, як окрема складова частина, до Правничого Товариства при III Відділі У. Академії Наук, при чім голова секції ввійшов до Бюро Товариства. Так само перейшли до I Відділу Музей Археологічно-Мистецький, Музей Українських діячів і бібліотека Н. Товариства (пізніше її прилучено до бібліотеки I Відділу У. Академії Наук).

Сподівання кращих умов наукової праці не справдилися з цією реформою. Матеріальні обставини секцій не поліпшали після цієї зміни і видавничу діяльність не можна було відновити. Це все не могло не впливати на темп наукової праці. Історична секція особливо старалась продовжувати її можливо регулярно. Два рази на місяць (крім вакаційного часу) в ній відбувались засідання й читались реферати, але неможливість своєчасно друкувати зачитаних праць стримувала референтів від остаточного оброблення. Згодом довелось відступити від традиції заслухувати лише писані реферати, які потім йшли до теки секції. За смертю де-яких співробітників (як Б. Кістяківський, В. Модзалевський), за виїздом інших, чимало рефератів тепер відомі лише з назви, без можливості їх надрукувати. Цим пояснюється і мала кількість виготовлених вповні до друку рефератів. Список заслуханих рефератів рр. 1921—1924 з'явиться в VI т. Записок Істор.-філолог. відділу Академії, що присвячується працям історичної та археологічної секції б. Науков. Товариства і саме друкується тепер. В ній вийде де-яка частина доповідей, заслухана в цих роках; інші вже з'явилися або з'являться в відновленій „Україні“ і „Записках“.

Керувала історичною Секцією президія, яка на своїх нарадах обговорювала пляни праці, вела зносини з іншими установами (найчастіш в справі книг, потрібних для праці комісій секції). Коло секції склався круг постійних відвідувачів, яких цікавили порушені питання історичних студій. Дуже була важна присутність на засіданнях приїзжих, бо за браком видань наукових був це одинокий спосіб інформувати публіку про хід праці секції та поставлені питання. Бували й подорожі членів секції, але робились вони невеликими приватними засобами, без всякої грошової допомоги, і захопити далекі райони вони не могли.

За-для праці над темами з історії економічного життя України було організовано підсекцію історично-економічну: вона розробляла питання історії колонізації, промисловости, торгівлі та инш. Перешкодою для поширення праці було мале розроблення архівних джерел та зокрема брак описів київських архівних збірок. Отже істор.-ек. підсекції довелось самій провадити підготовчу працю, що розуміється гальмувало саму дослідницьку працю її членів. На-весні 1923 р. істор.-економічна підсекція ввійшла в тісні звязки з секцією історії сільського господарства дослідчої катедри сільсько-господарчої економії і робила спільні з нею засідання, подаючи там свої реферати та звідомлення про хід своєї праці.

Питання соціальної історії України трактовано в працях Істор. Секції так в тіснішій звязку з економічними основами. Звернено велику увагу на взаємні відносини між суспільними верствами XVII—XVIII в. Але і тут також за браком детальних описів архівних збірок доводилось багато часу витрачати на підготовчу працю. Поки була окрема Правнича секція, питання з історії соціальних відносин розглядались та вияснялись на її засіданнях. Коли перестала існувати ця окрема секція, реферати та обговорення питань соціальної історії перенесено було на засідання Істор. Секції.

Праця в архівах над вивченням їх складу велась без перерви, але повільним темпом, за браком грошової допомоги. Переглядались збірники

Лазаревського, Судієнка, томи Румянцевського Опису, томи Київ. Центр. Арх., рукописи рукописн. відділу Всенародньої Бібліотеки та ин. Складались описи переглянутих збірників та томів по загальному зразку; з цих описів де-що вже використано в рефератах секцій.

Багата старовина м. Києва та його околиці теж була зачеплена в працях секції. Намічено ряд питань з історичної топографії Києва та з його історії археологічної та мистецької, і ці питання мали скласти низку рефератів, об'єднаних спільною темою. Одно засідання було зроблено спільно з Софійською Комісією та присвячено новим дослідям Київської Софії (2/X—1921 р., в фізичній аудиторії б. Університету, з діапозитивами проєкційного лихтаря).

Не відмежовувалась Істор. Секція і від питань педагогічного життя. Часті зміни програм середньої школи висовували на чергу дня обговорення справи викладання історії. Пристосовання програм історії до нових умов заняло увагу Істор. Секції та притягало до таких засідань секції київських учителів історії, які виявляли свій інтерес до порушених питань. Більшість активних співробітників Істор. Секції були як раз вчителі історії, цим і пояснюється увага до порушених в Істор. Секції тем із методики історії.

З весни 1924 р. в житті Істор. Секції починається оживлення з приїздом голови секції Мих. Грушевського. Це підняло інтереси до діяльності Іст. Секції, привернуло тих членів, що були відійшли за останні роки від діяльності Істор. Секції, притягнуло нових. Поширена діяльність викликає утворення нових територіальних Комісій для можливо всебічного порайонного обслідування історії України: історичної географії, економічної і соціальної історії, історії матеріальної культури, мистецтва, словесної творчости, революційного руху. Цього року організуються три такі комісії: „Старого Києва“ (історії Правобережжя), історії Лівобережжя з Слобідщиною, нарешті Запоріжжя і Степової України, в наступнім році мусить організуватись комісія Західньої України. Ці Комісії мають завданням скупчити відповідних дослідників, поширити та поглибити дослідницьку наукову працю на місцях; для цього в другій половині 1924 р. було зроблено кілька екскурсій, які вияснили місцеві наукові сили, звязали їх з Істор. секцією та намітили для них план найближчої праці в звязку з нею. Наслідком того було кілька рефератів, висланих до Істор. Секції та заслуханих на її засіданнях.

Заходами голови секції акад. Мих. Грушевського відновлено давніші видання. Почала знов виходити „Україна“ в 1924 р. як трьохмісячник, в 1925 вона має перетворитися в двомісячник; в випущених книгах, як знак звязку з науковою діяльністю Істор. Секції за минулі роки, вийшло кілька рефератів з попередніх літ, які досі чекали черги в теках Істор. Секції. „Записки Укр. Наукового Товариства“ відновляються знову в вигляді наукових збірників, як це було в рр. 1914—6: що-року має виходити „Науковий Збірник“ з спеціальнішими статтями з археології, історії культури, мистецтва та інших до історії близьких дисциплін, та кілька томів районних збірників. Черговий том „Записок Істор.-Філолог. Відділу Укр. Академії Наук“, як сказано вже, присвячується теж таки працям Історичної Секції за останні роки. В науково-дослідчій і педагогічній роботі Секція звязується з новою „Науково-дослідчою катедрою історії України“, що організується при Всеукр. Академії Наук.

Ол. Грушевський.

Від редакції.

Закінчуючи перший річник відновленої „України“, вважаємо потрібним сказати скільки слів в додаток до висловленого у вступному слові I-ої книжки.

Ми приступили до цього діла, ставлячи собі завданням наочно показати можливості організованої наукової праці в нинішніх умовах життя і відносинах Радянської України, щоб оживити цю працю, зробити її більш пляною і життєвою. Протягом півроку, після кількалітньої повної застої і розвалу на цім полі, ми зложили і видрукували чотири книжки (три книги „України“ і четверту—відновлених „Записок Наукового Товариства“, як „Науковий Збірник за 1924 рік“), разом по-над 3 мільйонів друкарських знаків або 80 аркушів звичайного рахунку. Зробили це силами майже самого тільки Києва (перед усім—Історичної Секції б. Наукового Товариства). Цінну поміч дістали ми з Чернигова—цього одвічного товариша і помічника Києва в культурній праці, трохи з Львова і взагалі Галичини, з Камінця, Житомира, Полтави, Ніжина, Запоріжжя, з по-за України—найбільше від Товариства дослідників української історії, літератури і мови в Ленінграді. Це небезінтересна ілюстрація пережитого занепаду наукових звязків чи унерухомлення наукової кооперації,—бо обіцянки співробітництва дістали ми зовсім певні, і тепер з участю харківських учених підіймаємо збірник з історії Слобідщини, з катеринославськими і одеськими—збірник Запоріжжя і Степової України, з галицькими і закарпатськими—збірник Західньої України. Але обіцянки і заміри тяжко реалізуються в нинішніх умовах життя, і це, що ми тут сказали—це показчик тих труднощів, з котрими нам прийшлося порахуватися при організації цієї наукової роботи.

Було тих труднощів багато. Організаційна енергія наша в величезній масі, на жаль, мусіла йти на поборення всяких технічних дефектів і невязок, протягом цілих місяців з дня в день, зранку і до кінця робочого дня,—далеко більше ніж на чисто редакційну чи наукову роботу. Цим пояснюються і наші технічні дефекти: в коректі, в правописі, часом і в виборі та розкладі матеріялу, котрі ми просимо судити в звязку з обставинами. Адже ще літом цього року наші видавничі пляни здавались утопією, і тільки ще рік тому гадки наших товаришів в роботі не могли підійматись над клопотами про саме тільки прогодовання, а про організацію видавничої роботи серед свіжих страшних слідів горожанської війни і голоду не могло бути й мови. Часто свій матеріял ми діставали в формі необроблених начерків чи чернеток, з уповноваженням об-

робляти їх по своїй охоті. Друкарська техніка, з котрою нам прийшлося стрінутись, теж не подолала спадщини тяжкого пережитого. Сама українська наукова мова ще тільки переходить, в нових рямцях української державности, свої останні стадії формації, через котрі, при всім бажанню, не можемо перескочити.

Розуміємо нетерпеливість людей, які хотіли все це бачити улаштованим і уніфікованим до йоти, готовим виступити в повній парадній формі на кожний поклик. Але органічна робота має свій закон і право. Складна робота над українською науковою мовою, термінологією й правописом мусить в повній мірі рахуватися з складним, тяжким і трудним процесом, котрим розвивалось і розвивається культурно-національне життя України, якої майже половина зістається по-за межами Республіки. В інтересах регламентації й уніфікації не можна штучно об'єднати мову і культуру, не годиться штучно зводити їх до якогось нижчого півкультурного рівня за-для самого тільки прискіпшення виробу технічного, ділового чи канцелярійного стилю. Наука повинна приходити в поміч цим технічним процесам, але її ніяк не можна припрягати в пристяжку до цієї роботи та поганяти разом з нею.

Рахуючись з неминучістю вказаних вище технічних дефектів ми вважали їх другорядними супроти нашої головної мети—маніфестації відродженої української наукової праці на широкому полі українознавства, від пре-історії й історії матеріальної культури та мистецтва, від мови, фольклору й письменства до історії соціальної і політичної, права, економіки, краєзнавства і революційної історії останніх часів. Поборюючи дуже тяжкі практичні труднощі і невязки, серед неустанних накликів—залишити безнадійну, як де-кому здавалось, боротьбу з цими перепонами на нашій ґрунті та перенести цю роботу за кордон, де можна було мати до послуг і матеріальні і технічні засоби бездоганні,—ми пробоем ішли до цієї своєї мети—маніфестувати наукову роботу у себе дома, в Українській Республіці. І ми думаємо, що в очах людей, які вміють відрізнити суще від побічного і головне від другорядного, ми свою мету в повній мірі осягнули. Ми дійсно продемонстрували невмирущу культурну, наукову енергію тут, у себе, на своїм ґрунті—цю творчу наукову працю, яка творить тверді наукові підстави культури робітництва і селянства, підстави без котрих неможлива ніяка навчальна, ніяка популяризаційна робота, що несе ці здобутки лабораторної, архівної, кабінетової дослідчої праці в маси, підіймаючи їх культурний рівень і наближаючи їх до здобутків науки. Продемонстрували також і реальну можливість наукового органу для об'єднання й з організування для колективних досягнень на ниві українознавства цих наукових робітників, які самовідречено працювали весь час, не перериваючи своєї роботи навіть в голоді і холоді останніх літ, але не мали змоги ні поділитись вислідами своєї праці, ні обмінюватись гадками на чисто наукові теми, ні чути голосу наукової критики—всього того, що являється неодмінною умовою живої й нормальної наукової праці. І ми щасливі тим, що через

наші руки наукові дослідники на полі українознавства дістають цей орган наукового об'єднання і кооперації, котрого їм бракувало на те, аби результати своєї праці — висліди українознавства—організовано й планово, сполученими силами, подавати тим, що мають влити до робітничо-селянської культури сі українські елементи, як її необхідний складник.

Висловлюємо щирю подяку Державному Видавництву України, що в повній мірі оцінило потребу цієї наукової часописи, знайшло для неї засоби в нелегких умовах своєї праці в цім році, а в будучім збирається до розширення його і здешевлення, цеб-то наближення до ширших кругів громадянства. В ширшій перспективі інтересів українських мас всяка жертва в цім напрямі, розуміється, нагородить себе десятирицею. Ми-ж сподіваємось, що при його допомозі з часом переможемо ті дефекти і невязки, які псували наші зусилля в сім році, і при дружній допомозі товаришів-українознавців усіх частин нашої землі здійснимо в повній мірі поставлені нашої праці завдання.

Для найближчих книжок „України“ Редакція просить всіх наукових робітників, яким ближче відома українська наукова робота по різних осередках України, — як радянської, так і закордонної, надіслати звіт про наукову роботу за рр. 1914—1924 в усіх наукових осередках — як Харків, Одеса, Катеринослав, Чернігів, Полтава, Херсон і т. д. Подати відомості, які наукові інституції, організації і видавництва існували, як вони змінювались, що і як робилось в них для українознавства, які зміни переживали вищі школи, наукові товариства, губернські архівні комісії, архіви, музеї і наукові видавництва, та як ці зміни відбивались на українознавстві та українській науковій роботі.

З м і с т.

РОЗВІДКИ І ЗАМІТКИ:

	Стор.
Данило Щербаківський , Готичні мотиви в українському золотарстві (з ілюстраціями)	3
Лев Окиншевич , Рада старшинська на Гетьманщині	12
Проф. Олександр Пучківський , Три фундатори російської медицини	27
Сильвестр Глушко , Драгоманов і недільні школи	35
Іван Лютий , До питання про літературне співробітництво бр. Рудченків (П. Мирного й Ів. Білика)	43
Олександр Попов , Збіжжєвий торг України перед війною (1909—1914)	54
Борис Луговський , У десятуху. (Старці в Чернигові на ярмарку в червні 1924 р.)	62

МАТЕРІАЛИ З ГРОМАДСЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКІВ XX СТ.:

До тексту Шевченкового Кобзаря. Подав <i>Михайло Новицький</i>	73
Перлюстрований лист П. Куліша до С. Т. Аксакова. Подав <i>Аркадій Лященко</i>	83
З Кулішевого архіву. Подав <i>Олександр Дорошкевич</i>	83
Українські мотиви у О. Н. Островського. Подав <i>Павло Рулін</i>	89
Лист і вірші Свидницького про селянські езекуції. Подав <i>Ігнатій Житецький</i>	93
З молодих років К. Михальчука (з портретом). Подав <i>Володимир Міжковський</i>	98
Невідомий твір М. Коцюбинського. Подав <i>Ананій Лебідь</i>	107
Спогади про Івана Нечуя-Левицького. Подала <i>Марія Грінченкова</i>	111
До історії „Галицької Руїни“ 1194—1915 рр. Подав акад. <i>Серій Єфремов</i>	127

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:

L. Levy-Bruhl, Das Denken der Naturvölker, herausgegeben und eingeleitet von D-r W. Jerusalem, 1921.	
La mentalité primitive, par L. Lévy-Bruhl, 1922.	
W. Jerusalem, Soziologie des Erkennens, 1921.	
R. Thurnwald, Zum gegenwärtigen Stande der Völkerpsychologie, 1924. <i>М. Грушевського</i>	145
Вс. Ганцов, Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку, 1923. <i>Є. Тимченка</i>	153
Вс. Ганцов, Діалектологічна класифікація українських говорів. 1923, <i>Є. Тимченка</i> .	157
В. Адріанова, Житіє Алексѣя Человѣка Божія въ древней русской литературѣ и народной словесности. 1917. <i>М. Грушевського</i>	158
J. Ptašnik, Kultura włoska wieków średnich w Polsce. 1922, <i>М. Мочульського</i>	159
Ів. Крипакевич, До історії українського державного архіву в XVIII ст. 1920.	
Його ж, Український державний скарб за Богдана Хмельницького. 1920.	
Його ж, Учитель Богдана Хмельницького. 1922.	
М. Кордуба, Між Замостем та Зборовим. 1922, <i>М. Ткаченка</i>	160
А. Кащенко, Оповідання про славне військо Запорозьке. 1917.	
А. Кащенко, Великий Луг Запорозький. 1917. <i>М. Грушевського</i>	163
С. Таранушенко, Памятки мистецтва Старої Слобожанщини <i>Д. Щербаківського</i>	165
Н. Семейкинъ, М. Ѳ. Берлинскій, бывшій ученикъ и учитель Кіевской Духовной Академіи и его учено-литературная дѣятельность. 1916. <i>В. Щербини</i>	167
В. Гишпиус, Гоголь. 1924. <i>П. Філіповича</i>	168
М. Грушевський, З починів українського соціалістичного руху. Драгоманов і жєневський соціалістичний гурток. 1922. <i>С. Єфремова</i>	170
П. Тучапский, Из пережитого. Десяностые годы. 1923. <i>С. Єфремова</i>	172
Revue des études slaves, 1921, 1922, 1923. <i>Є. Тимченка</i>	173
Folk-Lore, a quarterly review of Myth, Tradition Institution and Custom, 1923. <i>К. Грушевської</i>	177

ХРОНІКА:

„Українське Наукове Товариство в Києві“ та „Історична Секція при Всеукраїнській Академії Наук“ рр. 1914—1923. <i>Ол. Грушевського</i>	180
---	-----

ВІД РЕДАКЦІЇ	189
------------------------	-----

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ.

ІСТОРІЯ. ЕКОНОМІКА.

Єфименко, О. Історія Українського народу. Під редакц. з передмовою й примітками академіка Д. І. Багалія. Ч. I. 168 стор., ц. 55 коп. Ч. II. XIV + 207 стор., ц. 60 к.

Яворський, М. І. Нарис історії України. Частина перша й друга. Ц. 80 к.

Яворський, М. Історія боротьби класів на Україні. Начерк лекцій, читаних у Вищій Партиійній школі. 16 стор., ціна 5 коп.

Качинский, В. Очерки аграрной революции на Украине.

Тучапский, П. А. Из пережитого. Девяностые годы. 72 стр., ц. 50 к.

Первый Съезд Коммунистической Партии (б.) Украины. (5—12 июля 1918 г.).

Равич-Черкасский, М. История Коммунистической Партии Украины. 247 стр., ц. 2 р.

Майоров, М. Из истории революционной борьбы на Украине. (1914—1919 г.). 108 стр., ц. 1 р.

Эрде. Годы бури и натиска. Часть первая. На Левобережьи 1917 г. 117 стр., ц. 55 к.

Альтерман, А. Я. Хлебные ресурсы Украины, 177 стр., ц. 1 р. 50 к.

Понько, К. В. Минеральные ископаемые правобережной Украины. 22 стр., цена 10 коп.

Сузов, А. А., проф. Економічна географія України. Авторизований переклад з російського другого видання, переробленого й поповненого М. Козловським. З мапами. 208 стор., ціна 1 крб. 35 к.

Слабченко, М., проф. Організація народного господарства України, від Хмельниччини до світової війни. Том I-й. Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини XVII—XVIII століття, ц. 1 кр. 25 коп.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ТОРГОВЕЛЬНИЙ ВІДДІЛ

ХАРКІВ, площа Тевелєва, № 4.

Філії, торговельні контори та крамниці по всіх губерніях та окруж. містах У.С.Р.Р.

ВИДАВНИЦТВО ЦК КП(б)У і НКОсвіти

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ВІДДІЛ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

ПРАВЛІНЯ: Харків, площа Рози Люксембург, № 23, тел.: 8-07, 8-09, 8-11.

ФІЛІЇ: Київ—вул. Леніна 8; Одеса—вул. Ласалє, 20; Москва—Тверська вул., Огарьова, 14.

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ великий громадсько-політичн. і літерат.-науков. місячник за головною редакцією О. Шумського. **ЗНАННЯ** щотижневий науково-популярний і громадський журнал за редакцією І. Немоловського.

КНИГА щомісячний журнал критики, бібліографії і книжкової справи за редакцією С. Пилипенка.

ШЛЯХ ОСВІТИ центральний орган Методкому НКО, присвячений питанням освітньої методології, практики, побуту.

РАДЯНЬСКА ОСВІТА громадсько-педагогічний журнал місячник Укрбюро ЦК Робосу і НКО.

ШЛЯХ ДО КОМУНІЗМУ щомісячний центральний методологічний журнал Головлітосвіти.

СТУДЕНТ РЕВОЛЮЦІЇ щомісячний журнал пролетарського й незможного студентства України.

ДІ РОЙТЕ ВЕЛТ єврейський популярно-науковий і громадський двоштижневий журнал

Докладний проспект періодичних видань висилається на прохання **безплатно.**

Ціна 2 крб.

№ 16909.

